

कलापी-कान्तना संवादो

Reg. No. 257 तथा

कलापीना धर्मविचारो.

लेखको—

स्व. सुरसिंहजी कलापी.

स्व. भाधारादक रेनलाल साहू-कान्त.

प्रकाशक—

शुभलाल अमरेशी भाईवा.

प्रकाशक—“सत्यमेव जयते” अभियान.

प्रिन्टिंग प्रेस—

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૧-૨૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ડાહ્યા-ડાહ્યા સંવાદો

વિષય દે-:૬

२५० राजवि ःवि—कलापी.

કલાપી-કાન્તના સંવાદો

તથા

કલાપીના ધર્મવિચારો.

લેખકો:—

સ્વ. સૂરસિંહજી-કલાપી.

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ-કાન્ત.

પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

સંપાદક—“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા; ” અમદાવાદ.

ઈ. સ. ૧૯૨૩.]

પ્રત ૧૦૦૦

[આદ્યતિ બીજી.

કિંમત બાર આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથશીર્ષક-સંગ્રહ

સાહિત્યરસિક શ્રીમાન
રાજવિ કુસુમને
સમર્પણ.

અમદાવાદ-સલાપોસ રોડ,
ધી “ હાયમંડ જ્યુબિલી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં,
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

આ ન્હાના પુસ્તકને પ્રસ્તાવનાની ખાસ જરૂર જણાતી નથી; પરંતુ માત્ર ખુલાસા દાખલ જણાવવું આવશ્યક છે કે ધણા ગૃહસ્થોએ સ્વ. કલાપી અને કાન્તના સંવાદો જુદા છપાવવાની ખાસ માગણી અને સૂચના કરવાથી, તેમજ એક રાષ્ટ્રીય હાઇસ્કૂલ (વિનયમદિર) ના કાર્યવાહકે તેનો પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવ્યાથી આ સંવાદો જુદા છપાવ્યા હતા. ત્યાર પછી સ્વ. કલાપીના બાલસ્નેહી હડાગાના નામ. દરબાર સાહેબશ્રી વાજસુરવાળા સાહેબે કલાપીના ધર્મવિચારો પણ સાથે સાથે છપાવવાની સૂચના મને કરી, અને તેઓશ્રીએ પોતાની ખાનગી લાઇબ્રેરીમાંની સુધારેલી એક પ્રત મોકલી આપી. સ્વ. કલાપીના ધર્મવિચારો જાણવાના જીતાસુઓને એ પ્રાપ્ત થાય છે તે માટે મેં. દરબારશ્રીનો આભાર માનવો ઘટે છે.

સ્વ. કાન્તે પોતાના સંવાદો છપાવવાની આજ્ઞા મયા વર્ષમાં મને આપી હતી, અને સ્વ. રાજવિ કવિ કલાપીના સંવાદો માટે તેમનાં સ્નેહરાસી મેંધીયા સાહેબે આજ્ઞા આપી છે. તે બદલ હું એ સર્વેનો આ સ્થળે આભાર પ્રદર્શિત કરું છું.

સ્વ. કલાપીના પત્રોનો સંગ્રહ કરવાનું કાર્ય ચાલે છે, તે ઇશ્વરેચ્છાથી તે પત્રો જેવા સુંદર છે તેવાજ સુંદર સ્વરૂપે થોડી મુદતમાં બહાર પાડવા હું ભાગ્યશાળી થમશ.

જીવનલાલ.

અનુક્રમણિકા.

૨૫. રાજવિક્રિ કલાપી:—

પૃષ્ઠ.

(૧) જોસણ અને તોળલ	૧ થી ૨૧
(૨) મેનાવતી અને ગોપીચંદ	૨૨ થી ૩૭
(૩) ભર્તૃહરિ અને વિક્રમ	૩૮ થી ૪૬
(૪) જ્ઞાનધર અને ગોપીચંદ	૪૭ થી ૫૩

૨૬. કાન્ત:—

(૫) સમરસિંહ અને ચંદ	૫૪ થી ૫૯
(૬) શામ્યમુનિ અને સુભદ્રા	૬૦ થી ૬૩
(૭) સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ	૬૪ થી ૬૯
(૮) ચંદ્રકાન્ત અને અનામિકા	૭૦ થી ૭૭
(૯) રાણા કુંભો અને મીરાં	૭૮ થી ૮૩

૨૭. કલાપી:—

(૧૦) સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો	૮૭ થી ૧૫૨
-------------------------------	-----	-----	-----------

નવી આવૃત્તિ તદ્દન નવાજ સ્વરૂપમાં !
જુની આવૃત્તિની પ્રત હોય તોપણ આ સચિત્ર આવૃત્તિ
તેમાંનાં ચિત્રોની ખાતર રાખવાની ખાસ જરૂર જ છે.

કલાપીનો કેકારવ.

સચિત્ર આવૃત્તિ-કિંમત રૂ. ૪-૦-૦

આ આવૃત્તિમાં નીચે પ્રમાણે કદી ન જોવામાં આવેલાં એવાં
તદ્દન નવાં તેર ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે:—

- (૧) સ્વર્ગસ્થ કલાપી.
- (૨) કલાપીનાં સ્નેહરાશી મોંઘીખાષ ઉર્ફે શોભના.
- (૩) કલાપીનાં રાણીશ્રી રોહાવાળાં ખાસાહુબ.
- (૪) મહાત્મા મૂળદાસ. (૫) વીણાનો મૃગ.
- (૬) ગ્રામ્યમાતા. (૭) પહાડી સાધુ.
- (૮) બિસ્વ મંગળ. (૯) વૃદ્ધ ટેલીઓ.
- (૧૦) એક ધા. (૧૧) ભરત
- (૧૨) સારસી. (૧૩) કલાપીના હસ્તાક્ષરના પત્રના બે પ્લોક.

આ રા. રા. રવિશંકરમહાશંકર રાવળે સદ્ગત રાજવિ કવિ
કલાપીના કેકારવમાંના આઠ પ્રસંગો ઉપર અતિ
ભાવવાહી અને મનોહર આઠ ચિત્રો ખાસ અંતર્ગત દોર્યા છે—
જે તે ચિત્રો જોનારની નજર સમક્ષ ગુજરાત-કાઠિયાવાડનું દેશી
વાતાવરણ આગ્રેહુબ રજુ કરે છે. આવાં ચિત્ર વારંવાર આટલી
અધી ફેરવેલાં રીતે બાળેજ દોરાય છે. આ ૧૩ ચિત્રોની ખાતર
જ આ સચિત્ર આવૃત્તિ દરેક જણ સેવા આકર્ષાશે.

સંવાદમાલા,

[વિદ્વાન્ લેખકોની છબીઓ અને સોનેરી નામના સુંદર
પાકા પુઠા સાથેનો ઉત્તમ પ્રતિના છત્રીશ સંવાદોનો સંગ્રહ:—
કીંમત રૂ. અઢી.]

વિષય.

લેખક.

- ૧ જસળ અને તોળલ કલાપી—રવ.રાજવિક્રમ સૂરસિંહજી.
- ૨ મેનાવતી અને ગોપીચંદ " "
- ૩ ભર્તૃહરિ અને વિક્રમ " "
- ૪ જલધર અને ગોપીચંદ " "
- (૫) સમરસિંહ અને ચંદ. કાન્ત—મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ.
- (૬) શાક્યમુનિ અને સુભદ્રા " "
- (૭) સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ " "
- (૮) ચન્દ્રકાન્ત અને અનામિકા " "
- (૯) રાણો કુંભો અને મીરાં " "
- ૧૦ હળદીધાર. પ્રેમભક્તિ—નહાનાલાલ હલપતરામ કાવ.
- ૧૧ મીરાંબાઈ " "
- ૧૨ પુરુરવ અને ઉર્વશી. શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદીઆ.
- ૧૩ મીરાં અને રાણો. સ્વામી સ્વયંજ્યોતિ—રતિલાલ છાટાલાલ
પાઠક.
- ૧૪ વર અને વહુ-એબલાઈ અને એબોષસ. સહેની—ગ્રો. બલ-
વંતરાય ક. ઠાકોર.

- ૧૫ ચાર મૂર્ખા સાથે મસલત. પ્રો. અતિમુખશંકર કમળાશંકર.
 ૧૬ જયશિખરી અને રૂપસુંદરી. સાગર.
 ૧૭ શિવાજી અને તાનાજી
 ૧૮ મેનાવતી અને ગોપીચંદ ... શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્ય.
 ૧૯ સાધક અને શ્રદ્ધાત્રયી. " "
 ૨૦ બાર વનદેવીઓ. શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.
 ૨૧ ચુડાસા અને શિખિધ્વજ સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણલાલ નીલકંઠ.
 ૨૨ અકબર અને જ્ઞેષ્ઠા
 ૨૩ શાલિભદ્ર અને માતા ભદ્રા સુશીલ—લીમળલાઈ હરજીવન. " "
 ૨૪ કૌશા અને રથૂલિભદ્ર
 ૨૫ પ્રતાપ અને ભામાશા શ્રી. કેશવ હ. શેઠ. " "
 ૨૬ અશોક અને સંપુષ્ટાચાર્ય
 ૨૭ ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજય. જંગજીવન દયાળજી મોદી. " "
 ૨૮ પૃથુરાજ અને ચંદબરદાસી
 ૩૦ સિદ્ધરાજ અને જસમા ધૂમકેતુ. " "
 ૨૯ ચંદ, પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તા.
 ૩૧ સિદ્ધરાજ અને મીનલદેવી.
 ૩૨ રામ અને કૈકેયી.
 ૩૩ રામ અને કૌશલ્યા.
 ૩૪ લક્ષ્મણ, સુમિત્રા અને રામ.
 ૩૫ કચ અને દેવયાની. મૂળ લેખક:—ડાક્ટર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.
 ૩૬ ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન અને ગાંધારી " "

ગુર્જરસાક્ષરજયન્તીઓ.

અમદાવાદની સાહિત્ય સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો-સાક્ષરોની જયન્તીઓ પ્રસંગે થયેલાં બાષણોનો સંગ્રહ. “ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ” ના મહાવિદ્યાલયોમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ચલાવવા પસંદ થવાથી ખાસ આ સંગ્રહ તાજાંદે છપાવ્યો છે. આમાં વિદ્વાનોનાં નીચેનાં બાષણો છે.

વિષય.

બાષણકર્તા.

(૧) કલાપી.	(૧) રા. રા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ.
	(૨) રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.
(૨) અખો.	રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.
(૩) મીરાંબાઈ.	રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ.
(૪) ગોવર્ધનરામ.	રા. રા. લલિત.
(૫) નર્મદાશંકર.	(૧) રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.
	(૨) પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
(૬) મણિલાલ નંજુભાઈ.	પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
(૭) ધીરો.	રા. રા. કૌશિકરામ વિમ્લહરરામ મહેતા.
(૮) બાલાશંકર.	રા. રા. રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ.
(૯) પ્રેમાનંદ—	રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

આ ઉપરાંત પહેલી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સહગત ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીનું તથા બીજી પરિષદના પ્રમુખ સા. શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું પ્રમુખ તરીકેનું બાષણ પણ આમાં સંપૂર્ણ છે.

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

સંવાદમાલા.

(૧)

જેસળ અને તોળલ.

જેસળ—તોળલ, મછવો કિનારે પહોંચે એમ લાગતું નથી, તોફાન બહુ ભયંકર છે.

તોળલ—હા, જો પવન કેવો સુસવે છે ! મોઝાં પર્વત જેવડાં જેવડાં ઉછળે છે. જેસળ, ત્હારા સ્વભાવ જેવુંજ શું તને આ તોફાનમાં કાંઈ દેખાતું નથી ?

જેસળ—સુંદર લાગવાનું વળી શું છે અહીં ? જો, જો, મછવો અરધો તો પાણીથી ભરાઈ ગયો; કેવી જાગરી છાલક ! કેમ પાર ઉતરાશે એ સમજાતું નથી. મછવો જરૂર ડૂબી જશે.

તોળલ—તેની તને શી ચિંતા ? પૂરમાં આવેલી નદીઓને રમનમાં તરી જાય તેને આ ખાડી શું કરવાની હતી ? ડૂબશે તો પહેલી તો હું જ ડૂબીશ, અને આ બિચારાં ઘણાંને તરતાં નથી આવડતું તેને તો કાંઈજ આશા નથી. ચાંચીઆ સાથે ત્હારું વહાણ ડૂબ્યું હતું અને મહાસાગરમાં સાત દિવસ અને સાત રાત્રિ સુધી માછલીની માફક તું તરી આવ્યો હતો, તો અત્યારે હવે શું છે ?

જેસળ—પણ આજે ઉગરાશે નહિ એમજ જાણે લાગે છે અને મૃત્યુ પછીના વિચારોથી હૃદયમાં કોણ જાણે શું થાય છે.

તોળલ—ત્યારે સમય બારીક છે; જેસળ, પ્રભુનું સ્મરણ કર.

જેસળ—પ્રભુનું સ્મરણ ! તોળલ, ક્યા પ્રભુનું ? જીવ્યો ત્યાં
સુધી પ્રભુને ઓળખ્યો નહિ, હવે કોને સંભાઈ ?

તોળલ—પણ હજુ સમય પૂરો થઈ ગયો નથી. હજુ જરા વાર છે.

જેસળ—પણ આ ડૂબ્યો-ડૂબ્યો ! કેવો કડાકો ! સહનો થાંભલો
દી પડ્યો !

તોળલ—શાંત થા, શાંત થા; મરણ આવતું હોય તો તેને
જાણવી લે. એ સમય બહુ ગંભીર છે અને એ છેલ્લી તકને ખોઈ
જાય નહિ. શાંત થા, પ્રભુ સહાય કરશે.

જેસળ—પ્રભુનું નામ લે નહિ, તોળલ, મને વધારે ભય લાગે છે.

તોળલ—બહાર હુંટારા ! તારા મ્હોંમાં ભયની વાત સાંભળી
મરણો થાય છે. અત્યારે તો મ્હારા જેવી સ્ત્રીને તારે આશ્વાસન
પ્રાપ્તું જોઈએ; ડરે છે કેમ ?

જેસળ—ડરે છે કેમ ? ! જો, જો, આ કાળાં કાળાં મોજાં !
દિ પડે ત્યાં સુધી એની એ કાળી તોફાની ઉથલપાથલ ! જાણે
કમળાંજ પ્રલય થઈ જશે ! પણ એથી વધારે કાળાં મ્હારાં પાપ,
એથી વધારે મોટાં અને અસંખ્ય મ્હારાં પાપ મ્હારી આંખ આગળ
મયંકર તોફાન મચાવી રહ્યાં છે.

તોળલ—એ વિચાર જવા દે. પ્રભુનું નામ લે, તે સહાય કરશે.
સૌનો બેલી એ પિતા તુંને ઉગારશે.

જેસળ—મને પાપીને એ ઉગારશે ? નહિ, નહિ; નહિ ઉગારે
કાંઈએ. — — — જો, જો, જો ! આ ભેખડમાં મછવો
અથડાયો. માતાઓ બાળકોને વળગી પડી ચીસેચીસ પાડે છે. કેવો
કળકળાટ ! હૃદય થરથરી જાય છે. — — — આહ ! બિચારી
તે ડોશી પડી-ગઈ-ડૂબી !!

તોળલ—પ્રભુ ! પ્રભુ ! પણ જો, તેનું એ નહાતું બાળક આનંદથી કેવું ધ્રુવે છે ! આ તોફાન તો જાણે તેને નવું રમકડું મળ્યું ! પ્રભુ તેને સહાય કરે છે, તને પણ સહાય કરશે.

જેસળ—હા, તે નિરપરાધીનો પ્રભુ છે; મહારો નહિ; - - - પણ ત્યાં જો ! પેલો ડોસો ચીડાઈ ચીડાઈ મને ગાળો દે છે. ત્યાં ! અને ત્યાં ! અને સાંભળ ! ત્યાંથી પણ મહારા નામના જ અવાજ આવે છે. ખરું છે; આ હું એકના પાપે વહાણુ ડૂબે છે.

તોળલ—એ બધાં ગભરાટમાં એમ લવે એ નવાઈ નથી. એ પામર છે. એને માફ કર.

જેસળ—માફ તો એ મને કરે. તોળલ. હા, ગઈ કાલે તો મને આંગળી ચીંધનારનાં પણ માથાં ધડથી દૂર પડ્યાં હોત; પણ આજે તો ગાળ દેનારાં પાસે ક્ષમા યાચવાતું મન થાય છે. તોળલ, તોળલ, એ બધાં મને ક્ષમા આપે કદાચ, પણ પ્રભુ ક્ષમા નહિ આપે.

તોળલ—તું માગશે તો આપશે; કોઈ પણ માનવી ન આપી શકે તેવી ક્ષમા પ્રભુ આપશે. - - - જો ! પેલો યુવાન પાપની ક્ષમા યાચે છે, અને તેને તે મળે છે. જો ! એનાં અશ્રુમાં પણ કેવી શાન્તિ છે !

જેસળ—એ પાપ બીજનું. હું તો પાપનીજ મૂર્તિ, તેને શી આશા ?

તોળલ—ભોળા જેસળ, તને શું એમ લાગે છે કે પ્રભુ થોડું જ માફ કરી શકતો હશે ? પ્રભુની દયા શું તું માપી શકે ? પ્રભુ દયાળુ ન હોય તો કોઈ જ ઉગરી શકે તેમ નથી. આપણાં પાપ અને આપણાં પુણ્ય પણ તેજ માફ કરે છે; તો જ આપણને આશા છે; નહિ તો એવું કયું પુણ્ય માનવીમાં છે જે તેને તારી જાય છે ?

જેસળ—પણ તોળલ, વાત કરવાનો હવે વખત નથી. પાપનો ઘડો ભરાઈ ગયો. અને હવે હમણાં કુટશે. ભૂતકાળ—હા ! ભયંકર ભૂતકાળ !! ત્યાં દૃષ્ટિ ફેરવતાં એક પણ બીજો રંગ નહિ. બધું કાળું ! કાળું ! મેઘલી રાત જેવું કાળું ! એ પક્ષા રંગને ઘોષ નાંખનાર કોઈ જ નથી. એક ઘડી પણ બાકી હવે નહિ રહી હોય. તેટલામાં શું થાય ?

તોળલ—બધું થાય જેસળ.

જેસળ—શી રીતે ?

તોળલ—જરા શાંત થા, જરા ખેસ. તોફાન ભલે ગડગડયા કરતું. ડૂબવાનું હશે તો ડૂબાશે, પણ આ ગભરાટથી શું થવાનું ?

જેસળ—ખેસીનેએ શું થવાનું હતું ત્યારે ?

તોળલ—બધુંએ.

જેસળ—શું મહારા ત્રાસને તું દૂર કરી શકશે ?

તોળલ—હા.

જેસળ—ત્યારે તું આજથી મહારી ધર્મભગિની; આ હું નુશુરાની ગુરુ તું મને ઉગાર. તહારા ચરણમાં મહારૂં આ શીષ. મહારૂં જીવંતર ઘડી એ ઘડીનું જે હોય તે તારે ખોળે મૂકું છું.

તોળલ—ભાઈ, ભાઈ, મને પગે લાગ નહિ. મને નહિ પણ પ્રભુને જે સોંપવું હોય તે સોંપ. પુણ્યને અને પાપને તે એકજ સાચવી શકે છે.

જેસળ—મહારો પ્રભુ તો તું, તોળલ, મને શરણ આપનાર, મને આશા આપનાર.

તોળલ—એવું બોલ નહિ. આશા પ્રભુમાં રાખ. શરણ પ્રભુનું લે.

જેસળ—પ્રભુમાં આશા અને પ્રભુનું શરણ એ તો તું અપાવે ત્યારે. હું તો અન્યને મારી ખાનારો વાધ વરૂ જેવો હુંટારો, તે અત્યારે એક તુંને ઓળખું છું, તુંમાં આશા રાખું છું અને ત્હાઈ શરણ મારું છું; તું પાપને ધોષ શકે તો ધોષ નાંખ, નહિ તો પાપી માટે પાપ સિવાય બીજું કાંઈજ નથી.

તોળલ—ત્હારાં પાપ પ્રભુ ધોશે. કાંઈ ફિકર નહિ, ભાઈ. આવ, ખેસ. પાપનો રંગ કાચો છે. જે ઇચ્છા હોય તો તે એક ઘડીમાં પણ ધોવાઈ જાય. ખોવાએલા મેંઢાને આખા ટેળાને છોડી ભરવાડ જેમ શોધે છે તેમ પાપમાં ખોવાએલાને પ્રભુનો સ્નેહ શોધી રહ્યો છે. પ્રભુ તો સ્વીકારશે, જે તેનાપર સ્નેહ થશે તો. ત્હારી ઇચ્છા છે કે નહિ, એટલુંજ બરાબર જાણવું જોઈએ.

જેસળ—ઈચ્છા છે ?! એ શું પૂછે છે, ખહેન ?

તોળલ—હા, એજ પૂછું છું; કેમકે ત્હારી દઢતાની તો મને ખાત્રી છે. તને તે રાત સાંભરે છે ? તું મ્હારા ઘરમાં ચોરી કરવા આવ્યો હતો તે! પછી છૂટી ગયેલી ધોડીના ગડબડાટથી ઘાસમાં તું છુપાઈ ગયો હતો.

જેસળ—અને પછી જૂલમાં ત્હારા સ્વામિયે મ્હારા હાથ સોંસરી જમીનમાં મેખ ખોડી દીધી હતી એજ ત્હારે કહેવું છે—નહિ ?

તોળલ—હા, એજ. પણ એ આખી રાત તેં બધું દર્દ કેવી શાન્તિથી અને દઢતાથી સહન કર્યું હતું ? એક ઉંઠારો પણ નહિ; એવી દઢતા અહીં હોય તો કહે.

જેસળ—અત્યારે તો મૃત્યુ, અને મૃત્યુ પછી કોણ જાણે કયું નરક સામે કુધવી રહ્યું છે. અત્યારે દઢ નહિ રહું તો પછી ક્યારે રહીશ ? એમાંથી બચાવું હોય તો તું કહે તે વેડી લઉં. ઇચ્છા હોય તો એવી સો મેખ ચાહે ત્યાં મારી લે.

તોળલ—ખરૂં, એવી જ; પણ કાંઈ જુદાજ પ્રકારની દૃઢતા અત્યારે જોઈએ: અત્યારે જોઈએ અને હમેશાં જોઈએ. મછવો તો કદાચ નએ ફૂમે અને તું કદાચ જીવતો પણ રહે. પછી કિનારાપર પહોંચી પહેલીજ રાતે લૂટ કરવાનું મન થાય, પહેલીજ રાતે પાપનો સાદ તને મીઠો લાગે તો બહેતર છે કે અત્યારે પણ તું લુટારોજ રહે. પાપી પુણ્યની વાત ન જાણતો હોય એ તેને માટે વધારે સાફ. પુણ્યને જાણ્યા પછી અક્રેક પાપ દશદશ ગણું વધે છે. આંધળો કૂવામાં પડે એમાં નવાઈ નથી, પણ દેખતો દીવો લેઈ કૂવામાં પડે એ આત્મઘાત થાય. એ આત્મહત્યા કરતાં પેલું અંધમૃત્યુ વધારે સાફ.

જેસળ—બહેન, એની કીકર તું રાખીશ નહિ. પ્રભુનો દીવો બચપણ ગયું તેની સાથે મેં મ્હારે હાથે ખોયો. જીવાનીમાં અંધારું ગમ્યું, પણ આ વૃદ્ધાવસ્થામાં હવે એ દીવો કોઈ જગાવી દેશે તો ફરી તેને નહિ જ બચાવા દઉં; તેનું તો જીવથી વધારે જતન કરીશ.

તોળલ—ત્યારે એ અજવાળામાં પહેલું પગલું મૂક.

જેસળ—શી રીતે ?

તોળલ—ત્હારાં પાપ ઉઘાડાં કર, હૃદયની અંદર સેંકડો તાળાં દબ છુપાવી રાખ્યાં હોય તે બધાં પાપ ઉઘાડાં કર. અત્યારે હું સાંભળું છું તો મ્હને કહે અને પછી જે સાંભળે તેને કહેજે. દુનિયાંને જાણવા દે કે કેવા પાપીનો પણ પ્રભુ ઉદ્ધાર કરે છે. છપું રાખવાનું મન થાય એજ પાપ; એ પાપનો પહેલો દોસ્ત અને તે પણ સૌથી મોટો.

જેસળ—છપું રાખવાની જરા પણ ધ્રુષ્ટા નથી. જેને ખોળે માથું મૂક્યું તે ભલે અધું જાણે, અને આ પાપી જે દુનિયાંના વહાણની દીવાદાંડી બની શકતો હોય તો તે બનવાને પણ કાંઈ જ વાંધો નથી. પણ તોળલ, મ્હારો જીવ સ્થિર નથી; પશ્ચાત્તાપના અગ્નિથી

જાણે આ બોલીનું ટીપે ટીપું જળી જાય છે; આવી સ્થિતિમાં દિલની ઝાળો હું તને શી રીતે કહી શકીશ ?

તોળલ—વળી કાળ ઝપાટાથી ચાલ્યો જાય છે તો તું બોલ અને હું સાંભળીશ.

જેસળ—છુપાવવાની ઇચ્છા નથી તો બધું કહી જ ચૂક્યો છું.

તોળલ—ભાઈ, તને પશ્ચાત્તાપ થાય, તને વેદના થાય, એ તો યોગ્ય જ છે. પણ એ અગ્નિ ત્હારા લોહી સાથે ત્હારાં પાપને પણ બાળતો જ જાય છે એ નક્કી સમજજો. તેં પહેલું પાપ કર્યું હશે ત્યારે શું આમ જ નહિ થયું હોય ? ધણીવાર આવી વેદના થઈ નહિ હોય ? પણ તે તને ગમતી નહિ તેથીજ ફરી ફરી પાપમાં પડ્યો અને ઝેરી સાકરથી કડવા લાગતા અમૃતને ખોયું. જાણે અધકારના ધણા યુગો પછી નવી દેખાય છે તે જૂની જ આ વેદના ફરીથી આવી હોય એમ તને નથી લાગતું ?

જેસળ—એમજ, એમજ, ત્હારા જૂના રોગના વૈધ, એમજ.

તોળલ—અને સમય હોત તો એક પણ શબ્દ બોલવા હું તને કહેત નહિ. તને આ પ્રભુના દંડને સોંપી દેવામાં બહુ લાભ હતો. પણ સમય નથી; પ્રભુ જાણે એક ક્ષણ પછી શું થશે!— — — જો ! આ નવી કાળી વાદળી કેવી ચડી આવે છે ? દિવસમાં રાત થઈ ગઈ છે અને વળી વિજળીથી એ રાતમાં ઘોળો દિવસ થઈ જાય છે.

જેસળ—એની હવે મને કાંઈજ ફિકર નથી; વિજળી પડવાની હોય તોય ભલે અને વહાણુ ડૂબતું હોય તોય ભલે; આ અંતરનું દુઃખ એક સહન થઈ શકતું નથી; ખીજની કાંઈ ફિકર નહિ.

તોળલ—પણ ભાઈ, એ ગમે તેવું સાઈ હોય છતાં દુઃખ જ છે; એને અત્યારે ત્હારા વિચાર આડે આવવા દે નહિ; પશ્ચાત્તાપ

પણ એક અહંકારજ છે. પાપની માફી તો પાપથી દૂર થવામાં મળી શકે; એનો રસ્તો મળે તો પછી પશ્ચાત્તાપને શા માટે હૃદયમાં ગોટવ્યા કરવો? તું પાપને ફેંકી દેવા ઇચ્છે છે તો ભૂતકાળના પાપી લુટારાને પણ તેની સાથે જ ફેંકી દે. કર્મ માત્રની પોટલીને ફેંકી દઇ ફરી બાલક બની મહારી સાથે વાત કરવા આવ.

જેસળ—પણ એ શો રીતે બને? આ હાથથી ધવાએલાં અને ચીસો પાડતાં અનેક માનવીઓ મરણ કાળના ત્રાસદાયક ડોળા ફાડી મહારી આંખ આગળ અત્યારે તરફડે છે! મરતાં મરતાં પાણી માગેલું, તેના મોંમાં મેં ધૂળ ફેંકેલી, તે મુઠ્ઠાં બાંધે મને વિંટી વળ્યાં છે! રાક્ષસ-સેતાન-હું, પ્રભુ પાસેથી તાબું આવતું હોય એવું બાલક હવે શી રીતે બની શકું?

તોળસ—પાપીમાં પાપીને પણ જન્મે જન્મે પ્રભુ નિર્દોષ બાળક બનવાની તક આપે છે; એ ત્યારે તેની કેવી કૃપા! અરે, ઇચ્છે તો ગમે તેવો પાપી ગમે ત્યારે પણ ફરી બાળક જેવો બની શકે એ પ્રભુના રાહની કેવી કૃપા! અને ત્યારે માટે શું અસંભવિત? પેલી મેખ એક ન્હાની ચોરીની ખાતર સહી શક્યો તે શું ન કરી શકે?

જેસળ—પણ એ તો મહારો ધંધો, એમાં તો હું ઉછરેલો અને જીવેલો. ઝેરનો જીવડો ઝેરમાં બહાદૂર, પણ અમૃતના જીવનનું તેને શું બાન?

તોળસ—નહિ, નહિ; એમ શા માટે નિરાશ બની બેસે છે? બાધ, પ્રભુએ તને અગ્નિ તો બહુ આપ્યો છે, પણ તેથી તેં પુણ્યને બાળ્યાં; હવે તેનાથીજ પાપને બાળ. પ્રભુ તરફ પીઠ રાખી હતી તે હવે ત્યાં મોં તેના તરફ રાખ. ત્યારી બળવાન શક્તિ ત્યારો સંહાર કરતી હતી તેજ ત્યાં રક્ષણ કરશે. તેં ધણા મામલા જોયા છે, ધણું સહન કર્યું છે; તે અત્યારે કાયર કેમ બની બેસે છે?

જેસળ—પણ અંધારામાં રહેલું ધ્રુવડ કાગડાની ચાંચો સહી શકે, તે કિન્નસને સહી શકતું નથી.

તોગલ—પ્રભુતા તેજથી ત્હારી આંખો અંજાઈ જાય તેમાં નવાઈ નથી. એ તો અજવાળામાંથી અંધારામાં તું ગયો હશે ત્યારે પણ નહિ જ જોઈ શક્યો હોય; હવે તને અંધારું ત્હારું પોતાનું લાગતું હશે, પણ કિન્નસથી અંજાઈ ગયા છતાં દૃઢ રહીશ તો તેજ, તને ત્હારું હતું એમ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

જેસળ—પણ—ખેન, અહીં સહન કરવા, ન કરવાની વાત જ ક્યાં છે ?

તોગલ—ખીજું કંઈ જ નથી, જેસળ.

જેસળ—તે કેવી રીતે ?

તોગલ—સિંહ જેવો જેસળ ઘેટું બની જાય એવી રીતે; તેં સહન કર્યું છે, પણ તે વાધ વરૂં બનીને સહન કર્યું છે; હવે એક મેંદું બનીને સહન કર. જખમી થયેલો વાધ શિકારીપર ધસતી વખતે લાગેલી તલવારને ગણકારતો પણ નથી. એક ગરીબ મેંદું બવાએલું તરસ્યું પડ્યું રહે છે, અને કાગડાને પોતાનું જીવતું માંસ ભેંષ જવા દે છે: વાગોળ્યા કરે છે, અને શાન્ત રહે છે. ઝૂંતમાં આવીને તો કંગાળ પણ સહન કરતો દેખાય છે. પૂરાએલી હોય તો એક બિલાડી પણ ગમે તેવા શ્વરોનું ગળું ચૂસી લે છે. સ્વાર્થની ખાતર તો બાયલા પણ કંઈ કંઈ ચમત્કાર કરી શકે છે. ધાતકી થવું રહેલું છે; ગરીબ થવું અઘરું છે. શું તને નથી લાગતું કે પેન્ના વાધ કરતાં ગરીબ મેંદું વધારે બહાદૂર છે ?

જેસળ—ખરૂં.

તોગલ—ત્યારે, બાઈ, સેતાન સહન કરે છે તેમ નહિ પણ દેવ સહન કરે છે તેમ કર.

જેસળ—બરાબર, પણ તું કહે છે તેમ સહન કરી પાપ ધોવાનો કાળ કદાચ મને મળશે નહિ-હોડીમાં ભરાતા પાણીને બિચારા ખલાસી કેટલુંક ઉલેચી શકશે ? પાણી જરા વધાતે ભરાયું કે આપણે સૌ તળીએ જવાનાં. પાંગડે પણ અને શ્રદ્ધાઉપદેશ એવું ત્હારે કરવાનું છે.

તોળલ—એ તો પ્રભુની ઇચ્છા પ્રમાણે સૌ બની રહેશે. તને સમય નથી એટલુંજ લાગે છે, નહિ ?

જેસળ—હા.

તોળલ—પણ સમયની શી જરૂર છે ? પાપ પુણ્ય હેતુથી બને છે અને બળે છે, ભાઈ, કાર્યથી નહિ. ખરું કે ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય દેખાયા વિના રહેતાં નથી; છતાં એમ બને અને નએ બને. કાર્ય તો દેશકાળને આધીન છે, પણ હેતુ તેમ નથી. તને અત્યારની સ્થિતિથી શું એમજ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી ? પાપને જ બાબ્યાં હોય તો પુણ્ય એકઠાં કરવાં પડે છે. પણ, જેસળ, કર્મ માત્રને બાળી દે; એ તો એક ક્ષણમાં પણ બની શકે તેવી વાત છે.

જેસળ—ખૂન અને લોહીમાં ભમી ભમીને આ મગજ બહેંકું બની ગયું છે. તેને આ નવી વાતમાં સમજણ પડતી નથી. જરા વિસ્તારથી કહેશે તો કદાચ સમજી શકાશે.

તોળલ—પ્રભુનો ન્યાય કોઈ પણ સમજી શકે તેવો સરલ છે. બાળકો પણ સમજે છે તો તું કેમ નહિ સમજી શકે ?

જેસળ—ત્યારે તું સમજાવશે તો હું સમજીશ, મને મ્હારામાં તો હવે શ્રદ્ધા રહી નથી. તને દયા આવે છે, તને શ્રદ્ધા છે, તો તું સમજાવ.

તોળલ—હા, અત્યારે તો હું સમજવીશ, બીજો ઉપાય નથી. પણ પ્રભુને માર્ગે તું ચાલ્યો હોત તો આજે આ સમજવા આવવું પડત નહિ. બધાંજ પ્રભુનાં છે અને બધાં પ્રભુને ઓળખે છે. પરંતુ જે વગર મહેનતે મળ્યું છે તેને ઘણાં જાણી જોઈને ખોષ દે છે; અને મહેનત કરી ન મેળવવાનું મેળવે છે. પાણીનું માછલું પાણીમાં તરસથી મરી જાય એ વાત તેં ક્યાંં સાંભળી છે ? પણ માછલાંથી માણસ વધારે મૂર્ખ બની જાય છે. કરોડો ગિયારાં ભોળાં એવી ગફલતમાં પડી જાય છે ! કાંઈ ત્હારો એકનોજ આ દોષ નથી.

જેસળ—પાપી કરોડો હશે એ વાત સાચી, પણ આ આખા વિશ્વથી જાણે હું એકલોજ જુદો પડી ગયો હોઉં એમ મને અત્યારે લાગ્યા કરે છે. પાપી કરોડો હશે, પણ ક્ષમા ન મેળવી શકે, ક્ષમા ન માગી શકે, એવો તો હું આ એકજ દેખાઉં છું. ત્રાસ ત્રાસ આખી દુનિયાંપર વરતાવી મૂક્યો; માત્ર નામ સાંભળી છોકરું જાનું રહી જાય; માત્ર દૃષ્ટિ પડતાં પશુ પક્ષી પત્થર જેવાં બની જાય; દરિયાપર અને જમીનપર મહારા બયથી મહોટા ધોરી માર્ગ ઉજ્જડ થઇ ગયા અને ગામ હતાં ત્યાં જંગલ બની ગયાં; પાપી કરોડો હશે, પણ ક્યું પાપી પ્રભુથી ધ્રુજ્યું નહિ હોય ? ! એક નહિ, આ ત્હારો પાપી ભાઇ.

તોળલ—અને છતાં મહારા આ ભાઇથી વિશેષ નિર્દોષ કાંઈ પણ બાળક ન હોય એ બની શકે તેવું છે.

જેસળ—ખરું. પ્રભુ તો બહુજ કૃપાળુ છે. પાપીને પણ પૃથ્વી ઝીલી રહી છે, અને પાપીનું વહાણ પણ સમુદ્ર તરી જાય છે. જરા આમ જો ! તોફાન દૂર ગયું હોય એમ દેખાય છે; પવન પડી જવા લાગ્યો અને વાદળનો કાળો રંગ ફીક્કો બનતો જાય છે. કડાકા થતા નથી પણ મેઘની ઘેરી ગર્જના હાથી જેવી દૂર રહી રહી ધીમે સાંદે

ગડગડે છે. ઉતાડ્યો શાન્ત થઈ ગયા છે, અને ખલાસીઓ મરા-
મતનું કામ તડામાર ચલાવી રહ્યા છે, વધારે અને વધારે ઉમંગથી !
મને લાગે છે કે મજબો બચી જશે. થોડીજ વારમાં કેટલો ફેરફાર !

તોળલ—પ્રભુતી રાહદારીને રક્ષણથી અધિક કાંઈજ પ્રિય
નથી. મજબાને બચાવશે, અને તને પણ બચાવશે.

જેસળ—હા-પણ તું કહેતી હતી તે ફરીથી કહે. તોફાન
જવા લાગ્યું અને સાથે ભય પણ ગયો હોય એવો ઘડીકે આનંદ
થઈ આવ્યો.

તોળલ—તને એ જીવવાની આશામાં આનંદ આવતો હોય
તો ખુશીથી લે. આપણે કોઈ વળી બીજે વખતે મરજી હશે તો
વાત કરશું.

જેસળ—નહિ, નહિ. એ તો અટક્યાળા મનની જુની ટેવ
એટલે જરા દોડી ગયું. મૃત્યુના ભય સાથે મહારો બધો ભય ગયો
નથી. તું જે કહેતી હતી તે કહે.

તોળલ—તને એકજ વાત કહેવાની છે, જેસળ. કર્મ માત્રને
બાળી દેવાનું હું કહેતી હતી.

જેસળ—હા એજ. પણ બહેન, એ હું સમજી શકતો નથી.

તોળલ—ત્યારે કાંઈ પૂછ્યું છે કે મહારાથી કહેવાય તે હુંજ કહું ?

જેસળ—ખાસ કાંઈજ પૂછવાનું નથી. જે કાંઈજ જાણતો નથી
તે શું પૂછી શકે ? મને તુંજ એવો કોઈ માર્ગ બતાવ કે ફરી પાપમાં
પડું નહિ.

તોળલ—ત્યારે, ભાઈ, પ્રથમ જાણવા જેવી વાત એ જ છે
કે ખુરાઈ, કોઈ પણ ખુરાઈ, નિત્ય રહેતી નથી. કોઈ વિચારથી, એક
ઘડાનું મરી જવાથી કે વૃક્ષનું એક પત્ર ખરી જવાથી પાપીને પાપથી

મુક્ત થવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા થઈ આવે છે, અને તે વખતે કોઈ ને કોઈ તેને માર્ગ બતાવવાને હાજર જ હોય છે. પ્રભુની આવી પરમ રસાળ કરુણા અત્યારે ત્હારા પર પણ વર્ષા રહી હોય એમ તને થું નથી લાગતું ? દુઃખનાં અશ્રુ લુછી નાંખી આભારનાં અશ્રુમાં સ્નાન કરવા આવ.

જેસળ—તું જ્યાં જ્યાં દોરી જશે ત્યાં આવીશ, ખેન. અગાડી ચાલ, હું પાછળ ચાલ્યો આવું છું.

તોળલ—ત્યારે માનવી અંતે યુરાઈથી પરવારે છે. યુરાઈથી પરવારે ત્યારે ભલાઈ પણ પોતાની ન હોય એમ લાગે છે. અત્યારે ત્હારામાં આ ભલાઈ, આ શુભ ઇચ્છા ક્યાંથી ? આ ક્ષણ થું ત્હારા પાપમાંથી ઉપજી આવી હોય એમ તું માને છે ?

જેસળ—નહિ જ. પણ એ પ્રભુની કૃપા છે એમ હું કાં ન માતું ?

તોળલ—એમજ, અને એથી કાંઈ વિશેષ; સૌમાં છે તેમ ત્હારામાં પણ પરમાત્માનો તણખો કાયમ હતો અને છે. એ તણખો ગમે તેવા અંધારામાં ઘડીભર રહે, પણ અંતે જે મહાન અગ્નિને તે છે તે સિવાય તે બીજે કયે સ્થાને વિરમી શકે ? ત્હારાં પાપ પુણ્ય, ત્હારી આ નાની ઘટમથલ, ત્હારું શરીર, ત્હારી વાંછનાઓ, એમાંનું કાંઈજ તું પોતે નથી; ત્હારામાં તુંપણું અને મ્હાગમાં હુંપણું એ પેલા તણખા સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી. જે ત્હારામાં છે તે જ મ્હારામાં છે અને એમ આપણે બે નથી પણ એક જ છીએ.

જેસળ—પછી ?

તોળલ—પછી, આપણે અહંકારથી જીવીએ છીએ તે પ્રભુથી જીવવા લાગીએ તો જેમ આપણે બે જુદાં નથી, તેમ આપણે

પરમાત્માથી પણ જૂદાં નથી જ. એ સ્થિતિ સૌ માટે પ્રભુએ નિરમી રાખી છે. પ્રભુને સ્નેહ સતત ઉભરાયા કરે છે. તે સ્નેહનાં આપણે બન્યાં છીએ તો તે સ્નેહને આપણે કેમ વિસરી શકીએ ? તું પાપી હતો, રાક્ષસ હતો, તું ગમે તે હોય પણ તે સ્નેહની સ્મૃતિ, તે તણખાની ઉખા જાગતી ને જાગતીજ હતી. જ્ઞાન આવે છે એ ક્યાંથી આવે છે ? ક્યાંથી આવે છે, એ કાંઈ સમજાય છે ?

જેસળ—નહિ.

તોળલ—એ બહારથી આવે છે, ઓચિંતું આવે છે એમ શું તને નથી લાગતું ?

જેસળ—એમજ.

તોળલ—ભાઈ, સર્વ જ્ઞાન સ્મૃતિ છે. તું ભૂલી ગયો હતો તે તને ફરી સાંભરે છે અને જ્યારે સ્મૃતિ આવે છે ત્યારે જેને સ્વપ્નમાં પણ જાણતો ન હતો તેવી આશાઓ આવવા લાગે છે, ત્યારે પ્રભુની ઝાંખી થવા લાગે છે.

જેસળ—સત્ય, તોળલ.

તોળલ—અને જ્યારે પૂર્ણ સ્મૃતિ આવી જાય છે ત્યારે પ્રભુને માત્ર અનુસરતો હોય અને પોતે કાંઈજ કરતો ન હોય એમ દેખાવા લાગે છે. કાંઈજ લાલસા, તૃષ્ણા, ઇચ્છા પોતાની રહેતી નથી, અને ત્યારે જ તે કર્મથી છુટો થાય છે. પોતાથી હિત થાય ત્યાં તેને ખાસ વિશેષ સંતોષ મળતો નથી. જે પાત્ર આનંદથી છલકતું જાય છે તેમાં કયો વિશેષ આનંદ રેડી શકાય ? અજાણતાં કદાચ આખા બ્રહ્માંડનો નાશ થઈ જાય તો તેને ખેદનું એ કાંઈ કારણ નથી. પ્રભુ ઇચ્છે તે જ તે કરે છે. પણ એવું મુક્ત જીવન કશો નાશ કરે છે એમ તું માનતો નહિ; પ્રભુની ઇચ્છામાં ધ્વંસ હોય ખરો ?

જેસળ—નહિ જ.

તોળલ—ત્યારે પ્રભુની ઇચ્છા જેણે પોતાની ઇચ્છા કરી લીધી તે પણ કદી ધ્વંસતું કારણ બનતો જ નથી. પુણ્યમયતા કશું પાપ કરતી જ નથી. જાણે કે અજાણ્યે સ્નેહપૂર્ણ કરુણા હોવાથી જેમ બુદ્ધ ઇચ્છી શકતો નથી, તેમજ સ્નેહપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી પરમાર્થમાં કદી પણ ચૂકી શકતો નથી.

જેસળ—અરાબર.

તોળલ—ત્યારે, એ સ્નેહમાં તું આવ.

જેસળ—પણ, તોળલ તું તો કર્મથી, કર્મ માત્રથી, છુટી જવાનું કહેતી હતી. પાપને ધોવા પુણ્ય એકાં કરવાં પડે એ વાત પણ તને ગમતી ન હતી.

તોળલ—અને એ વાત પણ હું સાચી જ કહેતી હતી. માનવી કાર્યની અને વિચારની એવી એ સૃષ્ટિમાં હમેશાં વસે છે. કાર્યની સૃષ્ટિ અહીં પૂરી થાય છે, વિચારની સૃષ્ટિ વિશેષ સૂક્ષ્મ છે અને તેટલી જ વિશેષ વિસ્તારવાળી છે. જે તું હવે જાણુશે. તે જાણીને પણ ત્હારે કરવાનું તો એટલું જ છે કે “પરમાર્થે જીવલુ.”

જેસળ—પણ તને અડચણ ન હોય તો મને છેવટનું સત્ય પણ સમજાવ. ક્યા કાર્યમાં જીવવું, તે જેમ સમજાવ્યું, તેમ ક્યા વિચારમાં જીવવું તે સમજાવવાની પણ કૃપા કર.

તોળલ—તું સાંભળે છે એજ, ભાઈ, મહારા પર ત્હારી કૃપા છે. ત્હારો ઉદ્ધાર થાય એ કાંઈ પ્રભુની મહારા પર થોડી કૃપા નથી. એક જીવ જ્યારે મુક્ત દશા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે આખું બ્રહ્માંડ આનંદથી પ્રભુનો ઉપકાર ગાવા લાગી જાય છે. તું અમારામાંથી પ્રભુમાં જ અને પછી અમને સહાય કરવામાં અમારામાં આવ. એથી વિશેષ કયું

હિત ? અત્યારે એમ નિરધાર્યું હશે તો મહારાથી તને એ માર્ગનું એક પગથીડું પણ જડે એ કાંઈ નહાતું સુતું ભાગ્ય નથી.

જેસળ—ખરું, બહેન, તારી વાણીનું અમૃત હજી પા, અગાડી બોલ.

તોળલ—ભાઈ, આપણને જન્મમૃત્યુના ફેરામાં નાખનાર, આપણને એ ચક્રમાં બાંધી રાખનાર, પ્રભુથી આપણને વિખુટાં પાડનાર—કર્મ અને બીજું કોઈ જ નહિ. દુષ્કર્મના જેટલીજ નિર્દયતાથી સત્કર્મ પણ આપણને પાછાં ખેંચી રાખે છે અને જે દોર આપણા સદ્ગુણોથી વણાય છે, તે પણ આપણા દુર્ગુણોથી વણાએલા દોરની પેઠે જ આપણને બાંધી રાખે છે.

જેસળ—પણ સારે આ જાળની ગુથણી શી રીતે પૂરી થાય ? મનુષ્ય માત્ર જીવે સાં સુધી વિચાર અને લાગણી વગર એક ક્ષણ પણ રહી શકે તેમ નથી; એજ જાણે માનવીનું જીવન હોય એમ ભાસે છે, અને એજ જો કર્મને વણવાની સાળ હોય તો છૂટવાનો આરો નથી.

તોળલ—કર્મ ગયાં તો તું પત્થર બની જશે એવી તને ધાસ્તી લાગે છે, નહિ ?

જેસળ—હા, એમજ.

તોળલ—પણ એમ નથી. હું તને પત્થર જેવો બનવાનું કહેતી નથી. પણ હવે હમણાં વાદળમાંથી બહાર નીકળી આવી નિલની પેઠે પ્રકાશમય દર્શન આપણને દેશે તે સૂર્ય જેવો બનવાનું કહું છું; જે જીવનમય છે, અને કેવો પોતાનું કાર્ય અસ્ખલિત બજાવ્યે જાય છે.

જેસળ—કેવી રીતે એ ?

તોળલ—કાર્યમાંથી નહિ પણ તૃષ્ણામાંથી, કાર્યમાંથી નહિ પણ

કાર્યના ફળની ઇચ્છામાંથી, કર્મ ધડાધ આવે છે. ફળના ભોક્તૃત્વની વાંચ્છનાથી એક કાર્ય કરવામાં આવ્યું, પરિણામના સુખપર દૃષ્ટિ રાખી એક માર્ગ પકડાયો; આત્મા આશાવાન બને છે અને કુદરતે તેને પ્રતિહત્તર આપવું જ જોઈએ. આત્મા કાંઈ દાવો કરે છે અને કુદરતે તેનો બદલો બક્ષવો જ જોઈએ; જે માગવામાં આવે છે તે આપવામાં આવે છે; ફળ માગ્યું તો ફળ ભોગવવું પડે છે, પ્રવૃત્તિ માગી તો નિવૃત્તિ શી રીતે મળે ?

જેસળ—બરાબર છે.

તોળલ—આ જન્મમાં જે અભિલાષા છે તે આવતા જન્મમાં ધારણશક્તિ બને છે; આ ફેરે જે વિચાર વારંવાર આવે છે તે આવતે ફેરે સ્વભાવ બને છે.

જેસળ—કાંઈ જ શંકા નથી. પછી ?

તોળલ—દરેક કારણ સાથે તેનું કાર્ય, દરેક ગતિ સાથે તેનું ફળ બંધાએલું જ રહે છે, અને તૃણા એ આ યુગ્મને સાથે બાંધી રાખનારી દોરી છે, આ દંપતીની છેડાછેડી છે.

જેસળ—એમજ.

તોળલ—અને એ દોરી-એ દરેક જોડીજોડીમાં એતપ્રોત વિંટાઈ રહેલી દોરી-જે પ્રજાળી નાંખવામાં આવે તો પછી સંબંધ ટકી શકશે નહિ; આ તૃણા, આ દોરી, એ જ દર્ન.

જેસળ—બરાબર.

તોળલ—અને જ્યારે હૃદયની બધી જાળ તૂટી જાય ત્યારે આત્મા સ્વતંત્ર થાય છે; કર્મ પછી તેને ઝાલી શકવું નથી. કાર્ય કારણનું ચક્ર બંધે ફર્યા કરે, પણ એ આત્મા મુક્તજીવનમાં ગયો છે, તેને ક્યાંએ ઠેકા ભય નથી.

જેસળ—કાંધજ કહેવાનું નથી. મ્હારી શંકા દૂર થઇ છે. તોપણ, બહેન, આ વજનું હૃદય સ્પર્શમણિના એટલાજ સ્પર્શથી સુવર્ણ કદાચ નહિ બને, વળી અમૃતની કાંધ તૃપ્તિ થતી નથી.

તોળલ—પ્રભુ બોલાવે છે તો હું હજી બોલીશ, હૃદયને પૂરું ઠલવીશ.

જેસળ—કૃપા એ, તોળલ.

તોળલ—ભાઇ, પછી ત્હારે કાંધ જ મેળવવાનું નથી, કાંધ જ કરવાનું નથી. છતાં તું આ સંસારના માર્ગનો પ્રભુના ઘર સુધીનો ભોમીયો બનશે. કર્તવ્ય કર, પણ તે અનાસક્ત રહીને; જે કર તે ધર્મની ખાતર; પ્રભુની મહાન યોજનાના મેળમાં તારો સિતાર મેળવી દે, તેનાથી જૂઠું તે બધું બસુરું જ છે. ટચલી આંગળીપર સર્વના રક્ષણાર્થે કૃષ્ણ ભગવાને ગોત્ત્વર્ધન તોળી રાખ્યો હતો, બધા ગોવાળે તે બોળમાં ભાગ લેવા લાકડીઓ ટેકવી હતી, તેવીજ રીતે પરમાત્માની કાર્યધટનામાં ત્હારી બધી ગતિ મેળવી દે. ત્હારા વ્યાપાર માત્રને તેને આધીન વહેવા દે. પછી ત્હારાં બધાં કાર્ય કોઇ સ્વાર્પણ્યતા, કોઇ મહાન યજ્ઞ જેવાં બની રહેશે; તે મહાન વ્યવસ્થા ચક્રના ફેરામાં તેની ગતિને પોષણ આપવા હોમાયા કરશે, કાર્ય જે પોતપોતાનું ફળ લાવે તેની ખાતર તું પછી કાંધજ કરતો નથી, કાર્ય માત્રનાં ફળ પછી ભૂત માત્રની રતિમાં આનંદથી અર્પાશે. તે ફળ ત્હારાં નહિ પણ તે મહાન વ્યવસ્થાનાં છે અને ત્હારા તરફથી તો વહેંચણી થવા એ બધાં તે વ્યવસ્થાને સોંપાય છે. પિતાનું પુત્રને, પિયુનું પ્રિયાને, સખાનું સખાને જેમ અર્પાય છે તેમ ત્હાણું સર્વસ્વ એ વ્યવસ્થાને અર્પાશે. પવન વિનાના આવાસમાં જેમ દીવો હાલતો નથી તેવો સ્થિર આનંદ પછી કાયમ જામી રહેશે.

જેસળ—બીજું શું કહું બહેન ? પ્રભુનો સ્નેહ હમેશાં નિત્ય હોતો.

તોળલ—ભાઈ, એ મુક્ત આત્મા સત્કર્મથી કદી જ દૂર નથી, પણ જે કાળે જેવાં સાધન પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળે તેનો ઉપયોગ પરમાર્થે કર્યે જ જાય છે. ફળની ધૃત્તિ રહી નથી છતાં કાર્યમાં કશી મંદતા આવતી નથી; ઉલટું મેલ વિનાનું વસ્ત્ર ચિત્રો વધારે સ્ફુટ ઝીલી શકે છે અને વધારે સરલતાથી સાફ કરી શકે છે. સ્વાર્થ ગયો, એટલે મેલ ગયો. જે આત્મા આ સ્થિતિએ આવ્યો છે, તેને કર્મની કોટડીનું તાળું બંધ કરવાની ચાત્રી મળી ચૂકી છે. તાળું બંધ થાય છે, ચાત્રી પ્રભુ પાસે જાય છે; એ કોટડી ફરી કદી ઉઘડતી નથી. જે કર્મ તેણે ભૂતકાળમાં ઉત્પન્ન કર્યાં તેને જ્ઞાનથી, અને વર્તમાનનાં કર્મોને નિરતિથી દબા કરતો ચાલ્યો જાય છે—જેમ અગ્નિ સુકા તૃણને બાળતો ચાલ્યો જાય તેમ પ્રભુના મંદિરમાં બહાર અને અંદર આત્મા બહુ કાળ સુધી જ આવ કરી કરી અંતે પ્રભુના મંદિરમાં એક સ્તંભ જેવો બની રહે છે. પછી તે ગમે ત્યાં હોય પણ પ્રભુના મંદિરની બહાર નથી, જે અન્ય કોઈ પણ સ્થાને જોડાએલો નથી, તે જ પ્રભુના નામ સાથે જોડાઈ શકે છે. કર્મનું બંધન એ જ દેશકાળ છે, અને કર્મથી છૂટ્યો, ત્યાં—જેસળ, આ અહંકાર, આ સ્વાર્થપરાયણતા, આ વ્યષ્ટિ પ્રત્યેની આકાંક્ષાઓ તુટવી જોઈએ. પછી તું, પછી તું પ્રભુનું જ બાળક છે અને પ્રભુના બધા વારસાનો હકદાર છે.

જેસળ—દેવિ ! દેવિ ! મહારી વહાલી દેવિ ! મહારા ઉદ્ધાર માટે તોળલ બનીને આવેલી દેવિ ! એક વખત તારા પગમાં મને પકડા દે.

તોળલ—નહિ, નહિ, ભાઈ, શરણુ પ્રભુનું લે, પગે પ્રભુને પડ; કે તેણે તને સુખદિ આપી. તારાં બધાં પાપને દૂર ખસેડી તને

સુમુદ્ધિ આપી. હું તો ત્હારા જેવીજ એક પામર ગરીબ પાપી-તેના પગનો સ્પર્શ કરતો ના. પ્રભુનો ઉપકાર માન કે લુટારાની ટોળીમાંથી તેણે તને સ્વીકારી લીધો.

જેસંળ—જેન, ત્હારી કૃપાથી હું હવે પ્રભુને ગાઇ શકીશ. શંકા હજી રહી. હું એક લુટારો તેને પણ પોતાનાં બાળકને, પોતાની સ્ત્રીને જોઈને જે લાગણી થાય તે શું કાપી નાંખવા જેવી ? ધણીવાર ખૂની તલવારનું લોહી લૂછી નાંખતી વેળાએ પણ મ્હારા એક બાળકને જોઈ હું પશ્ચાત્તાપ કરતો હોઉં, હું જોણું ગળી જતો હોઉં, એવું મ્હારી જીવાનીમાં મને લાગી આવતું એ લાગણી શું બાળી નાંખવા જેવી ?

તોળલ—તું સમજ્યો નહિ, ભાઈ; હૃદયને ભાંગી નાંખવાથી આપણે હૃદયનાં બંધનને ભાંગી શકતાં નથી. સુક્ત દશાની જેમ જેમ નિકટતા પ્રાપ્ત થાય, તેમ તેમ તો હૃદય વિશેષ વિશેષ કામળ-આર્દ્ર બનતું જાય છે. આખા વિશ્વમાં દરેક કંપને એ સર્વ સ્થાને સુરીલો તાર ઉત્તર આપવા લાગે છે, એ તો દરેકનાં આંસુ લુવે છે અને દરેકના પગ ધ્રુવે છે. એ પોતાના માટે કાંઈ જ રાખવા માગતો નથી; તેથી જ જેને જે જોઈએ તે આપી શકે છે. આવો આત્મા પ્રભુની ઇચ્છાના એક પાત્ર જેવો છે. તે એટલું જ ઇચ્છે છે કે પોતે વિશાળતા મેળવે, અને પ્રભુની પ્રીતિ વધારે ને વધારે પોતામાં ભરતી બને. પ્રભુની ઇચ્છાને વહન કરનારનો એ એક ઝરો અને એ જેટલો વિશાળ થવાથી પ્રાણી માત્રને પ્રભુનો સ્નેહ વિશેષ પાછ શકે, પ્રાણી માત્રનું જીવન તેમાં વહે અને વધારે નિર્મળ થઈને પાછું જાય એથી વિશેષ કાંઈજ તે ઇચ્છતો નથી. પાપીનાં પાપી અશ્રુ અને પુણ્યશાળીનાં પુણ્યશાળી અશ્રુ-તેને ધોવાં અને ઢોવાં એટલું જ તે સર્વ કાળે સર્વ સ્થાને કર્યા કરે છે. એના જેવું કરુણામય બીજું

શું હોય શકે ? એના જેવી સ્નેહમયતા બીજી કંઈ ? ભાઈ, તું કોઈનાં પશુ દુઃખને, અંધારાને, અજ્ઞાનને ઓછું કર અને સાચું સુખ કોઈને પશુ આપ્યા કર, ત્હારો વિચાર તું કર નહિ, એ તો પ્રભુ કરશે. પછી વિશેષ અહીં કે ક્યાંએ કંઈ નથી.

જેસળ—ચોમાસાની ડોળી નદીનું જળ આછડું બની કચરાને પાછળ છોડી દેઈ જેમ શરદ ઋતુના સ્પર્શથી વહેવા લાગે છે તેમ ત્હારી આ વાણીથી મ્હારો આત્મા વહેતો જણાય છે, અને જો ! આ કુદરત પશુ કેવી મીઠી બની છે ! ત્યાંથી ઓચિંતો બહાર નિકળી આવેલો સૂર્ય કેવો રૂપેરી ઝળકાટ રેડી રહ્યો છે ! અને મછવો મંદમંદ પવન લહરી સદમાં ભરી કેવો શાન્ત રમતો રમતો ચાલ્યો જાય છે !

તોબલ—પ્રભુની કૃપા એ-જેસળ.

•

૫-૧૨-૧૮૯૯.

(૨)

મેનાવતી અને ગોપીચંદ.

ગોપીચંદ—હું પાણી કોણ રહે છે આ ? ! (હંચું જોઈને)
હું માતા ઝરખા ઉપર બેઠાં છે ! અને રહે છે ! (મેનાવતીને) મા !
મા ! તમે રહે છો કેમ ? તમને આવાં જોઈ મારો જીવ ગભરાય
છે; બોલતાં કંઈ નથી ?

મેનાવતી—(અશ્રુ લુછી નાંખતી) બાપુ, તું નહાયા કર,
મને કાંઈ જ થયું નથી. શિકારમાં તમ થએલા અંગોપર શીતલ જલ
તને બહુ વહાલું લાગે છે. કેવો બાળકની માફક પાણી ઉડાડે છે ! મને
તે જોવાનું ગમે છે, એટલે આંહી આવી બેઠી. એટલું જ—બેઠા.

ગોપીચંદ—પણ મા, એમાં રહેવા જેવું શું ? હું નહાઉં તો
આંહી હમેશાં છું, અને તમે ઘણી વખત આમ બેઠાં પણ હો છો;
કેવાં આનંદમાં નિત્ય તો હો છો !

મેનાવતી—ભાઈ, અમે તો હવે ધરડાં થયાં એટલે બાળક
થયાં. કાંઈ વિચાર આવી ગયો તેથી જરા દિલ ભરાઈ આવ્યું.

ગોપીચંદ—પણ એ શાથી એ મહારે જાણવું છે. મેં કયે
દિવસે દુઃખાભ્યાં છે, કે આજે દુઃખી થાઓ છો, અને દુઃખ છાનું
રાખો છો ?

મેનાવતી—નહિ, નહિ, એવું કાંઈ જ નહિ. તું એવો ભલો
છે તેથી જ આજ રોવું આવ્યા કરે છે. અને—

ગોપીચંદ—બોલો—મા, વળી કેમ અટકી ગયાં ?

મેનાવતી—અને તું આવો સુંદર છે તે જોઈને રોવાઈ જાય છે.

ગોપીચંદ--મને સમજણ પડતી નથી. એ વાત તો હું સાંભળીશ.

મેનાવતી--સાંભળીને શું કરશે તું ? (જરા હસીને) તને હસવું તો નહિ આવે ? અને આ જીવાન વહુઓ જાણશે તો કહેશે સાસુજી તો ઘરડાં થયાં એટલે જે ખોલે તેની ચિંતા નહિ.

ગોપીચંદ--મા, એમ ફાસલાવશે એ નહિ ચાલે. મને હસ નથી આવતું; તમે આજ રડયાં કેમ એ કહો.

મેનાવતી--કહીશ-ભાઈ. ત્યારે સ્નાન કરી લઈ આમ આવ મહારી પૂજની ઓરડીમાં.

(ગોપીચંદ સ્નાન કરી લઈ મેનાવતી પાસે જાય છે.)

ગોપીચંદ--કહો હવે.

મેનાવતી--ધીરો થઈને બેસ અને કહું તે ધ્યાન દઈને સાંભળ

ગોપીચંદ--જી હ્યો. (બેસે છે.)

મેનાવતી--તું મહારી વાત શું સમજી શકશે ?

ગોપીચંદ--સમજી શકીશ કે નહિ તે તો પ્રભુ જાણે, પણ આપની આજ્ઞા તો ઉઠાવી શકીશ.

મેનાવતી--એથી વિશેષની જરૂર નથી. પછી બેટા હું કદ નહિ રહું.

ગોપીચંદ--મા, એવી શંકા પણ શા માટે ! દોષ થયો હો તો ક્ષમા કરો, હું સુધરવા યત્ન કરીશ; જે હોય તે કહો.

મેનાવતી--દોષ તો મહારો હશે કદાચ, કે કાળથી થવાનું કરાવવાનું લેઈ બેઠી છું. તું સમજે તેમ કહું. ભલા, જે ઉત્તમ હો તે જ મહાવા જેવું, નહિ ?

ગોપીચંદ--હા જી.

મેનાવતી—ત્યારે, બેટા જીવન અને મૃત્યુમાં તને શું સાઈ લાગે છે ?

ગાંધીચંદ—મા, મૃત્યુને સાઈ કહેનાર, હજી સુધી મેં ક્યાંએ જોયું નથી.

મેનાવતી—તારા જેવા યૌવનમાં પગ મૂકનારા અને લક્ષ્મી, સૌંદર્ય, વૈભવ એના સુખનો સ્વાદ હજી તો લાગતો જતો હોય એવા-ને, ખાસ એવાને તો મૃત્યુ જાણે હોય જ નહિ એવું પણ લાગે એ નવાઈ નહિ.

ગાંધીચંદ—ખરૂં મા. મને પણ એમજ લાગે છે. જાણે મૃત્યુમાં વિચાર કરવા જેવું કાંઈ છે જ નહિ.

મેનાવતી—બરાબર, પણ મૃત્યુ નક્કી છે, અને વિચાર કરવા જેવું છે. એક વખત નહિ પણ અનેક વખત, અને ધણીને તો આ એક જીંદગીમાંએ ધણીવાર જીવવા કરતાં મરવાનું ગમે છે એ તું જાણે છે ?

ગાંધીચંદ—નહિ મા.

મેનાવતી—નહિ જ; પણ અત્યારે તું જેવો છે તેવો નિત્યે રહી શકશે નહિ. જેને તું જાણતો નથી તેમાં તારે પસાર થવું પડશે, અને જે “ કાણ જાણે ક્યાંએ દૂર હશે ” એમ ભાસે છે, તે થોડા જ કાળમાં પાસે આવી ઉભું રહેશે.

ગાંધીચંદ—પછી ?

મેનાવતી—આ વાત સાંભળી તને કાંઈ ક્ષોભ થતો નથી ? તને ભય લાગતો નથી ?

ગાંધીચંદ—કાંઈ જ નહિ. શિકારમાં ધણી વખત એકાદ શિકારીને સિંહ ઉપાડી જાય છે. ધણીવાર તો છેક મહારા અંગ

ઉપર મ્હોનાં ફીણ છંટાઇ જાય ત્યાં સુધી ધસીને આવે છે; શિકારમાં તો ખરી મજા ત્યારે જ આવે છે. ત્યાં મને ધાસ્તી લાગતી નથી તેમ અહીં પણ નથી લાગતી. હું જાણું છું કે મરવાનું છે તે છે, ભલે હોય.

મેનાવતી—ખરું, ક્ષત્રીને ભય નથી; પણ અપંગ ધરડા થઇ જવું અને માંદગીમાં રીખાવું એ તને ગમે છે ?

ગોપીચંદ—એ તો નથી જ ગમતું. મને જવર આવે અને બિછાનામાં શુંધાઇ રહેવું પડે એ તો જરા પણ નથી ગમતું. બિચારા દર્દીને જોઇને તો પ્રભુ જાણે, મને શુંએ થઇ જાય છે.

મેનાવતી—ત્યારે તને વૃદ્ધાવસ્થા, દર્દ અને મૃત્યુ કદી જ સ્પર્શે નહિ તો કેવું સાચું !

ગોપીચંદ—શું એ બની શકે તેવી વાત છે ? એ કાંઈ આપણા હાથમાં છે, મા ?!

મેનાવતી—હા.

ગોપીચંદ—શી રીતે ? વૈદ્યો કહે છે કે બધું કરતાંએ એ તો કાંઈ બનતું નથી; કોઇને બન્યું સાંભળ્યુંએ નથી.

મેનાવતી—વૈદ્યો બિચારા શું જાણે કે આત્માનું દર્દ ખસે નહિ ? દેહને અંધ કાયાને બદલે પ્રભુની માનવામાં આવે તો દર્દનો સંભવ નથી. તું એ દવા લે, તે માટે એ દવા આપનાર પાસે જા, એ મ્હારી ઇચ્છા છે. એવું કરી શકીશ કે નહિ એ શંકાથી મને આંસુ આવતાં હતાં.

ગોપીચંદ—પણ એમાં તમે દુઃખી શા માટે થયાં ? એમાં શંકા શી ? માત્ર આજ્ઞાની જ જરૂર હતી.

મેનાવતી—સાચું-આપુ, ત્યારે એ આજ્ઞા હવે આપીશ.

ગાંધીચંદ—અને તે જે હશે તેને શિરપર ઉઠાવી લાઇશ, ફરમાવો.

મેનાવતી—તો, એટા ભગવાં પહેરી લે અને ગુરુ જાલંધરને શરણે વહેલો પહોંચી જા.

ગાંધીચંદ—શું માતા! તમારો હુકમ એવો છે કે હું બાવો થઈ જઈ! કે હું સમજ્યો નથી બરાબર?

મેનાવતી—હા, એજ મ્હારે કહેવાનું.

ગાંધીચંદ—અને પાછો ક્યારે આવું?

મેનાવતી—ગુરુ કહે ત્યારે.

ગાંધીચંદ—ગુરુ કહેશે ખરા?!

મેનાવતી—હું જાણતી નથી.

ગાંધીચંદ—ત્યારે શું હું હમેશાં બાવો જ રહું, મા!?

મેનાવતી—હા, કદાચ.

ગાંધીચંદ—અને ત્યાં મ્હારે શું કરવું?

મેનાવતી—બાપુ, યોગીયો રહે છે તેમ ક્ષણ ક્ષણાદિ બાધને રહેવું અને ગુરુ કહે તે ગમે તેવાં સંકટો વેડી લેવાં અને અંતે અમર અજર બનવું : એ ત્હારે કરવાનું.

ગાંધીચંદ—પણ મા, એ સંકટમય અમરત્વ કરતાં તો કેાઇ જાલાંને હાથે ઝેરનો પ્યાલો પી મરી જવામાં વધારે મજા; અને એ અમરત્વ કરતાં હું હમેશાં બિમાર રહીને તમારી સારવાર જોયા કરું એ વધારે મીઠું.

મેનાવતી—પણ બાપલા, આ હાથ માત્ર કર્મથી ધડાયો છે, અમર નથી. અમરત્વ એમાં કાચમ ભર્યું રહે એવો બન્યો નથી. જો મ્હારો આ હાથ તેવું જ આવું સુંદર પણ મરણને વશ થવાનું

તહાઈ શરીર. એ શરીરના ભોગ માત્ર મરણમાંથી આવેલા અને મરણમાં જવાના.....તને અહીં રહેવાની ઇચ્છા થાય છે તે શા માટે વાર ?

ગોપીચંદ—(શરમાઇ જતો) મા, તમેજ કહો.

મેનાવતી—સુંદર સ્ત્રીઓ, સુંદર બગીચા, સુંદર મહેલો અને જે કાંઈ તહારા શરીરને અત્યારે સુખ આપે છે તેની ખાતર, કેમ ?

ગોપીચંદ—(નીચું જોઈને) હા જી.

મેનાવતી—રાજ્યની ખાતર કે પરોપકારની ખાતર નહિ જ ? વિચારીને ઉત્તર આપજો.

ગોપીચંદ—નહિ જ મા..

મેનાવતી—હું જાણતી હતી કે તું રાજ નથી. નહિ તો મને આજે આ વિચાર આવત નહિ, આવત તો માત્ર તહારા સુંદર શરીરને અમર બનાવવાની ઇચ્છાથી; એમ હોત તો હું તને રડીને વિનવત અને કદાચ તું તરત જ તૈયાર થઇ જાત.

ગોપીચંદ—પણ-મા, હું રાજ થવાનો યત્ન કરીશ.

મેનાવતી—એ વ્યર્થ-તાત, જે યોગી બની શકતો નથી તે રાજ બની શકતો નથી.

ગોપીચંદ—પણ જે રાજ બની શકતો નથી તે યોગી બની શકશે ?

મેનાવતી—હા, એમ બને છે. આજ માળવાનો રાજ ભર્તૃહરિ રાજ બની શક્યો નહોતો તે યોગી બની શક્યો હતો. રાજમાં અને યોગીમાં આટલો તફાવત છે:-યોગી પ્રભુને માત્ર અનુસરે છે સારે રાજ પ્રભુને અનુસરીને બીજાને અનુસરાવે છે. યોગી થયા પછી રાજ થવાય છે.

ગોપીચંદ--પણ બધા જ ઉત્તમ રાજાઓ કાંઈ યોગી નથી હોતા મા ?

મેનાવતી--તાત--એમ માનવું એ ભૂલ છે. વિચાર કરીને જો કે જનક શું યોગી નહોતો ? પણ જનક બનવું એ કોઈ મહાન ભાગ્યની વાત છે, ત્યારે માટે એ નથી. યોગી બનવું એ પણ તેવુંજ છે. ત્યારે માટે એ નિર્મિત છે. એ તો બે મહાન પ્રકૃતિની જૂદી જૂદી બે શાખાઓ માત્ર છે. એમાંથી ગમે તે એક પ્રાપ્ત થાય તો મ્હોટું ભાગ્ય સમજવું.

ગોપીચંદ--મા, રાજ્ય ક્યાં અને યોગ ક્યાં ! એ બન્ને એક શી રીતે હોય ?

મેનાવતી--આપુ, દુનિયાદારી-વૈભવની દ્રષ્ટિથી જો નહિ, પણ હિતની દ્રષ્ટિથી જો. રાજ પોતાની મારફત વહેતું પરમાત્માનું તત્વ જોતો જાય છે અને અન્યને પાતો જાય છે. યોગી તો, એક પુષ્પ જેમ અજાણતાં સુગંધને વહાવે છે, તેમ તે તત્વને વહાવે છે. પોતાથી શું હિત બન્યું તે જોઈ શકે નહિ તો રાજ વિશેષ હિત સાધી શકતો નથી, ત્યારે યોગીને એ જાણવાની અપેક્ષા નથી. રહેલું છે તે તું એક વખત કરી જો.

ગોપીચંદ--પણ મા ! મને જંગલમાં ભગવાં પહેરાવી ન મોકલી આપો. તમે કહેશો તેમ અહીં હું કરીશ. સ્નેહી વિના, સાધન વિના, જંગલમાં એકલા વસવું એ તો વૃકો માટે છે. મહારા જેવાને એ રહેલું શી રીતે ?

મેનાવતી--એટા, એ તો ફરીથી એતું એજ કહેવાનું કે ઉપભોગની લાલસા માનવીને બધેજ નાલાયક બનાવી દે છે. તું સમજતો નથી તેથી વધારે કઠિનને રહેલું માની લે છે. એમ ઉલટું જોવું એજ અગ્નિ; ભાઈ, હું તને વિશેષ સરલ માર્ગ બતાવું છું.

ગોપીચંદ—પણ મા! મને આ બધું ગમે છે, અને તેમ છતાં હું ધારું છું તે નહિ જ બની શકે શું? મને ખરેખર અત્યારે બાજુ બોલતાંજ આવડતું નથી. નહિ તો મહારા હૃદયની વાત સમજાવી શકત. મા, હું શા ઉપાયે મહારું દુઃખ તમને કહું? મને ભગવાં પહેરાવવાં હોય તો અહીંજ પહેરાવો, પંચધુણી તાપવાનું કહેશે તો તમે જોશે તોમ તાખ્યા કરીશ, પણ, મને વ્હાલાંથી વિખુટો ન કરો; હું તમારા સૌ વિના કેમ જીવી શકીશ? તમે જો કહેશે તે શું હમેશની પેઠે અહીં હું નહિ કરું?

મેનાવતી—ગોપીચંદ ! તું હજી બાળક છે. તું યોગી થા કે રાજા થા પણ એ એકે સ્થિતિમાં પ્રભુના સ્નેહ સિવાય બીજાનો સ્નેહ નહિ બની શકે; જે પ્રથમજ કરવાનું તે તું નહિ કરી શકે તો બીજું શું કરશે?

ગોપીચંદ—પણ મા, મને ખાતરી છે કે હું તમારો હુકમ અહીં ઉઠાવી શકીશ.

મેનાવતી—જરા પણ મેલ રહે ત્યાં સુધી નહિ જ; તને યોગી કે રાજા થવા કરતાં ભોગી બનવાનું વધારે રૂચે છે. એ પૂર્વની કાષ્ટ તૃષ્ણાથીજ તને સંતોષ થતો નથી, તો સાંભળ, તને એક વાત કહું.

ગોપીચંદ—કરમાવો માજી.

મેનાવતી—ગુરુ દેવે કહ્યું હતું કે ત્હારા કરતાં ત્હારો ન્હાનો ભાઈ વધારે સારો રાજા થઈ શકશે; તેને રાજા થવા દે, અને તું જંગલમાં જા. એમ સમજતો નહિ કે ધણી સ્ત્રીઓની પેઠે ત્હારી માતાને પણ ન્હાના ભાઈ તરફ કાંઈ પક્ષપાત છે.

ગોપીચંદ—એ શું બોલો છો માજી?

મેનાવતી—નહિ, હું પક્ષપાતી નથી એમ નથી કહેતી. મને પક્ષપાત છે, પણ તે ત્હારા ઉપર. પણ તેની મને ચિંતા નથી; સ્નેહના પક્ષપાત સાથે સ્નેહતું હિત પણ હોય તો એ પક્ષપાત હાનિ કરતો નથી. જેમ એ સ્નેહ તેમ એ પક્ષપાત પણ પ્રભુના ધરનો છે.

ગોપીચંદ—તમારામાં પણ એ પક્ષપાત ક્યાંથી આવ્યો માણ ? સાંભળવાની બહુ ઇચ્છા થાય છે. કહી શકો તો કહો.

મેનાવતી—હું એજ વાત તને કહેવાની હતી. જો, બાપુ, તું છેક ધાવણો હતો ત્યારે એક દિવસે તને ખોળામાં લઇને ગુરુ દેવે કહ્યું, “ આ બાળક અમારી જમાતનો છે. તેની બહુ સંભાળ રાખજે.” ત્યારથી ત્હારે માટે મને બહુ ચિંતા રહેતી. તું યોગબ્રહ્મ થયેલો કોઇ યોગી છે.

ગોપીચંદ—(શરમાઈ જઈને) એ શી રીતે ?

મેનાવતી—નવાઇ જેવી વાત છે એ-ગોપીચંદ. તું જન્મ્યો ત્યારે સ્તનપાન કરતો નહોતો; અમે બધાં ગભરાયાં. જોશીએ કહ્યું કે “ કાંઈ ચિંતા નહિ. બીજા કોઇ બાળકને ધવરાવો એટલે કુમાર ધાવશે.” એમ અમે કર્યું અને તું ધાવવા લાગ્યો. બાળકનો સ્વભાવ તો એક સ્તન પોતાના હાથથી ઢાંકીને બીજાને ધાવવાનો; તેમાં ત્હારી આ રીતથી સૌને કૌતક થયું. તું મ્હોટો થયો ત્યારે પણ અન્યને ખવરાવીને ખાતો, અન્યને રમકડાં આપીને રમતો, સૌ કહેતાં કે તું ચક્રવર્તી રાજા થશે. તું પછી ભણવા બેઠો ત્યારે ધણી વખત ત્હારા ગુરુઓ તને શિક્ષા કરતા અને મને કહેતા કે તું ભણવાતું ભણતો નથી, અને બીજુંજ કાંઈ વાંચ્યા કરે છે. તું ધણી વખત મ્હોટા માણસો પણ સમજી શકે નહિ તેવું સમજી શકતો, છતાં બાળકો સમજી શકે તેવું કેટલુંક સમજી શકતો નહિ. મેં પણ

તને ધણીવાર પુસ્તક હાથમાં લઇને કોઇ વિચારમાં મગ્ન થઇએલો જોયો છે. હું તને પૂછતી કે તું શું કરે છે? ઉઠમાંથી ઉઠતો હોય એમ તું કહેતો કે “ મને સ્વપ્ન આવે છે.” તું સ્વપ્નમાં યોગીઓની જમાતો અને જંગલો જોયા કરતો. કોઈ વખત વળી તું અપ્સરાઓ વગેરે દિવ્ય મહેલો અને બગીચા આનંદથી આકાશમાં આંખ ખોલી રાખી નિહાળતો; પૃથ્વીપર ન હોય એવા પદાર્થોનાં તને આમ જાગતાં અને નિદ્રામાં સ્વપ્ન થયા કરતાં. તું તો હસી હસીને એ બધું મને કહેતો, પણ મને ગુરુનાં વચનો યાદ આવ્યા કરતાં અને ધણીવાર હું રડી પડતી. તને ચિંતા, ફિકર, કોઇ પણ કાર્યનો ભોજો, બિલકુલ ગમે નહિ એવો ત્હારો વિલાસી સ્વભાવ જોઇને મને બહુ દુઃખ થતું અને તને સુધારવા બહુ બહુ રીતે યત્ન કરતી, પણ બધું ફેલકેટ, ભાષ; આવતી કાલે તને અઢારમું વર્ષ પૂર્ણ થશે પણ હજી સુધી એજ, ત્હારા વિલાસી સ્વભાવમાં કંઇજ ફરક ન મળે. તેની ચિંતામાં ને ચિંતામાં ઝરૂપે આવી બેઠી, તને જોયો, અને આંસુ ઝાલ્યાં રહ્યાં નહીં; જાણે તું મહારી પાસેથી નાશી જાય છે કે જાણે ત્હારાં અંગો પાણી થઇને ગળી જતાં હોય, એવું એવું મને દેખાવા લાગ્યું. તું જાણે છે, પછી હું પૂજનની ઓરડીમાં ગઇ. ત્યારે મને ઇંધ આશા આવવા લાગી અને હૃદય શાન્ત અને દૃઢ થયું, તે એટલું બધું કે જાણે સ્ત્રીપણુંજ હૃદયમાંથી ચાલ્યું ગયું હોય; ભેખ લઇ ચાલ્યા જવાનું હું તને કહી શકી. બાપુ, મને ખાતરી છે કે તું ત્હારી માને નિરાશ નહિ કરે.

ગોપીચંદ—કૃપાળુ, તમારી મમતા એવી છે કે જાણે તેની ખાતર જ આ દેહ આપી દઉં, તમે કહો તે અત્યારે જ કરી નાખું.

મેનાવતી--નહિ જ બેટા, મ્હારી ખાતર કાંઈ કરવાનું નથી. તું હમેશાં સુખી રહે એમાં ત્હારી માને તું બધુંજ સુખ આપી શકશે. બાઈ, મ્હારે માટે નહિ, પણ ત્હારે માટે વિચાર કર.

ગોપીચંદ--માણ, મ્હારે માટે હું શું વિચાર કરું? તમે કહેશો તેમ કરીશ.

મેનાવતી--આપુ, સાહસ કરીશ નહિ. તું સમજી છે, તો બધું સમજીને કર. બળાત્કારથી આત્મા ફરતો નથી.

ગોપીચંદ--ત્યારે મને સમજાવો. કહેવાનું હોય તે પૂરું કહો.

મેનાવતી--આપુ, તું રાજ્યમાં જન્મ્યો પણ રાજ રહેવાને નહિ. રાજ્યમાં ત્હારું લક્ષ નથી કે થશે નહિ, અને 'અતો બ્રહ્મઃ તતો બ્રહ્મઃ' રહે એ બહુ મ્હોટી હાનિ છે. ત્હારે માટે જે ઉત્તમ છે તેને તું મ્હતાં શીખ.

ગોપીચંદ--સત્ય, માણ; પણ ક્ષમા આપો તો મ્હારે હજી કાંઈ કહેવાનું છે.

મેનાવતી--કહે બેટા, બધું કહે; ખુલ્લું દીલ મૂકીને જે કહેવું હોય તે કહે. ઉઘાડું હૃદય હોય ત્યારેજ સત્ય અંદર દાખલ થઈ શકે છે, માટે જરા પણ સંકેચ રાખીશ નહિ.

ગોપીચંદ--ત્યારે માણ, હું સમજું છું કે મારામાં દોષો છે, પણ એ ન્હાના છે. અને સમય જતાં આપના બોધથી પોતાની મેળે ખસી જાય તેવા છે. એને માટે આવા સાહસનું અગત્ય હું જોઈ શકતો નથી.

મેનાવતી-- છેતરાય છે, આપ; તું એમ નહિ જાણતો કે તું જશે અને પાછળ ત્હારી મા બહુ સુખી થશે. પણ જે કરવાનું છે તે અહીં બની શકે તેમજ નથી. દોષ એકે પણ ન્હાનો નથી.

એક આંખની દવા કરવી હોય તો આખા શરીરની કરવી જોઈએ. સુવર્ણમાં થોડું પણ તાંત્ર મળ્યું હોય તો તે બધાજ સુવર્ણને ભટ્ટીમાં ગાળી નાંખવું પડે છે. વળી ત્હારો દોષ પાછળથી દાખલ થયો નથી પણ તેને તું લેખને જ જન્મ્યો છું.

ગોપીચંદ—મા, ફરી ફરી એનું એ કહેતાં શરમ આવે છે. પણ તે તાંત્ર આ રાજ્યની ભટ્ટીમાંજ ગળીને નીકળી જશે.

મેનાવતી—જ્યાંથી રોગ શરૂ થયો ત્યાંથીજ તેને કાઢવો જોઈએ, કાં નહિ ?

ગોપીચંદ—હા જી.

મેનાવતી—સારે તને આ રોગ અપકવ યોગમાંથી લાગ્યો છે; હું કે તું એ જાણતાં નથી, પણ ત્રિકાળદર્શી દેવ જાલંધર એ જાણે છે. પેલા ઋષિ જે એ મન્થને ક્રિયા કરતાં જોઈ યોગમાંથી ચળી ગયા તેના જેવીજ કાંઈ ત્હારી પણ હકીકત છે, તેમાં કાંઈજ શંકા નહિ. તું રાજદંડ લખને આવ્યો નથી, પણ માત્ર એ વાત લખને આવ્યો છું. એક પેલી યોગીની જમાત અને બીજી, તે સ્વપ્ન માંહેની અપ્સરાઓ. જે તને આંહી ખેંચી લાગ્યું છે તે અહીંથીજ શી રીતે જશે ?

ગોપીચંદ—હુકમ માથે ઉઠાવીશ. માજી, માત્ર દશ વર્ષ મને અહીં રહેવા દો. તે દિવસે હું પોતેજ ઝોળી લખને હાજર થઈશ. મ્હારું હૃદય તૃપ્ત થશે અને ગુરુજી કહેશે તે સત્ય હશે તો એટલા કાળમાં તો ઇચ્છા માત્ર, અતિ તૃપ્તિથી મને છોડી દેશે.

મેનાવતી—ગુરુમાં શ્રદ્ધા રાખ, ભાઈ; ઠીક છે, પણ દશ વર્ષમાં શું બનશે તેની તને ખાત્રી છે ? વળી તૃપ્તિ તું કેને કરવા માગે છે ? ત્હારા યોગને કે ત્હારી તૃષ્ણાને ? દરેક પદાર્થને પોષણ જોઈએ, પુણ્યને તેમજ પાપને. પુણ્ય પુણ્યથી અને પાપ પાપથી જીવે છે.

ગોપીચંદ્ર—પણ માણ, મને અનુભવ કેમ ન મળે ? કહ્યું છે, તે મને કહ્યું કેમ નહિ લાગે ?

મેનાવતી—વિષકૃમિ ન્યાયે જ-આપુ, તને કહ્યું તે કહ્યું નહિ લાગે. તું અનુભવની વાતો કરે છે, પણ એ પ્રયોગ બહુ ભયંકર છે. એ તો જેની દૃષ્ટિ સત્ત્વપર સ્થિર થઈ ગઈ હોય તેને માટેજ હોઈ શકે અને તે પણ ક્વચિત્ જ. મત્સ્યવેધી થવું હોય તો તુલામાં ઉભા રહેવાનું શીખ, નહિ તો મગશે તો કંઈજ નહિ પણ ઉલટું નીચેના પાણીમાં પડી હુણવાનું બનશે. — ભાઈ, તને આ બધી ઉપભોગની લાલસામાં કાંઈ અયોગ્યતા ભાસે છે ખરી ?

ગોપીચંદ્ર—નિત્ય તો નહિ જ માણ; એટલું તો ખરું કે ઘણીવાર તો આ વૈભવમાં વિચારનો પણ અવકાશ નથી રહેતો.

મેનાવતી—ત્યારે તું ભેટા, ઘણું પડ્યો છે, અને હવે અનુભવ અને તૃપ્તિની તોને દૂર કર. ચેત-નાંદ તો ચેતવાનો જન્મ્ય રહેશે નહિ. વળી વિચારી જો જરા, યોગબ્રહ્મ આત્મા ! જે અનુભવથી તું હિતની આશા રાખે છે તે શાનો અનુભવ ? બ્રહ્માનો નહિ જ; પણ ત્હારો યોગ હજી જેવો તેવે એ પ્રકાશે છે, તેના તણખામાંથી અગ્નણતાં પણ ત્હારો ઉદ્ધાર તું શોધે છે. માત્ર બ્રહ્મતાના અનુભવમાંથી ઉદ્ધારની આશા કેવી ? તું છેતરાય છે. એટલુંજ કાર્ય તૃષ્ણા તો કરે છે. તું અહીં જન્મ્યો એજ મોટો પાત છે, અને તે તૃષ્ણા અન્ય પાત વિના જીવી શકે તેમ નથી. તેથી તે આ વૈભવમાં તને ઘૂમાળ્યા કરે છે. આપુ, એ માર્ગે તો માત્ર પાપપરંપરાજ પથરાઈ રહી છે. યોગબળ ધણું હતું ત્યારે પણ ન્હાની સરખી તૃષ્ણાથી આટલું બધું ખોવાયું તો હવે જ્યારે એ બન્ન થોડું જ રહ્યું છે, અને તૃષ્ણા વધી પડી છે ત્યારે મહાન્ બળ વિના ઉદ્ધારની શી આશા રાખે છે ?

જે ખાઈ કિનારા પરથી તુંને અંદર લાવી, તેમાં વધારે ઊંડે ઉતરીને તું શી રીતે નીકળી શકશે ? આ બ્રહ્મતાના રાજ્યમાં પણ, જે અનુભવ જેવું, સાર જેવું, દેખાય છે, તે તો પેલા યોગસૂર્યનું તેજ; બ્રહ્મતાની મેંસતું નહિ. જે કાંઈ અજમાયસ કરવી હોય તો પાપની સામે કરી જે ખાપુ; પુણ્યનો અંત જેમ પાપ નથી, તેમ પાપનો અંત પુણ્ય ન હોઈ શકે.

ગોપીચંદ—હું સમજ્યો, માજી, પણ મહાર્જુન દુઃખ દૂર થયું નથી. મને શાન્તિ થતી નથી.

મેનાવતી—શાન્તિ તો બાઈ, તું ખોઈનેજ જન્મ્યો છે, તે હું શી રીતે આપી શકું ? તે ખોયું તે તું મેળવજે; તુંને ગુરુ પાસે મોકલી શકું અને ગુરુ પણ જે મેળવવાનું છે તે માત્ર ખતાવી શકશે.

ગોપીચંદ—મા, આજા પ્રમાણેજ કરીશ. આ વાણી સાંભળવાનું તો હવે નશીબમાં હશે કે નહિ, પણ આ હૃદયની આગ, યોગને અને જંગલને પણ બાળી દેશે. એ રનેહની આગ કાંઈ કહીને હોલવે, એટલે શાન્ત થઈને ચાલ્યો જાઉં.

મેનાવતી—હાહા! પુરુષાર્થથી બ્રહ્મ થએલાને અન્ય જન્મે પણ પ્રભુ ફરી પુરુષાર્થ આપે છે, તો તેનો ઉપકાર ગ્રાહને તું શાન્ત થા. પ્રભુ હિત તો સૌનું કરે છે; પણ ઘણાને અનેક યુગો નરકના અગ્નિમાં શેકાવું પડે છે. ઘણાને અનેક સંકટના ફેરા ફરીફરીને પુરુષાર્થ હાથ લાગે છે. પુરુષાર્થની સ્થિતિ ગમે ત્યારે પણ મેળવવી પડે છે. પુરુષાર્થ વગર પ્રભુના ઘરનો બીજો માર્ગ નથી. તને એ હિતની ચાવી આમ સહજ મળી આવે એ તેની બહુ મહોટી કૃપા સમજજે. એથી વિશેષ શાન્તિનું કારણ ક્યાં મળવાનું હતું ? તું ભાગ્યશાળી છે, ખાપુ!

ગોપીચંદ—ભાગ્યમાં અત્યારે તો માણ, સર્વે કૃપા અકૃપામય દેખાય છે. પણ, પ્રભુની કૃપા કરતાં તમારા રનેહપર અત્યારે મને વિશેષ વિશ્વાસ છે. મહાર્જુ દુઃખ દૂર થશે એમ તમે કહો છો અને હું પણ એમજ માનીશ. હવે શબ્દ પણ બોલીશ નહિ, આપ કહેશો ત્યારે જઈશ.

મેનાવતી—મારા બહાલા યોગી ! તહાર્જુ યોગબળ વાપરવાનો સમય દૂર નહિ હોય; પણ તહાર્જુ ક્ષત્રિબળ વાપરવાનો પ્રસંગ તો અત્યારે પણ છે. હવે જૂઠી જ મનાઈ છે, તે જાળને તોડતાં વિલંબ ન કર.

ગોપીચંદ—ત્યારે આત્મા આપો અને આશિષ આપો.

મેનાવતી—ભાઈ, તારી ભગવી કદની મેં તૈયાર જ રાખી છે, પહેરી લે તેને.

ગોપીચંદ—પહેલું વસ્ત્ર તમેજ પહેરાવ્યું છે, અને આ છેલ્લું પણ તમેજ પહેરાવો માણ; (અશ્રુ ગળી જતો) અને મા ! હવે છેલ્લીજ વાર પહેલાંની માફક એક વખત આ મ્હોંપર હાથ ફેરવો.

મેનાવતી (રડતી)—આવ-બેટા ! (મ્હોંપર હાથ ફેરવે છે, કપાળપર ચુંબે છે, અને ભગવી કદની બહાર કાઢે છે.) આ પહેરી લે બાપુ અને સીધાવ. તહારી માના દુઃખનો કે કટોરતાનો વિચાર કરીશ નહિ. આ વેશમાં એ છાજશે નહિ. (કદની પહેરાવતી) બેટા, અત્યારે મહારા આ હાથ તુટી પડત, પણ તું અહીં છે ત્યાં સુધી ફરજ તેને ટકાવી રહી છે. (કદની પહેરાવીને) કેલું મીઠું મ્હોં ! આ ભગવો રંગ કેવો ભળે છે, એને ! એ મ્હોં હજી એક વખત બતાવજે, ભાઈ, ગુરૂની આત્મા લઈને.

ગોપીચંદ—મા, શું એક વખત બિક્ષા લેવાને ગુરુજી રજા નહિ આપે ?

મેનાવતી—આપશે જ. આપલા-પણુ ત્હારી માને માફ કરતો જાજે, એક વાતે ત્હાં હિત થશે. પણુ ત્હારી માએ પોતાનો એક સ્વાર્થ પણુ સાધ્યો છે; ત્હારી આ સુંદર કાયા અમર રહેશે.

ગોપીચંદ—એમ ન કહો મા, મને આશિષ આપો હવે.

મેનાવતી (બેઠી પડીને)—બિક્ષા હમેશ તૈયાર રાખીશ. આ હાથનો છેલ્લો કાળીયો લેવા જરૂર આવજો. આપુ, પ્રભુ તૌં કલ્યાણુ કરશે.

(૩)

ભતૃહરિ અને વિક્રમ.

ભતૃહરિ--વિક્રમ! બાપુ! તું આવો કેમ થઈ ગયો છે?

વિક્રમ--મહારાજ અરણ્યવાસી થયા ત્યારથીજ આપનો દાસ આવો દેખાય છે. ત્યાં સુધી તો તેને શિરછત્ર જેવી મહારાજની આજ્ઞા હતી અને તે રસાળ જંગલોમાં સુખી હતો; આજે તે ફરી સુખી થયો મહારાજ !

ભતૃહરિ--બાપુ, તું મને ક્ષમા આપી શક્યા છે. તું ઉદાર છે. તું માળવાનો રાજા થઈ શકશે, ત્યાંની પ્રજા સુખી છે? તું ત્યાંથી આવતો હશે!

વિક્રમ--નહિ, મહારાજ. માળવા સુખી નહિ હશે; આપ વિના તે ક્યાંથી સુખી હોય? આપ ગયા અને માળવા પર દુશ્મનોના હાથ પડવા લાગ્યા--એમ મેં સાંભળ્યું; મહારાજ, માળવાએ કદી કૂરતાને કે શત્રુને જોએલ નથી તેથી બહુ ગભરાટમાં હશે; આપ આપની ભૂમિને ગભરાટથી દૂર કરો; ત્યાં પધારી ફરી રાજ્યદંડ ધારણ કરો; હું તો ત્યાં જઈ શક્યો નથી. મહારાજની આજ્ઞાનો ભંગ થાય તેના કરતાં દશ માળવા ઉજળા થાય તેની મને થોડી ચિંતા છે. છતાં મહારાજ, માળવા, આપની ચાખડી જેવું મ્હાઈ શિરછત્ર છે. તેના પર રજ લાગે એ હું કેમ સહી શકું? આપની પાસે વિશ્વસિ કરવા આવ્યો છું. આપ પધારો, કૃપા કરો, માળવાનો અંધકાર દૂર કરો.

ભતૃહરિ--બેટા! અંધકાર? નહિ, પરમાત્માનો પ્રકાશ સર્વ સ્થળે છે. એક માળવામાં કે એક બ્રહ્માંડમાં, એક દિવસ વા એક જુગ, અંધકાર જેવું કંઈ દેખાય તે વાત બહુ મોટી નથી. હું પોતે

તો રાજ થવા હવે ઇચ્છતો નથી. તું અધિકાર દેખે છે તો તું તેને દૂર કર; હું તો દેખતો નથી એટલે શું દૂર કરું ? તાત, ગુરુના આ આશ્રમમાં ઉત્તમ અને અધિકારની કાંઈ જૂનીજ દૃષ્ટિ છે, અને તેજ સાચી છે. હું તો હજી એક છેક નહાતો જીતાસુ છું; છતાં માળવામાં હવે મ્હારે માટે સુખ, ફરજ કે કાંઈએ નથી.

વિક્રમ—મહારાજ માળવાને નિગ્રહ નહિ જ કરે એવી મને આશા આવી હતી; મહાનુભાવ, તે પ્રજાનાં સુખદુઃખ જાણવા જેટલી પણ હજી કૃપા રાખે છે તો માળવા હજી આપથીજ ઘણીયાતું કાં નહિ થાય ? આપ વિના એ ધરા ખારા પાણીએ રહે છે, આપ વિના, આપ જેવા ભોક્તાના વિયોગમાં રસવૈભવ પણ વ્યાકુલ છે, આપ વિના કોઈને સુખ નથી.

ભર્તૃહરિ—ભાઈ, તું હજી બાળક છે. આંહી ભુજનું ઓશીકું અને પૃથ્વીની બિછાતમાં મને જે આરામ મળે છે, તે ત્હારો વૈભવ હવે મને નહિ આપી શકે. ગંગાગળો થા નહિ; મ્હારે માટે દુઃખ કરવા જેવું કંઈ નથી. માળવાનો વૈભવ કદાચ કોઈ માટે રહે પણ એ તો બાળકનાં રમકડાં; બાપુ, આંહીનો અનાદિ અનંત રસવિભવ નથી કોઈને રહતો અને નથી રાજને માન આપતો કે કંગાળને તરછોડતો. વધારે તો એવું છે કે જ્યારે સર્વમાં સર્વત્ર ભય છે ત્યારે આ વિભવ કેવળ નિર્ભય છે. તે પામ્યા પછી તેને સાચવી રાખવા કશી દરકાર કરવી પડતી નથી. પછી તો તેને માટેની પણ જેટલી ઓછી ચિંતા તેટલો તે વિશેષ નિકટ રહે છે. બાપુ, આ વનફળમાં કે કોઈ દિવસ અનાયાસે ઠોકર લાગતાં મળી આવતા સ્મશાનના લાડમાં જે સ્વાદ છે તે પિંગળાની રસોઈમાં નહોતો.

વિક્રમ—મ્હારી એ પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં બળી ખાખ થઈ

જતી માતાપર પણ દયા થટે. વળી માળવાની ભૂમિ જેવી પવિત્ર મહારી અન્ય માતાઓ પર પણ કરુણા, મહારાજ !

ભર્તૃહરિ—બેટા, પિંગળા પશ્ચાત્તાપથી પવિત્ર થશે. અન્ય માતાઓ પણ પવિત્રતાથી શાન્તિ મેળવી શકશે, પણ ત્હારા દુઃખને તું દૂર કર; મહારી વાત સાંભળ, મહારા પગમાં પડી તને આજે રડતો જોઈને—તને દેશવટો મળ્યો તે દિવસની માફક તને રડતો જોઈને—મહારી સ્મૃતિ તાજી થાય છે, ભાઈ. તને જોયો તેથીજ માળવાના સમાચાર પૂછવાનું મન થયું. હૈયાકાટ રડતી પત્નીઓ પાસેથી “માતા” કહી ભિક્ષા માગી આવનાર દીલ તને જોઈ ગળી ગયું. આ આત્મા હજી રક્તના સંબંધને છોડી શક્યો નથી. હૃદયને હજી કાંઈ વધારે થાય છે. જે અમરક્ષણ પિંગળા ખાઈ શકી નહિ તે હું પણ ક્યારે ખાઈ શકીશ તે મને હજી સ્પષ્ટ નથી. હું પ્રેમમાં ઉદાર થઈ શક્યો ન હતો, તેને પરમ વિરાગ ક્યારે મળશે ?

વિક્રમ—આપ મહાતુભાવ ઉદાર નહિ ! ? ક્યારે નહિ ? એક નહિ અત્યારે આ હીનભાગ્ય આપના બાળક તરફ—નહિ તો ક્યારે નહિ ? દાસ સમજી શકતો નથી.

ભર્તૃહરિ—અરં કહું છું. વિક્રમ, હું રાજ થવાને યોગ્ય ન હતો; પણ તેને માટે મને બહુ લાગતું નથી. હું રાજ થવાને જન્મ્યો ન હતો; પણ વિક્રમ, હું મને જેવો માનતો હતો તેવો સૌંદર્ય ને સ્નેહને સર્વસ્વ અર્પનાર પણ ન હતો. હું સ્નેહી થવાને યોગ્યજ ન હતો. જો હું ખરો રાગી થઈ શક્યો હોત તો અત્યારે વિરાગી પણ થઈ શક્યો હોત ! ગુરુદેવે અત્યાર સુધીમાં મને અમરત્વની ચાવી ખતાવી હોત. વિક્રમ, કદાચ આ કદનીની પણ અપેક્ષા જ રહી ન હોત. માળવા, પિંગળા અને વિરાગ, એ ત્રણમાંથી ગમે તેણે અત્યાર સુધીમાં મને અમરક્ષણ આપ્યું હોત.

વિક્રમ—મહારાજ, મહારી બુદ્ધિ મુંઝાય છે.

ભર્તૃહરિ—તું સર્વ સમજશે, વિક્રમ. એક દિવસ કદાચ મહારાજેવાનો ગુરુ થશે. તું ત્હારા ભાઈ કરતાં વધારે ઉદાર છે.

વિક્રમ—મહારાજ, શરમાવો નહિ.

ભર્તૃહરિ—ભાઈ, સત્યમાં શરમાવા જેવું કાંઈજ નથી; સાંભળ.

વિક્રમ—સાંભળવા ઉત્સુક છું; મહારાજ!

ભર્તૃહરિ—વિક્રમ, મેં તને દેશવટો દીધો હતો તે દિવસ તું નહિ ભૂલી ગયો હોય, કદાચ કદી પણ તે નહિ ભૂલી શકે. એ ધા મ્હોટો હતો અને મર્મનો હતો—કેમ વિક્રમ ખેલતો નથી.

વિક્રમ—મહારાજ, હું તો આપનું બાળક, આપનો દાસ, આપનો વેચાણુ. મ્હારે ભૂલવાનું કે ન ભૂલવાનું શું હતું? ઉજેણમાં રહીને પણ આપની સેવા બજાવતો હતો, અને જંગલમાં જઈને પણ આપને રટતો હતો. દુઃખ તો મને એટલું થતું હતું કે સત્ય આપ જ્ઞેશો અને જ્યારે જ્ઞેશો ત્યારે આપને શું નહિ થાય? ક્ષમા કરશો—મહારાજ, મને મહારી નહિ પણ આપના કામગીરી હૃદયની દયા આવતી હતી.

ભર્તૃહરિ—એ તો ત્હારું મ્હોટું દીલ—વિક્રમ ખરું, જ્યારે મેં સત્ય જોયું ત્યારે મને બહુ દુઃખ થયું, પણ એ તો થોડા કાળમાં હવે બહુ જૂનો ઇતિહાસ થઈ ગયો. મ્હારે કહેવાની વાત તો જૂનીજ છે. તને દેશવટો અપાયો તે નહિ; પણ જે હેતુથી એ અપાયો તે મહારાજીગરનો કાંટો છે. અને મ્હારે કરવાની વાત પણ એજ છે.

વિક્રમ—શરમાવો મહારાજ!

ભર્તૃહરિ—મેં તને દેશવટો આપ્યો ત્યારે હું રાજા તો ન જ હતો. તેમ સૌંદર્યનો ભોક્તા પણ ન જ હતો. એ ભૂલમાં પણ કાંઈ

મહત્તા આવી શકી હોત; પણ ત્યારે આ હૃદય તેને પિછાનતું ન હતું, અને તેથી હું છેક પામર હતો.

વિક્રમ—મહાનુભાવે એકતરફી ધનસાક કર્યો હતો. એથી વિશેષ હું કાંઈ વિચારી શક્યો નથી.

ભર્તૃહરિ—તું કે મહારા વિના અન્ય કોઈ પણ વિચારી શકે નહિ એવી એ વાત છે. મનુષ્ય સ્નેહમાં છેતરાઈને ભૂલ કરે તોપણ તે સ્વાર્થની ભૂલ તો ન જ હોવી જોઈએ. સૌંદર્યનો ભોક્તા કાંઈ પણ કરે તે પોતાની ખાતર નહિ પણ સૌંદર્યની ખાતર.

વિક્રમ—મહારાજ, મહારી બુદ્ધિ હજી નિર્ણય કરી શકતી નથી; પણ મહારું હૃદય કાંઈક ગ્રહણ કરતું હોય એમ લાગે છે. આપની ભાવના આપ જેવીજ ઉદાર દીસે છે.

ભર્તૃહરિ—તું સમજી ગયો, વિક્રમ. તોપણ સાંભળ અને વધારે સ્પષ્ટતાથી જો. એક સૌંદર્યમૂર્તિને તેં અપમાન આપ્યું, તે કરતાં જ સૌંદર્યને હું સ્હાઉં છું તેને તેં અપમાન આપ્યું એ માન્યતાથી મને કાંઈ વિચિત્ર લાગણી થઈ આવી હતી. મહારા સ્નેહસ્થાનમાંથી જો ઉદાર પ્રવાહ મને મળતો હતો તે અંધ પડી ગયો; મહારાં નેત્ર અંધ થઈ ગયાં; હૃદયનો રસ સુકાઈ ગયો. એ અહંકાર દૂર રહ્યો હોત તો હું હકીકતને શાન્ત ચિત્તથી તપાસી શકત અને ત્યાં એ ભૂલથી કદાચ તને શિક્ષાએ કરત, છતાં અત્યારે મહારાપર નરકનો પ્રવાહ વહ્યો તે તો દૂરજ રહ્યો હોત; મહારી ભૂલથી પણ હું સ્વર્ગ તરફ જ ખેંચાયો હોત. મહારાપર તેની અત્યારે તો કશી અસરજ ન હોત. હું ન્યાયમાં અપકવ રહીને પણ સૌંદર્યસ્નેહમાં પકવ થયો હોત.

વિક્રમ—સત્ય મહારાજ !

ભર્તૃહરિ—અને જ્યારે મેં મહારી ભૂલ જોઈ ત્યારે—પિંગળા મને સ્હાતી નથી એ વાત સ્પષ્ટ સમજાઈ—ત્યારેજ, હું રાજ થવાને

યોગ્ય થયો હોત; પરંતુ અહંકારે જનક થવા ન દેતાં વનવાસ અને એકાંત સ્વીકારાવ્યાં.

વિક્રમ—મહાનુભાવ ઇચ્છશે તે થઈ શકશે. આપના આ વિચારમાં માળવાનો કોઈ મહાન્ ભાગ્યોદય છે, મહારાજ !

ભર્તૃહરિ—નહિ-વિક્રમ-હું જૂતકાળની વાત કરું છું તે બૂલી જ નહિ. અત્યારે તો હું જડમરત થવા ઇચ્છુ છું. એ એક ક્ષણ હતી; જેથી જનક બની શક્યો હોત-કે જે બનું છું તે બનવા આંહી આવ્યો હોત. હૃદય હવે તો આ તરફ ઢળ્યું. હું તેને એમ ઢળવા દેછશ; આપુ. જનકમાં અને જડમરતમાં એકજ રૂધિર હતું, જ્ઞાન હતું, એકજ હિત હતું. ત્હારી આશાનો આ વાત સાંભળી ભંગ થાય છે, ત્હારો રૂઢો ફીકડો બની જાય છે, પણ શાન્ત થા. તું ક્ષત્રિ છે. ત્હારા ભાઇને જડમરત બનતાં જે કાળ જશે તે કરતાં બહુ ઓછો કાળ તને જનકબનતાં જશે. ભાઇ, રાજ થા, અને સ્વાર્પણને સમજ, ને હું પણ આંહી રહીને તેનો જ ઉપાસક છું.

વિક્રમ—પણ-મહારાજ, આપ રાજ થઇ વધારેનું હિત કરી શકશો. ક્ષમા-મહારાજ, પણ આપ આપના જન્મથી મેળવેલા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ.

ભર્તૃહરિ—હું મ્હારા જન્મથી મેળવેલા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત છું. સર્વને એ એકજ કાર્ય છે અને તેમાં સર્વ પ્રવૃત્ત છે. હિત તો પરમાત્મા કરશે. અમે આજસુ નથી પણ દુનિયા તેમ દેખે તો જેમ અમે તેના અહંકારની ઘડમથલને ક્ષમા આપીએ છીએ તેમ તે અમારી નિવૃત્તિની શાન્તિને ક્ષમા આપે એટલુંજ કહેવાનું છે. હવે રાજ્યની વાતને જવા દે; ત્હારો એ પ્રયાસ વ્યર્થ છે; વિક્રમ—

વિક્રમ—મહારાજ—

ભતૃહરિ—કશું નહિ-તાત! પણ મ્હારે કહેવાનું હતું તે રહી ગયું. મ્હારા માર્ગમાં મને અસાર સુધી પણ જે નડે છે તે તું જો, તને તે ઉપયોગી થશે. સંન્યાસીને જે ઉપયોગી છે તે રાજાને પણ ઉપયોગી છે, વિક્રમ.

વિક્રમ—ફરમાવો-મહારાજ !

ભતૃહરિ—તને દેશવટો આપવામાં આ હૃદય જે અહંકારને વશ હતું તેજ અહંકારે પિંગળાપર આ હાથમાં તલવાર ઉપડાવી હતી. પિંગળાએ જે અનર્થ કર્યો તેથી આ હૃદયનો અનર્થ ન્યૂન શિક્ષાપાત્ર નહોતો, કદાચ વધારે હતો અને તે દંશનું વિષ આ હું ત્હારી સાથે વાત કરું છું ત્યારે છેક અત્યારે ઉતરી જતું હોય એમ મને લાગે છે; તે વિચારથી મને કાષ્ઠ અવર્ય ગંભીર આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિક્રમ—આપના આનંદમાંજ સદા મ્હારો આનંદ સમાયો છે. કહો, મહારાજ !

ભતૃહરિ—નહિ, હજુ મ્હારા આનંદની વાત સાંભળવાને કાળ નથી આવ્યો, અત્યારે તો તું મ્હારા ખેદની વાત સાંભળ.

વિક્રમ—તૈયાર છું-મહારાજ !

ભતૃહરિ—મ્હારે માટે નિર્માએલું અમરફળ ત્યારે સ્નેહાંધ હૃદી અખાયું નહિ-છેવટ તું તો એટલુંજ જાણે છે કે મેં તે પિંગળાને ધર્યું; પણ શૃંગારમાં અંધ બનેલી પિંગળાએ પોતાના શૃંગારને અમરત્વ ઇચ્છ્યું, શૃંગાર સ્નેહ વિના અમર રહી શક્યો નહિ. સ્નેહ વિનાના શૃંગારે દૈવી ફળને નશ્તાના તામસી ઘેનમાં શેરીની એક વેશ્યાના ઘરમાં ફેંકી દીધું. સામાન્ય મનુષ્યના હાથમાં એ ફળની કિંમત સ્થૂલ ધાતુમાં આવી રહી અને દ્રવ્ય યાચતું એ ફળ મ્હારી પાસે ફરીથી આવ્યું.

વિક્રમ—પછી મહારાજ !

ભાર્તૃહરિ—પિંગળાના સ્નેહની વાત ખુદી થઇ; બહેતર હતું ત્યારે કે મહારા સ્નેહસ્થાનને મહારે તૃપ્તિ આપવી. પિંગળાનો હસ્ત તેના શૃંગાર સાથે જોડી દેવો. પરંતુ અહંકારે સર્વ ઉલટું જ કર્યું. પિંગળાના શૃંગારને મેં હૃદયાર કર્યો, એક પશુની માફક હું પિંગળા-પર ધુરકયો; અને જે એટલો બધો કાળ મહારી પૂજનની મૂર્તિ હતી તેનો વધ કરવા એક જંગલીની માફક તૈયાર થયો. એ જલ્લાદ-નું કાર્ય તો મહારાથી થયું નહિ. હું અટક્યો, પરંતુ તે તો સ્ત્રી-હત્યાના ડરથી; સ્નેહહત્યાના ડરથી નહિ. રાજ્ય વિભવ, દોલત સર્વ મને ખારાં ઝેર જેવાં થઇ ગયાં, ભાષ જેવા ભાષને દેશવટો આપવાના અવિચારી કૃત્યનો મને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. હું અહીં આબ્યો. જ્ઞાનની ખાતર નહિ, પણ જીગરમાં લાગેલી આગ ખુઝાવવાને. પરંતુ મન મુસાફરીએ નીકળતું નથી; ધરની આગથી ડરી જંગલમાં આબ્યો ત્યાં પણ મહારે માટે તો આગ જ હતી.

વિક્રમ—મહારાજ, સહી શકાતું નથી.

ભાર્તૃહરિ—સાંભળ, વિક્રમ—સાંભળ, દર્દની 'કથા' હવે બહુ બાકી નથી, તેમ એ સમયમાં જે મને થતું તે દુઃખ રૌવાની ધૃષ્ટિ પણ નથી; એ તો હતું ન હતું થઇ ગયું.

વિક્રમ—હા, મહારાજ !

ભાર્તૃહરિ—પછી તો અમરજીન જોડે મહારી પાસે જ હતું, તો-પણુ એવા દેહમાં અમર રહેવા કરતાં તો, આત્મઘાતથી પણ આ દેહ દૂર કરવાનું મને ત્યારે ગમતું હતું.

વિક્રમ—મહારાજ, મહારાજ !!

ભર્તૃહરિ—પણ અહો ! ભટકતાં ભટકતાં આ સુંદર સ્થાન જડી આવ્યું, ગુરુ મળી ગયા, ફળ મેં એમને ધર્યું; પરંતુ એ મહારાજ ચાખવાનું હતું, એવી ગુરુ દેવની આજ્ઞા થઈ; કાળ જતો ગયો તેમ શાન્તિ થતી ગઈ. ગુરુની વાણીના સ્નાનથી અને પવિત્ર સહવાસથી અલખની ઝાંખી પણ થવા લાગી; જે દૂર કરવાનું હતું, જે ક્ષણે ક્ષણે નડતું હતું તે પકડાઈ ગયું. હવે તો આનંદ છે, વિક્રમ.

વિક્રમ—મહારાજ, હવે અમરફળ આરોગો અને અમર રાજ્ય ભોગવો; મહારી સાથે પધારો.

ભર્તૃહરિ—એટા, અમર રાજ્ય તો અહીંજ છે, તું મને ક્યા લઈ જઈશ? વળી તું જાણતો નથી કે સંન્યસ્તથી અમરફળ ચાખનાર જડભરત અને છે, અને રાજ્યથી અમરફળ ચાખનાર જનક અને છે; મને સંન્યાસી રહેવા દે, તું રાગ્ન થા.

વિક્રમ—કૃપાળુ, માંડું દુઃખ દૂર થઈ શકતું નથી, હું એ સહી શકતો નથી.

ભર્તૃહરિ—શું? વિક્રમ! તને મહારી દયા આવે છે?! એમજ હોય તો મને ત્હારી વધારે દયા આવે છે.

વિક્રમ—દયા કે ન દયા એવો અત્યારે તો મહારા હૃદયમાં વિચાર જ નથી; પણ મહારાજ, મહારો ખેદ દૂર થતો નથી.

ભર્તૃહરિ—શાખાશ, એટા, તું અર્ધ વાત તો સમજી ગયો. હવે રાજ થવાનો નિર્ણય કર અને ત્હારો ખેદ દૂર થશે. મહાઈ નિર્માણ સંન્યસ્તમાં છે, ત્હાઈ નિર્માણ રાજ્યમાં છે. બન્નેનું છેવટનું નિર્માણ તો એકજ છે.

(૪)

જાલંધર અને ગોપીચંદ.

જાલંધર--વાવના પગથીઆપર શી ભાંજધડમાં પડયો છે ?
ગોપીચંદ--એક આશ્ચર્ય છે, મહારાજ !

જાલંધર--અનંત કાળના યોગી ! તને આશ્ચર્ય હજી શાનું છે ? સમુદ્રને પી જનાર અગસ્ત્યને સમુદ્રમાં હજી શાનું આશ્ચર્ય રહ્યું છે ?

ગોપીચંદ--ગુરુદેવ, અગણિત કાળથી ન અનુભવેલું તેનું કાંઈક અહીં છે. અંચળામાં આજે જળ બંધાતું નથી. વસ્ત્રમાં પાણી ભરવા મથતા ઘેલાને લોકો હસતાં ચાલ્યા જાય છે.

જાલંધર--અને તું ખિન્ન પણ થઈ ગયેલો દેખાય છે !

ગોપીચંદ--મહારાજ, વસ્ત્રમાથી જેમ જળ વહી જાય છે, તેમ મહારા આત્મમાથી યોગગળ પણ વહી જતું જણાય છે. મને ખેદ પણ થાય છે.

જાલંધર--મિત્ર, જમાત આજે અહીંજ રહી જશે. આજે આ વાવ પાસેની કદંબકુંજમાં ઠેરી જશું. તારો ખેદ દૂર કરીશું અને અલખ અહીં જ જગાવીશું.

ગોપીચંદ--કૃપા ! ગુરુરવ !

જાલંધર--ત્યારે તું અહીં આવ. જરા સમાધિરથ થા, અને આરામ લે.

ગોપીચંદ--ગુરુદેવ, સમાધિ આજે આવશે નહિ. તે આનંદનાદ લોપ થઈ ગયો છે. યોગગળમાં આપની કૃપા સિવાય મહારી પાસે બીજું કાંઈજ નથી.

બલધર—એટલું બધું શું છે ? ગોપીચંદ ! અહીં આવ, બેટા !
(ગોપીચંદ બલધર પાસે જઈ બેસે છે.)

તારાં અંગેઅંગમાં કરુણની ઉખા વ્યાપી ગઈ છે, નેત્ર આર્દ્રતાથી ગળી પડે છે, મ્હોં લેવાઈ ગયું છે, તાત-તને શું થયું છે ? તું કોઈ મિત્રને મળ્યો ? અનંત કાળના યોગી, તારો કયો મિત્ર આ વીતેલા અગણિત કાળમાં કાળને હળુ રમાડી રહ્યો છે ? તારૂં કયું સંબંધી તને ફરી રાજ્ય ભોગવવા હળુ બોલાવી રહ્યું છે ?

ગોપીચંદ—એ કોઈ મિત્ર નહિ-મહારાજ ! પણ વૈરી મને સાદ કરે છે. હળુ યોગથી તે મને ખેંચી જવા માગે છે. હું તેને દૂર કરવા મથું છું પણ તે ખસતું નથી.

બલધર—તું અનંતતા મેળવી શક્યો તેમ તે પણ કોઈ અનંતતા મેળવી શકેલ મહાત્મા છે. બેટા, એમાં સામ્ય છે તો તિરસ્કારી દાઢે છે કેમ ? જે હોય તેને ઉપાડી લે અને હૃદયથી મેળવી લે. હળુ સુધી ટકી રહેલ એવું એ-તારૂં મિત્ર હોય કે સંબંધી હોય કે એક ભાવના માત્ર હોય-જે હોય તેને તારા આત્મામાં સમાવી દે. એ તને હાનિ ફરી શકશે નહિ. જે બહુ ટકે છે તે બહુ સારૂં હોય છે.

ગોપીચંદ—એ તો જડમૂળથી કાપી બાળી નાખવા જેવી વાંચ્છના, કૃપાલુ; બહુ ટકી, માટે બહેલી કાઢી નાંખવા જેવી અને તે પણ આપના નિત્યના બોધથી જ.

બલધર—કાંઈ ફિકર નહિ-બેટા, તે વાંચ્છના હોય તો તેને પણ જરા વાર તો હૃદયથી ચાંપી લે. તારા જેવાને કાંઈ જ ડર નથી. વાંચ્છનાને પણ ન્યાય આપવો. સર્વને ન્યાય આપવો. જે બહુ ટકી રહે છે તે બહુ ઉપયોગી હોય છે.

ગોપીચંદ—પણ-કૃપાલુ ! એ વાંચના થોર જેવી અમર છે અને તેની ખાક કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે વગર વર્ષાદે અને ખારામાં પણ વધતી જાય તેવી છે. મને તો આજ લાગે છે કે પુરાષ પણ અમર છે.

જલધર—નહિ, નહિ, બેટા; જે ઉપયોગી છે તેજ કાળના મહાનુ ધસારામાં ટકી શકે છે. પુરાષ તો ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુને વશ જ છે. તું તારી ભાવનાને પુરી કહી કમા નહિ.

ગોપીચંદ—મહારાજ આજે નિત્યથી કાંઈ ઉલટું જ કહેતા હોય એમ મને અગ્નાનીને ભાસે છે.

જલધર—હા, તને એમ જ લાગશે. જે કહેવાની જરૂર ન હતી તે મેં કહ્યું ન હતું. પણ આજે છેવટ કહેવાનું તે કહી લેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તને દુઃખ દે છે તે ભોગ ભોગવી લે. કહેવાનું તો એટલું જ કે તું નિરંતરના સુખમાં આવ.

ગોપીચંદ—કૃપાલુ, આપ આજ્ઞા કરો છો તે હવે મહારાથી શી રીતે બની શકશે ? યોગમાં આવી ભોગમાં પડવાનું હવે કેમ બનશે ?

જલધર—જે અત્યાર સુધી રહ્યું તેજ સર્વ બનાવી દેશે. યોગને અને ભોગને હવે સરખાં જોતાં શીખ; બાપુ, અને તું છેક જ ગળી ગયો છું તેને માટે બીજું શું રહ્યું ? યોગપર તારી પ્રીતિને માટે ધન્ય છે. પણ તારી આંખમાંથી અશ્રુ નીચે નથી પડતાં તે સિવાય બીજું બધું જ થઈ ગયું છે. તું દૃઢ છે તો ભોગમાં પણ દૃઢ રહેજે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ, યોગને અને ભોગને સરખા કેમ ગણું ? અનંતકાળની શાન્તિ હવે અત્યારે કેમ ખોઈ નાંખું ?

જલધર—અનંતકાળની શાન્તિ-બેટા, ખોવાતી નથી. ખોવાય

છે તો મળી ન હતી. અખંડિત શાન્તિ શું ? તેનું દર્શન તો હવે થશે અને તે ભોગમાંથી જ; તને હાલ યોગમાંથી તો કદિ નહિ.

ગોપીચંદ—આટલા કાળની અસંગતતાથી ન બની શક્યું તે હવે સંગમાં પડતાં ક્યાંથી મળી આવશે—મહારાજ ?

જાલંધર—બેટા, તું હજુ સુધી ન સમજ્યો કે શાન્તિ, સંગ કે અસંગ, ભોગ કે યોગ—એવા કોઈ પદાર્થમાં નથી; પણ શાન્તિ વિવેકમાં છે.

ગોપીચંદ—સત્ય ! ગુરુદેવ !

જાલંધર—અને વિવેકથી ભોગ ભોગવાય તો યોગની અપેક્ષા નથી. વિવેકના પ્રકાશમાં ભોગ પણ યોગ જ છે.

ગોપીચંદ—સત્ય ! ગુરુદેવ; પરંતુ ભોગમાં વિવેક મલિન થાય છે માટે જ લોકો યોગને નિર્મળ અને પૂજ્ય ગણે છે, નિર્ભય ગણે છે.

જાલંધર—પણ—ભાઈ, ભોગ કરતાં યોગ ઓછા ભયવાળો નથી. દૂધ બગડે છે ત્યારે વિષ બને છે. યોગ તુટી પડે છે ત્યારે બહુ દુઃખ થાય છે. પકવ થયા પહેલાં ફલને તોડી લેતાં તે કરમાઈ બંધ પણ ખટાશ છોડતું નથી.

ગોપીચંદ—સત્ય ! ગુરુદેવ.

જાલંધર—જરા વિચાર કર. તારી માતા મેનાવતીનાં અશ્રુમાં તું નાહીને અહીં આવ્યો તે સમય યાદ કર. પછી તે બળાત્કાર કેટલો વિષમ છે, તે તારી અત્યારની સ્થિતિ બેઠ લે. અનંતકાળમાં એક વખત પાછો ફરી આવ. રાજ્ય અને વૈભવ તારી પ્રકૃતિ હતી. વિરાગ મેનાવતીએ અપાવ્યો. પ્રભુએ આપ્યું હતું તેવું મેનાવતી ક્યાંથી અપાવી શકે ?

ગોપીચંદ—સત્ય ! ગુરુદેવ.

જાલંધર—મેં મેનાવતીને કહ્યું હતું કે “ ઉતાવળની જરૂર

નથી, ગોપીચંદ અમર નથી પણ ગોપીચંદનો આત્મા અમર છે.”
પણ તે પુત્રના લાવણ્યમય શરીરને અમરત્વ ઇચ્છતી હતી.

ગોપીચંદ—અને તે ઇચ્છતી હતી તે આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત
પણ કરી શકી.

જાલંધર—ખરૂં, તે ઇચ્છતી હતી તે તો બન્યું, પણ હું ઇચ્છતો
હતો તે નહિ.

ગોપીચંદ—આપ શું ઇચ્છતા હતા ? અમરત્વથી પણ વિશેષ
હિત, એ કયું ?

જાલંધર—હું ઇચ્છતો હતો તે “ શાન્તિઃ ” અને તને માર્ગમાં
સર્વની પેઠે આરામ મળે એ પણ ન ઇચ્છવા જેવું ન હતું. વિસામા
લેતાં ચાલવું સાઈ છે. તારી પ્રકૃતિમાં ચાલતાં તને આરામ મળત
અને ધીરે ધીરે આ પણ મળી રહેત. અમરત્વ અને શાન્તિ સાથે
મળવાં જોઈએ.

ગોપીચંદ—પણ ગુરુદેવ ! આપે આપેલું પાત્ર હું ક્યાં ખી
શક્યો હોત ?

જાલંધર—તને ખરી જરૂર હોત ત્યારે જાલંધર મળી રહેત.
વિશ્વ જાલંધર જેવા અણુથી બરેલું પડ્યું છે. તારી પ્રકૃતિ જ તેને
શોધી લેત. જાલંધર પણ એક કાળે માતાને ધાવતો હતો અને બાલક
પેઠે રડતો હતો. આટલો વૃદ્ધ જ્યાં પોષણ મળે ત્યાંથી લેતો લેતો જ
થયો છે. પ્રભુએ પોષણમાં કાષ્ઠ સ્થાને વિષ નથી નાંખ્યું તેથી જ
તે આવડો થયો છે. તારી પ્રકૃતિને જ્યાં પોષણ મળે ત્યાં તું જા,
મને મળે છે ત્યાં હું રહીશ. કામધેનુ સર્વ સ્થાને સમાન વર્ષી રહી
છે, જ જેવું દોહ છે તેને તેવું તે દધ રહી છે.

ગોપીચંદ—પણ ગુરુદેવ ! ભગવાં વસ્ત્રમાં ટેવાઈ ગયેલાને
રાખ્ખની સોનેરી હવે ખુંચશે નહિ ?

જાલંધર—હાલ તો નહિ જ ખુંચે. ખુંચે ત્યારે ફેંકી દેશે. ઇચ્છા છે તો તેને પણ ધારણુ કરી લે. ઇચ્છા છે તો આ ઝોળી પણ દૂર નથી; જ્યારે ઇચ્છા થશે ત્યારે મળી જશે. બેટા, ખુશીથી એક ફેરો જમ આવ. મેનાવતી અત્યાર સુધી હોત તો તે પણ તને એમ જ કહેત.

ગોપીચંદ—પણ મહારાજ ! કદાચ અમરત્વ અને શાન્તિ બંને જાય તેવો ભય લાગે છે.

જાલંધર—યોગી ! રાજા ! વેપારી થા નહિ. ભોગ કરતાં ભય વધારે હાનિ કરે છે. પ્રકૃતિમાં એકરસ ન બને ત્યાં સુધી અમરત્વ શા ખપતું ? છતાં અમર ખ્યાલો ચાખ્યા પછી તું મરણશીલ ભાવોમાં કેટલું જીવી શકશે ? જેમ અત્યારે તારે યોગથી જવું પડે છે તેમજ કોઈ કાળે તારે યોગમાં પાછું આવવું પડશે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ ! આપ જેને હિત કહેશો તે આનંદથી કરીશ. પરંતુ પેલી વીતેલી વમળમાં પડી, આપનાં દર્શન ક્યારે મેળવીશ તે સુજતું નથી.

જાલંધર—અને એવો ભય પણ શામાટે ? વમળ તું અહીં પણ શું નથી દેખતો ? નિર્ભય ન થવાય ત્યાં સુધી—યોગી—ભયમાં રહે, પણ ભયને નિર્ભયતા કહી છેતરાવું ઠીક નથી. વિવેકથી પ્રકૃતિને વશ થવામાં ભય નથી, ભય પ્રકૃતિનું ખૂન કરવામાં છે. તને રાજ્યમાં ભય નહિ લાગે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ ! બીજો કોઈ માર્ગ નથી ?

જાલંધર—ખેલો જ માર્ગ સારો મળે તો બીજાની ઇચ્છા શા માટે કરવી ? અને બીજો માર્ગ નથી જ. તને તે એકની એક વાત ક્ષણે ક્ષણે ખુંચ્યાં કરશે. તને એ ઝંપવા દેશે નહિ. યોગી, અનંત તામાં આવ્યા પછી હજાર હજાર વર્ષે પણ એક ખટક થાય તે દુનિયામાં તો ક્ષણે ક્ષણે થયાની બરાબર છે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ ! જ્યાં જ્યાં દષ્ટિ ઉઘાડશો ત્યાં જોઈશિ. પડું તો ઉઘારવા તત્પર રહેજો.

જાલંધર—નહિ, ખેટા, પડીશ નહિ. જે તને ખેંચી શકે છે તેને તારા જેવું જ માની તે ભોજ્યની સાથે ખેલ કર. તેના પગમાં માથું અને હૃદય ધર, અને તારા આત્માને તું પોતે સાચવજે કે તારા ગુરુને સોંપતો જજે. પછી તું નિર્ભય રહી ભોગ ભોગવજે.

ગોપીચંદ—સત્ય, ગુરુદેવ ! મને ભાન આવ્યું. આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરીશ અને દંઢ રહીશ. પણ મહારાજ ! કાળચક્રમાં દેખાઈ ગયું તે હવે કેમ ઉલું થશે ? એ વહાલાં માનવીઓ ગયાં અને તેની નિશાનીઓ પણ ગઈ. રહી છે માત્ર આ એક ખળભળી ગયેલી વાવ અને તે કાળે ધર્મપત્ની હતી તેની આ એક રસમય મૂર્તિ, જે હજી કાંઈ સ્પષ્ટ દેખાઈ શકે તેમ રહી છે તેજ.

જાલંધર—અને ખેટા, સૌથી પ્રખલ આ તારી ભાવના હજી હતી તેવીને તેવી જ રહી છે. અન્ય સર્વને જીવનમય એ બનાવી શકશે. પ્રભુને સાથે રાખજે. મિત્ર વહેલો જા, અને વહેલો આવજે.

ગોપીચંદ (માથું ઝુકાવીને અશ્રુસહિત)—આજ્ઞા-કૃપાલુ.

જાલંધર—દંઢ થા. (માથાપર હાથ ફેરવીને) આંખો મીચ. આંખ ઉઘાડીને તારી ભાવનાને તું જોજે. એજ માતા, એજ પત્ની, એજ વૈભવ હયાત છે. તૂમ થજે. પછી એક પ્રભાતે સુઈને ઉઠતો હશે ત્યારે આવ્યું ભાસ્યું હતું તે ગયું ભાસશે; અને એજ જાલંધર, અને એજ ઝોળી ખાકના બીછાના પાસે તૈયાર ખડાં હશે.

(૫.)

સમરસિંહ અને ચંદ.

ચંદ—મહારાજ, આકાશમાં નક્ષત્રો દેખી શકાતાં નથી, પણ મધ્યરાત્રિ વીતી ગઈ છે. સંગ્રામ થોડા વખતમાં શરૂ થશે એમ હું સમજું છું. માત્ર ફરી અવકાશ ન મળે તેટલા માટે, અને આપ જાગ્રત છો એમ જાણીને દર્શન કરી લેવા આવ્યો છું. સાથે મહારાજ શ્રમિત ન હો તો ભાવી સાંભળવાની પણ ઇચ્છા રાખું છું.

સમર૦—ચંદ ! તું જાણે છે કે હમણાંનું ભાવી તો નિર્ણીત છે. આપણે એક એક દશ દશને મારીએ તો પણ ગોરી બધા ખપી જવાના નથી; તથા તેમનો નાયક પાછળ પડીને જીવતો રહી જવાથી જીત્યો ગણાવાનો છે. અને પાછળનું ભવિષ્ય જાણવાની તો તારે શી જરૂર છે ? પાછળ તારે ભૂતાત્મક કાવ્ય વગર ખીજું શું કરવાનું છે ?

ચંદ—પણ મહારાજ, પાછળની કદપના વગર ભૂતને સુધ્ધાં હું શી રીતે સમજવી શકીશ? આપ મને અનધિકારી તો નથી ગણતા ?

સમર૦—જગદમ્યાના અનન્ય ભક્તને અનધિકારી ગણું ?! કેમ ગણી શકું ? નહિ, ચંદ. હું પોતે જ ધણું થોડું જાણું છું, અને જાણી શકું છું.

ચંદ—આપ સરખાનું થોડું એ મારા જેવાનું ધણું છે. આપ જે જાણતા હો તે કૃપા કરીને મને જણાવો, મહારાજ ! આપને દેશનું પાછળથી શું થવાનું સમજાય છે ?

સમર૦—મને તો એવું સમજાય છે કે અધોગતિ નિર્ણીત અને ઉન્નતિ આનર્ણીત છે; અધોગતિનાં કારણો પ્રાપ્ત છે અને ઉન્નતિનાં પ્રાપ્ત કરવાનાં છે, એમાં વિસ્તારથી કહેવાની જરૂર છે ?

ચંદ—હા, મહારાજ. અધોગતિ નિર્ણીત છે એમ સમજતાં જ મને મુશ્કેલી પડે છે. આપને તેનાં શાં કારણો પ્રાપ્ત દેખાય છે ?

સમર૦—સાંભળ, ચંદ. તુર્કના ઇતિહાસની તને ખબર છે. મક્કા મદિનામાંથી પ્રસરેલો તેમની પ્રવાહ હજી સુધી કોઈ સ્થળે ખાળી શકાયો નથી. અને તને ખબર છે કે એ પ્રવાહનું સામર્થ્ય તેમના ધર્માગ્રહનું સામર્થ્ય છે. તેઓ મૂર્તિપૂજા, મિથ્યાભિમાન, અને ઇતર અધર્મોના સંહાર કરવામાં એટલું પુણ્ય સમજે છે કે ક્વચિત્ હિંસા થાય તેને પણ પાપ ગણતા નથી. તેમની સંસાર-ઘટનામાં ઘણાં ઓછાં બંધન છે. ઉપરાંત, હાલ તો જિજ્ઞાસા અને નમ્રતાના અમીરી ગુણો પણ તેમનામાં વધારે વધારે આવતા જાય છે. તો આપણા જેવા અજ્ઞાન અને મિથ્યાભિમાની લોકોને તેમને હરાવવા જેટલી બુદ્ધિ, નીતિ, કે અનુકૂળતા ક્યાંથી મળી આવશે ? નહીં, ચંદ, આપણી અધોગતિ નિર્ણીત છે, અને તે એવા પ્રકારની નિર્ણીત છે કે સેંકડો વર્ષ સુધી તે જીવંત રહીને આપણા દુર્ભાગી દેશને જોયા કરવી પડશે.

ચંદ—ખરે જ લાંબા વખતનું કોઈ મોટું પાપ પ્રજાને આડે આવ્યું છે, તહીં તો મહારાજના શબ્દોમાં નિરાશા ક્યાંથી હોય ? પણ શું કહેજી આપને આશાસ્થલો દેખાતાં નથી ?

સમર૦—ચંદ, મારા શબ્દો નિરાશાના નહિ પણ જ્ઞાનના છે. હું જાણું છું કે આશાસ્થલો અને સર્વ, ઈશ્વરેષ્ટજ્ઞાને અધીન છે; પણ તે હાલ મને દેખાતાં નથી. બેશક, ઈશ્વરપ્રેરિત અસાધારણ બુદ્ધિ કે અસાધારણ નીતિ ગમે તે ચમત્કાર કરી શકે, અને તેટલા માટે ભાવીની કોઈને બરાબર ખબર પડી શકતી નથી. તો પણ આલોક અને પરલોકમાં સતત ઉદ્યોગ કર્યા વગર તો કોણ સમાધાન મેળવી શકે ?

અંદ—કોઈ જ નહીં, મહારાજ. તો પણ શું આપને એટલે સુધી દેખાય છે કે તેઓ દેશને વટલાવવામાં સુદ્ધાં વિજયી થશે ? કે દેશ સમસ્ત મંદિરોને બદલે મસીદોથી ભરાઈ જશે ?

સમર૦—નહીં. આપણામાં ધર્મનું તો નહીં પણ વહેમનું હજી ધણું પ્રબળ છે. આપણા લોકો તુર્ક નહીં થાય; અને બધાં મંદિરોને ઠેકાણે મસીદો નહીં બંધાય. મંદિરો રહેશે; અધોગતિ રહેશે; અને દેશ પણ પ્રાયશઃ નિર્જીવ થવા છતાં આકૃતિમાં સજીવ દેખાયા કરશે.

અંદ—મહારાજ શું કહો છો ! મારાથી સમજી શકાતું નથી. શું મંદિરો રહેવાને લીધે જ અધોગતિ રહેશે અને ચેતના અદૃશ્ય થઈ જશે ?

સમર૦—ઉતાવળ ન કર, અંદ. આપણાં મંદિરો હાલ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય ધર્મનાં નહીં, પણ હવા અને પ્રકાશ વગરનાં, દંભ અને અજ્ઞાનનાં મંદિરો છે. પણ જ્યાં ચેતના મંદ થતી જતી હોય ત્યાં વસ્તુસ્થિતિનો જ્યાંથી અનુભવ થાય ? તેટલા માટે મંદિરો રહેવાનાં છે; અને એ રહેવાનાં હોવાથી અધોગતિ પણ રહેવાની છે. તથા જીનનાં જમીનદોસ્ત કરવાની જરૂર ન સમજતાં નવાં ઉઠાવવાની વેળા વીતવાની છે. પછી છેવટે ધર્મનો ક્ષય થતાં શેનો નહીં થાય ?

અંદ—શું ધર્મ ઉપર જ દેશની સમગ્ર સ્થિતિનો આધાર છે, મહારાજ ? અને શું બુદ્ધિનીતિ ધર્મનું રક્ષણ કરી શકે ?

સમર૦—નહીં. ધર્મને બુદ્ધિનીતિથી નહિ પણ બુદ્ધિનીતિને જ ધર્મથી પોષણ મળે છે. ઇશ્વરી કૃપાથી ભૂમિમાં અદ્ભુત થયેલો ધર્મ જ દેશની સમગ્ર વિસ્તૃત સ્થિતિના મૂળરૂપ છે; અને ત્યાં જ્યારે પ્રવેશ થયો ત્યારે વધારે અથવા થોડા વખતમાં બધેજ વિનાશની

स्व० मणिशंकर सन० अष्ट—कान्त.

આશા રાખવી. આપણા ધર્મમાં એ પ્રવેશ આવી ચૂક્યો છે. બુદ્ધિ-નીતિનો ક્ષય સુધ્ધાં શરૂ થયો છે. સ્થિતિ વિષમ છે; દાસત્વ પ્રાપ્ત: અનિવાર્ય છે.

અંદ—પણ બુદ્ધિનીતિનો ક્ષય થયો જ છે, મહારાજ ? સંસ્થિતિથી ભાસતો માત્ર નથી ?

સમર૦—છે તે જ ભાસે છે, અંદ ! સંસ્થિતિને આપણે જુઠો દોષ દષ્ટએ છીએ. આપણી તો શક્તિ જ ઓછી થતી જાય છે. પ્રથમ બુદ્ધિ તરફ દષ્ટિ કરીએ; તો કોષ્ટપણ પ્રજામાં આપણા કરતાં વધારે બંધનો અને વહેમો નથી; અને માત્ર પ્રવાસમાં નહીં પણ બધા જ્ઞાનના વિષયમાં સમગ્ર પ્રજાની બુદ્ધિ અટકતી અટકી જવા જેટલી અશક્ત હોવાને લીધે બેહદ બાબતોમાં આપણું બિલકુલ અજ્ઞાન છે. બીજી તરફ કોષ્ટ પણ પ્રજામાં “ અમારામાં જે કંઈ હોવું જોઈએ તે છે, ” એવા પ્રકારનું દુષ્ટ જડ મિથ્યાભિમાન નથી. ઉપરાંત, આપણાં શાસ્ત્રોનો પ્રકાશ એટલો ઓછો અને એવા પ્રકારનો થઈ ગયો છે કે તેથી આસપાસના અંધારામાં સંહાર થતો જોઈ શકવા છતાં અનેક ઐન્દ્રજાલિક ભ્રમોને લીધે બધી સ્થિતિ જોઈ શકાતી નથી. નીતિ તરફ દષ્ટિ કરતાં પણ એ જ પ્રકારનાં સંકેત, અદ્યત્વ અને મિથ્યાભિમાનનું દર્શન થાય છે. વર્તમાનને થયેલો એ બધો વિકાર એટલા દુષ્ટ પ્રકારનો છે કે ભૂતનો સંબંધ ન હોય તો પણ તેના પર દયા આવી જાય, છતાં-હવે તો દયા કે દવાથી તરત કશું થવાનો સંભવ નથી; અને સાર્વત્રિક દાસત્વ અનિવાર્ય જ દેખાય છે. * * * અસ્તુ: જેવી ધૃશ્વિરેન્દ્રા !

અંદ—પણ શું એવું છે, મહારાજ, કે ક્ષયનું સ્વરૂપ સમજાયા પછી પણ પ્રતિકાર સમજાય નહીં ?

સમર૦—એવું છે, ચંદ, કે દેશોના વ્યાધિઓ વ્યક્તિઓના વ્યાધિઓ જેવા હોતા નથી. હમેશાં કષ્ટસાધ્ય હોય છે; ધણી વાર અસાધ્ય થઈ જાય છે.

ચંદ—ધર્મનું તો કાણ જાણે ! પણ બુદ્ધિ અને નીતિના વ્યાધિઓ તો મને હમેશાં સાધ્ય લાગે છે, મહારાજ—વ્યક્તિના તેમ જ દેશના.

સમર૦—નહીં, એ શ્રદ્ધા દરદીઓ અને દીનોની છે. વૈદ્યો અને વીરો કદાપિ અસાધ્યને સાધ્ય સમજતા નથી.

ચંદ—ત્યારે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાનાં કારણો પણ ક્યાં રહ્યાં, મહારાજ ? આપ જીવિતના સંભવને જ ક્યાં સ્વીકારો છો ?

સમર૦—સ્વીકારું છું, ચંદ. અસાધ્ય દરદોમાં પણ પોતાના જીવિતદાનથી ધણી વાર ઈતરતું જીવિત લાંબાવી શકાય છે. જો માત્ર સંગ્રામના નહીં પણ 'સકલ સંસારના વીરો અને વૈદ્યો શબ્દ મૂર્ખોમાંથી મુક્ત થઈ દેશસેવામાં પોતાનું રુધિર અર્પણ કરવા લાગે, તો હજી પણ ઉન્નતિ અસંભાવ્ય નથી. પણ તેની કેટલી આશા ?

ચંદ—નિરાશા કાંઈક સમજાય છે, મહારાજ.

સમર૦—અને તોપણ હાલ તો, ચંદ, નિરાશાને લીધે જ આપણે કર્તવ્યમાં વધારે આગ્રહ બતાવવાનો છે. આપણે જે કાંઈ કરી શકીશું તે નિષ્ફળ જશે નહીં. વર્તમાન નિરાશાના બક્ષે જ કદાચ ભવિષ્યના કોઈ ભવ્ય દિવસે આશાનો સુખદ જન્મ થઈ શકશે; અને દેશને ઉન્નતિ મળી શકશે.

ચંદ—મહારાજ, ખરે આપ શિવસ્વરૂપ સવરૂ છો. સાન્નિધ્યના પ્રતાપથી હું દેશના મોક્ષનો માર્ગ જોઈ શકું છું; અને ભવિષ્યની પ્રજા પણ જોઈ શકશે એવું ધારું છું.

સમર૦—મોહમાં ન પડ, ચંદ. છટા છટા પુરુષો જે જોઇ શકે તે આખી પ્રજા જોઇ શકશે એમ માની ન લે. અને હું પણ કાંઈ સર્વજ્ઞ નથી; મારા શબ્દો માત્ર આશાના છે. ચંદ, હું પ્રાયશઃ કર્તવ્યજ્ઞ-દેશના નહીં પણ પોતાના મોક્ષના માર્ગનો જ જોનાર છું; શિવસાગરનો હું એક તરંગ માત્ર છું; અને ઇતર તરંગોને કંઈક પ્રકાશ અપાય એવી રીતે નષ્ટ થવા પ્રયત્ન કરું છું. ઉપરાંત,—પણ વખત ભરાઇ ગયેલો દેખાય છે. તને નથી લાગતું કે પૃથિરાજને હવે જાગ્રત કરવા જોઈએ ?

ચંદ—વિસ્મૃત થવા જેટલી નિદ્રાને માટે ક્ષમા કરો, મહારાજ. પણ હવે ગુરુકૃપાથી પ્રયુક્ત છું; અને પૃથિરાજને પ્રયુક્ત કરવા જાઉં છું.

સમર૦—આટલું સાંભળતો જા, ચંદ. પ્રયુક્ત થવું કે રહેવું એ સહજ વાત નથી; અને જીવિતદાન કર્તવ્યમાં જ અને પૂર્ણ અંશે થાય એવી પ્રવૃત્તિ વિકટ છે. જગત્ માત્ર મોહમય પ્રમાદ મદિરાના પાનથી ઉન્મત્ત રહે છે; અને યોગ વગર તેમાં સ્વસ્થ રહી કર્તવ્ય કરી શકાતું નથી. તો તું યોગબ્રહ્મ ન થતો; પરાક્રમની તૃણાથી અસ્વસ્થ થઇ મોહનીના પ્રવાહમાં ન પડતો. તારું કર્તવ્ય પાછળ છે. ઉન્નતિનાં જે કારણો આપણે નહીં પણ વંશજોએ પ્રાપ્ત કરવાનાં છે તેનો તારા કવિત્વ પર પણ થોડો આધાર રહેશે એ સ્મરણ રાખજો.

ચંદ—આપનો ઉપકાર માનું છું, મહારાજ ! બીજી કંઈ આશા ?

સમર૦—ચિરંજીવ રહે. ચંદ ! તારા જેવી ધૃણાની જિજ્ઞાસા, નમ્રતા અને કર્તવ્યપરાયણતા હોત, તો આપણી હાલ આ સ્થિતિ ન હોત. હવે પછી પણ તારી વાણીની શક્તિથી એ જિજ્ઞાસા, નમ્રતા અને કર્તવ્યપરાયણતાનો જો સંતતિમાં સંચાર થશે તો... પણ આ પૃથિરાજ પોતે આવી પહોંચ્યા છે !

(૬.)

શાક્યમુનિ અને સુભદ્રા.

શાક્ય૦—ભદ્રા, હજી સુધી વાંચે છે ? હું ધારતો હતો કે સદા ગએલી હોઈશ. મારાથી આજે વાંચી નહીં શકાયું.

સુભદ્રા—મહારાજ, આજ કાંઈ પ્રકૃતિને ઉદ્દેગ તો નથી થયો ? કુમાર તો હવે બિલકુલ સ્વસ્થ છે, અને નિદ્રા કરે છે.

શાક્ય૦—મને ઉદ્દેગ તો નથી થયો; કારણ આશા પ્રબલ છે. માત્ર અત્યાર સુધી મનતું સમાધાન થયું નહીં; અને કયે પ્રકારે થશે તે કોણ જાણે.

સુભદ્રા—શાનું સમાધાન, મહારાજ ? આપ એ વૃત્તાંતો સંબંધી વધારે વિચાર કરશો, તો કદાચ બિલકુલ નિદ્રાભંગ થશે. મને લાગે છે કે આપે હવે સદા જવું જોઈએ.

શાક્ય૦—ભદ્રા, આજે રાત્રે મને સૂવાનો વખત નહીં મળે.

સુભદ્રા—મહારાજની પ્રકૃતિ ખરાબ થઈ છે ? પરિચારકને બોલાવું ?

શાક્ય૦—નહીં મારો વિચાર એવો છે કે કોઈને ખબર ન કરવી. શુભ રીતે નીકળી જવું.

સુભદ્રા—ક્યાં નીકળી જવું ? મને કશું સમજતું નથી. મહારાજ ! ક્યાં જવાનો વિચાર કરો છો ?

શાક્ય૦—સાંભળ, ભદ્રા. હું ઉપર ચંદ્રશાળામાં નિયમ પ્રમાણે વાંચવાને ગયો હતો; તે તું જાણે છે. પણ આજે માફ ધ્યાન વાંચવામાં ચોંટયું નહીં. મને ઘણા દિવસોથી વિષમ અનુભવો થયા કરે છે; હું ચિંતાને દૂર કરી શકતો નથી. આજે તો આટલી ઘડી મેં

પુસ્તક તરફ નહીં પણ આકાશ તરફ જોયા કીધું છે; અને આકાશ તરફ પણ દષ્ટિ માત્ર હતી. મને લાગે છે કે મારે વધારે જોવું અને જાણવું જોઈએ; કે પ્રવાસ કરવો જોઈએ.

સુભદ્રા—મહારાજને પ્રવાસ કરવો હોય તો બિલકુલ દુઃસાધ્ય નથી. ગુરુઓને નિવેદન કરવાથી બધી તૈયારી થઈ શકશે; અને આપની એવી ઇચ્છા હશે તો આપ થોડા જ દિવસમાં બહાર નીકળી શકશો. આપનો ક્યારે ચાલવાનો સંકલ્પ છે ?

શાક્ય—તું મારું કહેવું ન સમજ, ભદ્રા; હું હમણાં જ પ્રવૃત્ત થવાનો સંકલ્પ કરું છું. પરિચારકો સાથે પ્રવાસ કરવાથી હું જોવાનું જોઈ શકીશ નહીં; અને જાણવાનું જાણી શકીશ નહીં. હું એકલો જવા ધારું છું. ગુરુઓની સમ્મતિ મળતાં અતિ વિલંબ થાય માટે હમણાં જવા ધારું છું.—તું રહે છે ?

સુભદ્રા—મહારાજ, આ શબ્દો અશ્રૂતપૂર્વ છે; આપ સાહસ કરો છો એમ મને લાગે છે; આપને પ્રવાસનો અનુભવ નથી; પ્રવાસમાં ભય છે.

શાક્ય—ભદ્રા, પ્રવાસનો મને અનુભવ નથી તે માટે જ હું જવા ઇચ્છું છું. સાહસ જેવું એમાં મને કશું લાગતું નથી. મને લાગે છે કે બધા અનુભવાર્થીઓએ એકલા પ્રવાસ કરવો જોઈએ.

સુભદ્રા—મહારાજ, આપ સુકોમલ છો. ઇતર મનુષ્યોની માફક આપનાથી સહન થઈ શકશે નહીં. આપના જવાથી ગુરુજનને પણ દુઃખ થશે; કદાચ તેમનો દેહ સુદ્ધાં નહીં રહે.

શાક્ય—ગુરુજનનું આશ્વાસન કરવું, એ તને સોંપું છું. તારી મને મદદ જોઈશે. ભદ્રા ! તારે સર્વને જાણાવવું કે, હું માત્ર પ્રવાસ કરવા ગયો છું. અમુક કર્તવ્ય છે તે પૂરું થશે, એટલે અવિલંબે

સર્વને મળવા આવીશ.—હજી રહવું રાખી શકતી નથી? તને અતિ દુઃખ થાય છે?

મુલદ્રા—મને અતિ દુઃખ થાય એ આપને વિચિત્ર લાગે છે? આપ હમણાં જ જવાનો વિચાર કરે છો એ આપને વિચિત્ર લાગતું નથી? હું રહવું શી રીતે રાખી શકું, મહારાજ?

શાક્ય૦—દેવિ, સ્વસ્થ થઈ વિચાર કર. મારાં બધાં વૃત્તાન્તો સાંભળ્યા પછી તને જ લાગતું નથી કે મારે જવું જોઈએ અને જોવું જોઈએ? શું એ જ એક જીવનકર્તવ્ય નથી? શું એથી અસંબદ્ધ બધી પ્રવૃત્તિ માત્ર કાલક્ષેપ નથી? તને ખબર છે કે હાલ તો દુનિયા મને દુઃખ દેવાના દારુણ યંત્ર સરખી દેખાય છે. તને ખબર છે કે હાલ તો સમગ્ર વિશ્વના હૃદયનું બેદક રૂદન સાંભળીને હું વારંવાર વિવશ થઈ જાઉં છું. પણ એ માટે વર્તમાનમાં પ્રતિકાર કરવાને હું ઉત્કંઠિત છું; અને ભવિષ્યમાં મને સતોષની આશા છે. ભદ્રા, આવી સંસ્થિતિમાં ધર્મની અંદર વિલંબ? તને પણ નથી લાગતું કે વિલંબ નહીં કરવામાં જ શ્રેય છે, અને પિતાજી તથા સર્વ ગુરુજનની સામાન્ય ધર્માજ્ઞાનું અનુસરણ છે?

મુલદ્રા—મહારાજના શબ્દો મંભીર છે. પણ મને ભીતિ લાગે છે. મહારાજે ખરે હમણાં સિધાવવાનો નિશ્ચય કીધો છે?

શાક્ય૦—મારે હમણાં જ ચાલવા માંડવું જોઈએ. દેવિ! શું તારે તારા ખેદને દૂર થયેલો નહીં જોઈ શકું? પ્રીતિપૂર્વક વિદાયગિરી નહીં મેળવી શકું?

મુલદ્રા—મહારાજની આજ્ઞા હશે તો ખેદને દૂર કરવામાં અને પ્રીતિથી વિદાયગિરી આપવામાં વિલંબ નહીં થાય. આજ્ઞા હશે

ત્યાં સુધી શરીર ધૈર્ય ધરવાને બંધાયેલું છે. આત્માને આસ્થા છે. ફરી આરે દર્શનની આશા રાખવી ?

શાક્ય૦—કાર્યની શરૂઆત કરી સ્વસ્થ મધ્યમ એટલે સત્વર આ તરફ આવીશ. પણ છેક ત્યાં સુધી ચિંતા રહ્યા કરશે, ભદ્રા ?

મુલદ્રા—મહારાજનું રૂપ આજે જ સમજી શકી છું; પણ હવે ચિંતા કરવી પડે એટલી અગાન રહી નથી. ચિંતા ન કરશો. માત્ર ફરી દર્શન સત્વર આપવા પ્રાર્થના કરું છું. (નમીને) ચરણનો સ્પર્શ કરી લઉં ?

શાક્ય૦—(હૃદયનો પણ—અને દેવિ, નવા મુલકોમાં જાઉં છું, પણ એકલો જાઉં છું, એવું વિચારી ખેદ કરતી નહીં. સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ સૃષ્ટિપદાર્થ એકલો નથી. તે જાણે કે ન જાણે તથાપિ સ્વામી સદૈવ સાથે છે !

મુલદ્રા—સિધાવો: સિદ્ધાર્થ હો. મહારાજ ! શુભાસ્સન્નુ પન્થાનઃ ।

(૭.)

સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ.

સિદ્ધાર્થ—રાહુલ! પાસે આવી મને આલિંગન આપ. બેટા, મારે આબો ? કુશળ છે ?

રાહુલ—મહારાજને પ્રતાપે કુશળ છું; હમણાં જ આવું છું.

સિદ્ધાર્થ—હમણાં જ ? ત્યારે તો શ્રમિત હોશે ભોજન તૈયાર છે; ચાલ સ્નાન કર, હું સાથે જ આવું છું, મને અવકાશ છે.

રાહુલ—સ્નાન કરીને જ દર્શન માટે આવું છું ભોજનની ઇચ્છા નથી. આપની પ્રકૃતિ તો સ્વસ્થ છે ?

સિદ્ધાર્થ—સ્વસ્થ છે, બેટા. આજે ઘણું દિવસે તને જોધને સંતોષ થાય છે. સંદેશ મળ્યો હતો ?

રાહુલ—આજા વગર તો પ્રદેશ છોડી કેમ આવી શકું ? મળ્યો હતો. માત્ર કૃપાનો લાભ લેવા જોટલી ઉત્સુકતા માટે ક્ષમા માગું છું.

સિદ્ધાર્થ—ક્ષમા માગવાની કશી જરૂર નથી. મને પોતાને તને મળવાની ઉત્સુકતા હતી, તો નિરાંતે એસી બધું મને કહે. હાલ અહીં કોઈ આવવાનું નથી. તારા વિભાગમાં પ્રજાની સ્થિતિ તો સારી છે ? તે સ્વસ્થ થતી જાય છે ? પોતાના આત્મવૈધને ચાહે છે ? અનુસરે છે ?

રાહુલ—અધિકારીઓ ચાહે છે અને અનુસરે છે, વધારે તો આપની પાસે શું કહું ? જાણો છો કે હું અજ્ઞાન છું ! પામર છું.

સિદ્ધાર્થ—આ નિરવધિ જગતના શ્રેય તરફ દષ્ટિ કરતાં લગભગ બધા જ અજ્ઞાન અને પામર છે, બેટા. અને મને બબ્બર છે કે

તારા પ્રદેશની પ્રજા બીજા પ્રદેશોની પ્રજાઓ કરતાં વધારે સુખી, સંતુષ્ટ, દયાળુ અને પરસ્પર રનેહથી સંબંધ છે. પ્રશ્ન માત્ર તને સંતોષ છે કે કેમ એ જાણવાના હેતુથી હતો. અસંતોષ છે તો બેશક તેનું કારણ હું સમજાવું છું. તું જિજ્ઞાસુ છે, જિજ્ઞાસા સ્વતંત્ર અને સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે. અને ત્હારી ઇચ્છા જ્ઞેયના નિરવધિ પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરવાની હશે, તો હું પ્રસન્નતાથી રજા આપીશ. તારા નિયોગની વ્યવસ્થા તો બરાબર છે ?

રાહુલ—હા, મહારાજ ! પણ જ્ઞેયના નિરવધિ પ્રદેશમાં હું શી રીતે પ્રવાસ કરી શકીશ ? માર્ગ સુધ્ધાં હું જાણતો નથી. નહીં, હું આપની સેવામાં જ થોડો કાલ નિર્ગમન કરીશ; સહવાસના પ્રભાવથી જિજ્ઞાસાને નિયમિત કરતાં શીખીશ, અને ફરી કર્તવ્યમાં પડી શકીશ.

સિદ્ધાર્થ—રાહુલ ! તારી નમ્રતા સંતોષ આપે છે, પણ જિજ્ઞાસાની અવગણના કરવાનું કશું પણ કારણ નથી. જ્ઞાનની શોધ પણ એક કર્તવ્ય છે—સર્વોપરિ છે એમ નથી કહી શકતો. કારણ કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનાં હું ભિન્ન ભિન્ન કર્તવ્ય સમજું છું. પણ, બેશક સહુએ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરવું જોઈએ. અને એટલું હું તને કહી શકું છું કે પ્રદેશ નિરવધિ હોવા છતાં પ્રવાસીને નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી. તો કહે મને, તને શી મદદ આપું ? શી ઇચ્છા છે ? સંકેત વગર કહે, કારણ કે તારા મનની સ્થિતિ જાણીને જ મેં તને બોલાવ્યો છે.

રાહુલ—મહારાજ ! કૃપાસાગર છો; અને મને તો જીવનના પણ આપનાર છો. અધિકારી ગણતા હો તો માત્ર માર્ગ સંબંધી, કંઈ રહસ્ય જાણવા ઇચ્છું છું.

સિદ્ધાર્થ—ક્યા જ્ઞાનના માર્ગ સંબંધી ખેટા ?

રાહુલ—એ નથી કહી શકતો.

સિદ્ધાર્થ—મને લાગે છે, કે મારા ઘણા શિષ્યોની માફક તને પણ મારા પહેલાંના શબ્દો કદાચ અયોગ્ય અર્થમાં સમજાયા હશે; કદાચ મેં જાતે ભૂલ કરી હશે. પણ જગતના અનુભવની સાથે જે એક સર્વદેશી નિરવધિ શક્તિનું ઘણાને ઝાંખું ઝાંખું ભાન થાય છે, તેના સ્પષ્ટ પ્રબોધને હું અશક્ય માનતો નથી. નહીં, હું મારી શક્તિની સીમા સમજું છું, પણ મારી શક્તિની એક વખતની સીમા એ મારી કે મનુષ્યની શક્તિની બધા વખતની સીમા નથી.

રાહુલ—એ સંબંધમાં તો મહારાજના શબ્દો મને યોગ્ય અર્થમાં જ સમજાયા છે.

સિદ્ધાર્થ—તો રાહુલ ! તને એમ પણ સમજાયેલું હોવું જોઈએ કે હું પોતે ઘણાં વર્ષથી એ વિષયમાં પ્રતીતિ મેળવવાને તૃપ્તિત હોતો.

રાહુલ—એ પણ સમજાયેલું જ છે, મહારાજ !

સિદ્ધાર્થ—યોગ્ય છે. મને કહે, તને એ વિષયમાં શું શું દેખાયું ?

રાહુલ—પ્રથમ તો, મહારાજ ! આ વિશ્વચન્દ્રને મારાથી સ્વતઃ સિદ્ધ માની શકાયું નહીં. એક કારણ માનવામાં લાઘવ દેખાયું, એટલું જ નહીં, પણ એ સિવાય બીજી કદ્દપના સુદ્ધાં સંભાવ્ય ન લાગી. પછી મારો અનુભવ ભ્રમરૂપ હોય તો કોણ જાણે. પણ વારંવાર જગતના અનેક અહમુત જીવોને જોતાં અને તેમના અનેકત્વનું ભાન થવાને બદલે “એક” “એક” એવા ધ્વની સંભળાયા; અને જાણે તેમનાં સ્થૂલ અને અને અસ્થાથી રૂપોની પાછળ કોઈએક ભવ્ય, અનિર્વચનીય દેખાયું !

સિદ્ધાર્થ—યોગ્ય છે. પછી ?

રાહુલ—પછી કોઇવાર એવું પણ લાગ્યું કે જાણે હું હોઉં જ નહીં, અને જાણે સર્વત્ર એક જ વિલસતું હોય !

સિદ્ધાર્થ—ઉપનિષદોતું અદ્વૈત ! વાહ, પછી ?

રાહુલ—છતાં એ અનુભવ સ્વત્વના વિસ્મરણમાં-વૃત્તિના પ્રલયમાં—મૃત્યુના સરખી આત્માની પારલૌકિક શાન્તિમાં જ મને થયેલો. વિચાર કરતાં પછી મને એવું લાગ્યું છે કે એ સ્વપ્ન હશે; કારણ જગતમાં થયેલો હોય તો તેવો વિકાર ન સંભવે.

સિદ્ધાર્થ—તું ખરું કહે છે રાહુલ. અદ્વૈતનો અનુભવ જ્યન-મુક્તને જ થાય છે, છતરનું અલ્પ સ્વપ્ન-દર્શન કે પરોક્ષ જ્ઞાન એ અનુભવ, નથી.—પણ બેશક અદ્વૈત જ સતતનું ત્રિકાગસિદ્ધિય છે; દ્વૈત અશાશ્વત હોઇ અસત છે.

રાહુલ—સારે મહારાજ ! શું આપ અદ્વૈતવાદી છો ?

સિદ્ધાર્થ—વાદી ? નહીં, કદાપિ નહોતો; કદાપિ નહીં હોઇશ. —પણ બેશક તું અનુભવ સંબંધી પૂછે છે, તો મારે તને જણાવવું જોઇએ કે ઘણે લાંબે પ્રયાસે અને માત્ર આશા દગ્ધ થતાં પડેલા પ્રકાશને લીધે જ હું સર્વોપરિ સત્ય જોઇ શક્યો છું. જે જાંખુ જાંખુ અસ્થાયી ભાન સર્વને થાય છે; તે મારા હૃદયમાં હવે સ્થાયી અને સ્પષ્ટ છે; અવિચ્છિન્ન અને અખંડ છે.

રાહુલ—અહા ! જે શોધતો હતો તે આ પ્રમાણે મહારાજ પોતે આપો છો !

સિદ્ધાર્થ—જિજ્ઞાસા, શંકા અને અનાસ્થા—તથા જિજ્ઞાસા, અલ્પ દર્શન અને સર્વદર્શન—એ અંધના તથા દેખતાના ક્રમોતું તને વિસ્મરણ થયેલું. નહીં તો, બેટા, તને મારા સંદેશનો હેતુ એની

મેળે પ્રતિત થાત. અસ્તુ ! છતાં વ્યવહારમાં પડ્યા પછી પણ આટલું તો તને યાદ આવે છે, કે ચિત્ સતથી અભિન્ન છે ?

રાહુલ—નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લેખા !

સિદ્ધાર્થ—નહીં, રાહુલ ! બીજાના ગોલેલા ગોલ ન ગોલ. પરોક્ષ જ્ઞાનને અપરોક્ષાનુભવ પણ ન સમજ. છતાં બેશક તારા જોવાએને અપ્રાપ્ય નથી: યોગથી પ્રાપ્ય છે.

સિદ્ધાર્થ—ગીતામાં સમજવેલો કર્મયોગ.

રાહુલ—ત્યારે ગીતાને આપ પ્રમાણ ગણતા થયા છો ?

સિદ્ધાર્થ—જેમ બધાં અનુભવનાં વાક્યને તેમ. પણ, બેશક ગીતા સમજવી કઠિન છે.

* * * *

રાહુલ—મહારાજના શબ્દો ગંભિર અને શાન્ત નિસરે છે. છેલ્લા સરખા સમજવાના છે ?—મહારાજ !

સિદ્ધાર્થ—રાહુલ ! તને એટલું ફરી પણ કહી લઉં છું કે “ યોગી થજે. ” હવે બહાર જા. શિષ્યોને જણાવ કે સમાધિની તૈયારી કરે.

રાહુલ—મહારાજ !

સિદ્ધાર્થ—રહે છે, રાહુલ ! આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન વિમેતિ કદાચન !

રાહુલ—મહારાજ ! સમય.

સિદ્ધાર્થ—અનંત છે: જ્ઞાન અખંડ છે; મારી જરૂર નથી; કર્તવ્ય માત્ર કરજે.

રાહુલ—(સ્વસ્થ થતાં) તથાસ્તુ ! હાલ તો બધા શિષ્યોને તાતના ચરણોના છેલ્લો સ્પર્શ કરવા અને અશ્રુથી તેનું પ્રક્ષાલન કરવા બોલાવી લાવું છું. તાતને સુવાડતો જાઉં ? શરીર સ્વસ્થ છે ?

સિદ્ધાર્થ—સ્વસ્થ તો નહીં પણ સ્વાધીન છે, ખેટા ! તું સુષે
જ; અને તારી માતાને—સુભદ્રાને કહે કે જરા આગળથી મારી
પાસે આવી જાય. ઘણું કરીને તે આવતી જ હશે. આ આવી—તું
જ, તારા બંધુઓને બોલાવી લાવ.

* * * * *

સિદ્ધાર્થ—ભદ્રા !

સુભદ્રા—આજે પૂર્વતું સંબોધન સાંભળી નવજીવન પામી.
મહારાજ ! આજા ?

સિદ્ધાર્થ—આપણે જમએ છીએ.

સુભદ્રા—મહારાજ !

સિદ્ધાર્થ—ભદ્રા, માયાનો પરદો ફાડી છેલ્લી નજર કરી લે.
ક્યાં જમએ છીએ ?

સુભદ્રા—સર્વં સ્વલ્પિદં બ્રહ્મ ?

* * * * *

સુભદ્રા—બૌદ્ધો ! અમે જમએ છીએ. વખત ટુંકો છે. તમને
સર્વને કહેવાનું આટલું જ છે : પોતપોતાના સ્વત્વની જીવનયત્નમાં આહુતિ
આપજો; અને તેની ભસ્મના સ્નાનથી નિર્મળ થઈ નિર્વાણ મેળવજો !

સિદ્ધાર્થ—તથાસ્તુ !

શિષ્યો (સાથુ)—દેવિ ! છેલ્લે અમને પ્રતિમા માત્ર પૂજવાની
રજ આપવાનો અનુગ્રહ કરતાં જાઓ ! નહીં તો નિરાધાર—

સિદ્ધાર્થ—સુ૦ (પ્રાણજતાં પ્રયત્ને)—નહીં ! નહીં—જ (સ્વગત)
શું રાહુલ સિવાય કોઈએ સાંભળ્યું જ નહીં ? માયા !

(૮.)

ચન્દ્રકાન્ત અને અનામિકા.

ચન્દ્રકાન્ત—પ્રિયા, મને ક્ષમા આપ અને ચલાવ તારું સંગીત; હું સાંભળવા સજ્જ છું. પાપ કીધા પછી પશ્ચાત્તાપથી નિર્મલ થયેલો છું; તો ક્ષમા બતાવી સ્વસ્થ કર. સદય થા. ફરી અપરાધી નહીં થાઉં.

અનામિકા--વહાલા, કહો તે કરવાને હમેશાં સજ્જ છું. માત્ર “ આજે સંગીત નથી સાંભળવું ” એમ કહીને ચાલ્યા ગયા; એટલે હું ન બોલી શકી.—અને હજી પણ રીસનું કારણ સમજી શકતી નથી.

ચન્દ્રકાન્ત--મારાથી ઘણીવાર પાપ થઈ જાય છે. પણ મને ક્ષમા કર! મને એક એવું સ્વપ્ન આવ્યું છે, કે તારી ક્ષમા વગર સ્વસ્થતા થવાની નથી.

અનામિકા--સ્વપ્ન! એટલા વખતમાં નિદ્રા અને સ્વપ્ન. પણ શું હતું તે? કહો મને.

ચન્દ્રકાન્ત—તું ખરે જ દેવીઓના કરતાં પણ વધારે સરલ અને સદય છે. તો સાંભળ મારું સ્વપ્ન.—મને જાણે એવું થયું, કે હું કોઈ પરમ વિશાલ, ગમ્ભીર, અને નિર્મલ સરોવરના તટપર આવી ચઢ્યો છું, મધુર અને મોહક તરંગોનાં સ્વપ્નસ્મિત જોઉં છું; અને આસપાસ ચારે તરફ દિવ્ય રંગ અને પરમ રમણીય રૂપના તરંગરોથી છવાયેલા ઉંચા ઉભા રહેલા પર્વતો તરફ દૃષ્ટિ લાંબાવું છું. ભવ્ય રમણીય દર્શન, શીતલ સુગન્ધી પવન, અને શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સૂચવવાને નિસરતો કોઈક પરમ સુકોમલ ગીતસ્વર હૃદયને જાણે લીન કરે છે. અહા! દિવ્ય સરોવર!

અનામિકા—પછી ? એ સરોવરપર શું બન્યું ?

ચંદ્રકાન્ત—પછી નયનને, સમગ્ર શરીરને અને આન્તર-આત્માને પ્રસન્ન કરતો કરતો હું તે સ્વર્ગપ્રદેશમાં ધીમે ધીમે ફરવા માંડું છું, ત્યાં સરોવરના પૂર્વ કીનારાપર મેં એક અતિશય સુંદર કુલીન દેવાગના જેવી સ્ત્રીને બેઠેલી જોઈ. તેની ભવ્ય મૂર્તિ અને કાન્તિ દૂરથી જોતાં હું આધીન થયો; અને પગ મેળે મેળે જ તે સ્થાનક તરફ પ્રવૃત્ત થયા.

અનામિકા—પછી ?

ચંદ્રકાન્ત—પછી વહાલી, એ ભવ્ય મૂર્તિ તરફ હું ચાલતો થયો; અને નજીક આવ્યો, ત્યાં મને પહેલાંના કરતાં પણ વધારે આશ્ચર્ય, સંતોષ અને ભક્તિભાવનો અનુભવ થયો. હું દેવીને પ્રણામ કરવા અને તેની દૃષ્ટિ જોવા તત્પર થવા લાગ્યો.

અનામિકા—ત્યાં શું થયું ?

ચંદ્રકાન્ત—ત્યાં એવું થયું, કે મારી દૃષ્ટિ સામેના પશ્ચિમના તટપર પડી, અને ત્યાં એ અનામિકા—મેં એક એવી સૃષ્ટિ જોઈ, કે તે સંભારતાં પણ ત્રાસ અને વેદના થયા વગર રહેતાં નથી—ત્યાં મેં એક અતિ બીભત્સ અને ભયાનક પિશાચિની જોઈ; તે મારી દેવી તરફ રાક્ષસી દૃષ્ટિ ઠરાવી બેઠી હતી; અને ઉછંગમાં પડેલા એક સૌન્દર્યના અવતાર સરખા મનોહર અને સુકુમાર બાલકપર કઠોર હાથ ફેરવતી હતી. મેં જોયું કે એ બાલકની આંખમાંથી આંસુનો એક વિશાલ અને અવિરત પ્રવાહ ચાલી સરોવરમાં ભળતો હતો; અને મને માલુમ પડ્યું કે બીજે મારી બાજુએથી અને મારી દેવીના નેત્રમાંથી ચાલતો હતો. હું દશે દિશા તરફ ફરી ફરીને જોઈ ત્રાસ અને વેદનાથી વિવશ થયો, તોપણ પ્રયત્ન પ્રણામ કરી બોલ્યો:—

“ દેવિ, પ્રગલ્ભ જિજ્ઞાસાનો મારો પ્રશ્ન નથી. પણ અહીં દશે દિશાના દર્શનથી હું વિવશ થયો છું. આ વિશાલ, ગમ્ભીર, નિર્મલ સરોવર, તમે, તમારો મનોહર ખાલક, અને બન્નેને દારુણ બથા કરનાર પેલી બીભત્સ ભયાનક આકૃતિ, આ સર્વમાં મને કશાની ખબર પડતી નથી. તમે કોણ છો ? આ સર્વ શી સ્થિતિ છે ? પ્રતિકારનો પ્રયત્ન પણ નથી દેખાતો, એવી આ શી આપત્તિ છે ? ”

અનામિકા—પછી ? પછી એ દેવીએ શો ઉત્તર વાળ્યો ?

અંદ્રકાન્ત—દેવીએ એવો ઉત્તર વાળ્યો કે “ આ સરોવર આંસુનું સરોવર કહેવાય છે; અને તેઓ માનુષી દેવીના અને મારા મનોહર ખાલકને મનુષ્ય દેવના નામથી સ્વર્ગલોકમાં બોલાવે છે; અને એ પિશાચિની નારકી નામે રાક્ષસી છે. મારું અને મારા ખાલકનું રુદન મારા પોતાના પાપનું અધાર્મિક સ્વાશ્રયત્વનું પરિણામ છે. પ્રતિકાર હાલ કશો નથી. ”

અનામિકા—એટલે હું કશું ન સમજી.

અંદ્રકાન્ત—હમણાં જ સમજાવું છું, પ્રિયા. પછી મેં ફરીને પ્રાર્થના કરી, કે “ દેવીને અવિનય ન લાગે તો હું બધા વૃત્તાંત બાજુવા ઉત્કંઠિત છું. આવા ધાર્મિક અને પ્રતાપી રૂપમાં અધાર્મિક સ્વાશ્રયત્વે પ્રવેશ કેવી સંસ્થિતિમાં કર્યો હશે, એ મારાથી કદપી શકાતું નથી; અને પ્રતિકારનો અસંભવ મને વિષાદથી જડ કરે છે. બહુ દુઃખ થાય તેમ ન હોય તો દેવીએ ઝંભળાવવાની કૃપા કરવી ” અને ત્યારે તેણે નિઃશ્વાસ નાખી ધીમેથી અને થોડા શબ્દોમાં પણ એક એવો દયાબનક અને ગમ્ભીર ઇતિહાસ કહ્યો, કે હું તે કદાપિ વિસરીશ નહીં.

અનામિકા—શો ઇતિહાસ ?

અંદ્રકાન્ત—તેણે કહ્યું કે “ હું ન્હાનપણથી બુદ્ધિશાલી હતી.

સ્વામીએ પ્રથમ મને એક દેવબાલકની સુપ્રત કરેલી, અને ફરમાવેલું, કે મારે એને કેળવણી આપવી.

+ + + +

“ કેળવણીમાં કેટલોક કાલ ચાલ્યો ગયો; અને તેની ફતેહથી તથા મારા દેવબાલકમાં પ્રકટ થતા વિકાસથી હું સન્તોષમાં રહેવા લાગી. પણ સન્તોષ સાથે થોડા વખતની અંદર જ અભિમાનનો પ્રવેશ થયો; અને હૃદયમાં ભક્તિભાવના કરતાં સ્વાશ્રયત્વની પ્રધાનતા થઈ. પણ હું સમજી નહીં. મારી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી. આખર એક વખત મહાકાંક્ષાથી પ્રગલ્ભ થઈ મેં મહારાજને પ્રાર્થના કીધી. + + +

“ પ્રાર્થના એવી કીધી, કે ‘ મારો શિક્ષણનો પ્રયત્ન સફલ થયો છે, અને હું એક આખી જાતિને મારા બાલકની સાથે શિક્ષણ આપવા ઉત્સુક છું, તો મહારાજે એક આખી જાતિ નવીન ઉત્પન્ન કરી મને સુપ્રત કરવા કૃપા કરવી.’ પણ મહારાજ કશું બોલ્યા નહીં.

“ હું કશું સમજી નહીં; પણ મારી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી, અને વધારે ફતેહમંદ થતી ગઈ. ફરી મેં પ્રસંગ જોઈ મહારાજને વિનંતિ કરી, કે ‘ મહારાજ, મને એક જાતિની સુપ્રત થવી જોઈએ; હું કર્તવ્ય કરવાની આકાંક્ષી છું. ’ પણ મહારાજ મારા સામું કંઈક બેઠથી તથા કંઈક અનાદરથી જોઈ રહ્યા; અને કશું બોલ્યા નહીં. મને ખોટું લાગ્યું; છતાં હું સમજી નહીં. + + + +

“ છેલ્લે ત્રીજી વાર વિનયથી પણ આવેશ દેખાય એવી રીતે મેં વિનંતિ કીધી; અને સ્વામીનું ફરમાન થયું, કે એ પ્રમાણે થાઓ. તરત મને મનુષ્યજાતિની સુપ્રત કરવામાં આવી, મેં જોયું કે જાતિ સારી છે, શિક્ષણપાત્ર છે, અને હું સન્તોષ પામી. મને જુદા પ્રાસાદમાં જવા હુકમ થયો, અને તોપણ હું સમજી નહીં. હું સ્વાશ્રયી

થઈ હતી; મને બ્હીક ન હતી; અને પોતાની શિક્ષણશક્તિ પર શ્રદ્ધા હતી.

“ નવા પ્રાસાદમાં મહારાજના પરિચારકો ન હતા; છતાં રક્ષક કે સહાયની મને ખામી દેખાઈ નહીં. પણ થોડાજ દિવસમાં મારી અધોગતિ શરૂ થઈ. થોડાજ દિવસમાં અનુગ્રહને બદલે સ્વ-શક્તિને સંકળ માની મહાકાંક્ષી થવાના અને નમ્રતાની ભક્તિને સંહાર કરવાના પાપની શિક્ષા મારા તરફ પ્રવૃત્ત થઈ; અને એક મધ્યાહ્ને આ રાક્ષસી શિક્ષણમંદિરમાં આવી ઉભી રહી, મને આજ્ઞા કરવા લાગી ”

અનામિકા—સ્વર્ગમાં પણ આલોકના જેવા ભયાનક પ્રસંગો બનતા હશે ?

ચંદ્રકાન્ત—સ્વર્ગમાં નહીં પણ વચ્ચેના લોકમાં. પછી માનુષી દેવીએ પોતાની હકીકત ચાલુ રાખતાં કહ્યું કે “ એ પિશાચિની મને આજ્ઞા કરવા લાગી, કે મનુષ્યદેવ મને સુપ્રત કર. આ નવીન જાતિને શિક્ષણ આપવાનો અધિકાર હાલ મારો છે; તારો નહીં. એ તો તેને તારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા જ ઉત્પન્ન થઈ છે. અને તેને તથા તારે કેટલોક કાલ મારી સન્નિધિમાં રહેવું એમ ફરમાન થયું છે તો બાળક મને સોંપી દે; નવીન જાતિને બોલાવી લે, અને મારી પાછળ પાછળ ચાલ.

*

*

*

*

“ મારે બધું કરવું પડ્યું; અને હું તેની પાછળ પાછળ આ સરોવરના કિનારા પર આવી અહીં તેણે મને આજ પથર પર બેસાડી, અને કોણ જાણે કેટલા વખતથી પ્રકાશો અને અન્ધકારો જોતી અહીંજ હું બેસી રહી છું. મારાપર રનેહ કે દયા રાખનારાં દેવદેવીઓ કોઈ કોઈ વાર આવે છે; અને આશ્વાસન આપે છે;

પણ કોઈ મને શિક્ષાની અવધિ જણાવી શકતાં નથી. મનુષ્ય-દેવ એ રાક્ષસીના સ્પર્શથી દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થતો જાય છે; અને મારાં આંસુમાં વૃદ્ધિ કરે છે. મનુષ્યજાતિમાં તેને મળતું જે કંઈ રૂપ આપ્યું છે, તે પણ એ રાક્ષસીના પ્રયત્નોથી નિર્મૂળ થવાની તૈયારી છે.”

અને આટલું બોલતાં, ઓ અનામિકા ! એ ધાર્મિક સ્વરૂપની અને ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરે તેટલા પ્રતાપની દેવી એક સાધારણ સ્ત્રીની માફક રડી પડી, અને હું વિવાદથી મૂર્ચ્છિત થાત; પણ તે થોડા જ વખતમાં સ્વસ્થ થઈ ફરી બોલવા લાગી:—

“મનુષ્યો પણ એ કાલથી પોતાની અંદર જે કંઈ માનુષી દેખાય તેના ધાતમાં જ વધારે પ્રવૃત્ત થતા જાય છે. બેરાક, મારા શિક્ષણનો હજી છેક ઉચ્છેદ થયો નથી; પણ હું જોઉં છું, કે અભિમાન, વિપયાસકિત, ભીરુતા, નિર્દયતા, વગેરે નારકી પ્રેરણાઓનાં સંતાન વધતાં જાય છે; અને એ ભૂતો મનુષ્યદેવનું જે જે વસ્તુમાં સાદૃશ્ય દેખાય તેનો ઉચ્છેદ કરે છે. જે મનુષ્યો સમજે, કે દેવત્વના ધાતથી તો તેમની અને તેમની માતાની શિક્ષા ઉલટી લખાશે; અને જે એમ સમજીને તેઓ આ સરોવરની અંદર પોતાના આંસુઓનું પણ અર્પણ કરવા લાગે, તો મને આશા છે, કે થોડા વખતમાં મારો અવધિ પૂરો થાય, કારણ કે પ્રાયશ્ચિત્તનું પાત્ર ભરાઈ જાય, ત્યારે પણ મને મુક્તિ ન મળે, એમ સ્વામીના દરબારમાં કદાપિ બને નહીં. પણ, મનુષ્યો એટલા નાનકડા અને દયાળુ થવાની શી આશા ! ”

અનામિકા--પછી ?

અંદ્રકાન્ત--પછી મેં પૂછ્યું, કે “દેવી કર્તવ્યની અત્યાકાંક્ષાની આ બધી શિક્ષા ? ધર્માકાંક્ષા અધાર્મિક થઈ શકે ? ” અને તેણે ઉત્તર આપ્યો, કે “ધર્માકાંક્ષાનું સ્વરૂપ શિક્ષા પછી જ હું સમજી

શકી છું. આપણી કર્તવ્ય કરવાની અત્યાકાંક્ષા એ ધર્માકાંક્ષા નથી; ઈશ્વરેચ્છાનું અધીન અને શ્રદ્ધા તથા સંતોષ પુરસ્સર અનુસરણ એજ ધર્માકાંક્ષા છે. કર્તવ્ય કરવાનું દરેકને હોય છે; પણ હોય તેનો અનાદર થતો હોય, તો અધિક કરવાની આકાંક્ષા ધર્માકાંક્ષા નથી. પણ વધારે શામાટે કહું ? સત્ય એટલું જ છે, કે દેવને અગર મનુષ્યને સેવા વગર કંઈ કર્તવ્ય, અને અહંકારમોક્ષ વગર ઇતર મોક્ષ કંઈ છે જ નહીં.”

પ્રિયા, આ શબ્દો સાંભળતાંજ મને મારા પાપનું સ્મરણ થયું; પણ હું તેની પાસે કંઈ બોલવા જાઉં છું, ત્યાં આંખ ઉઘડી ગઈ. મને લાગ્યું, કે મેં પણ તારા સંગીતનો અનાદર કરવામાં સ્નેહની ઉર્મિને જ પ્રહાર કરવાનું પાપ કરીધું છે. પણ હવે હું એવું કદાપિ નહીં કરું. તને શાથી સુખ થાય, તારા સુન્દર અંશો શાથી વિકસિત થાય, તેનો જ હવેથી હું વિચાર કરીશ. હવેથી હું ધણા વિસ્તીર્ણ અર્થમાં આત્માશ્રયી અને આત્મનિમગ્ન થવાનો તથા નમ્ર અને દયાળુ બનવાનો પ્રયત્ન કરીશ; જ્યાં સૌન્દર્યનું સાદૃશ્ય દેખાશે ત્યાં રક્ષણ આપીશ; અને જગતનું આત્મવત્ દર્શન કરીને જે ભૂમિકાનાં વારંવાર સ્વપ્નાં આવ્યાં કરે છે તે પર પહોંચી જઈશ. + + પણ થયું તે માટે ક્ષમા જ માગું છું. + + તો ચલાવ તારું સંગીત, પ્રિયા, સ્વસ્થ કરી સુખાનુભવ કરાવ.

અનામિકા—શું અહ્ભુત સ્વપ્નું અને શો આવેશ ! પણ વહાલા, તમે જાણો છો, કે મારે તો તમને કશી ક્ષમા આપવાની છે જ નહીં. પ્રકૃતિ સ્વસ્થ ન હોય, કે બીજા વિચારમાં હો, અને મારા સંગીતનો અનાદર થાય તેમાં હું કશું પાપ સમજતી નથી. તો સ્વસ્થ રહો; કંઈક નવીન સંગીત સાંભળવાને સજ્જ થાઓ.

અંદ્રકાન્ત—એટલી કૃપાળુ છે, તેથી જ મારા ઉદ્ધારનો સંભવ

છે. પણ તું નવીન સંગીત માટે સજ્જ થવા કહે છે. વિષય શો છે ?

અનામિકા—વિષય ? તમે જાણો છો કે કેટલાક દિવસથી અમુક આશાગીતના ધ્વનિઓ મારા હૃદયમાં સ્પૂર્તી કરે છે. હું કંઈ તમારી માફક કવિ નથી, અને તેથી મારી માનસસૃષ્ટિને તમારા જેવી સુ-ધટિત આકૃતિ આપી શકતી નથી. છતાં જે કંઈ શબ્દમાં દર્શાવી ન શકાય તે સર્વ સંગીતથી સૂચવવાને મેં યત્ન કરીધો છે. x x x x અને, બેશક મારી આશાના સુકાં પિતા તો પોતેજ છે. તો—

અંદ્રકાન્ત—પિતા ઉપરથી નહીં, પણ માતા ઉપરથીજ બાલકોનું શરીર અંધાય છે, વહાલી. પણ કંઈ નહીં. ચલાવ તારું આશા-ગીત અને બે ઘડી મને સુકાં કલ્પનાના સ્વર્ગજલમાં અવગાહન કરાવ.

અનામિકા—પ્રિયંવદ ! સાંભળો:—

ગઝલ.

અહા ! શા આજ વર્ષાવે સ્વરે આત્મા પરે આશા !
 બળેલો આર્ત એ શો એ સ્વરસનાને ઠરે આશા !
 અરે ! શું આવશે ત્યારે ફરીશું સાથ એવો દિન,
 કદાપિ સ્નેહને સ્વર્ગે કહે છે શું ખરે ? આશા !
 અને શું રૂઝશે આખર જખમ એ શુદ્ધ હૈયાનો,
 અને એ ચાલશે સાથે ? દયા કેવી કરે, આશા !
 નહીં પરવા જરા અમને કશીએ વસ્તુ ઐહિકની;
 કરે સન્તોષ જો તેને મને તો ઉદ્ધરે આશા !
 નિહાળું હા ! ભવિષ્યે જો ઘડીપણ નેત્રસ જૂનો,
 સખાનો સૌમ્ય, હૈયું તો સુખે ભવમાં તરે, આશા !
 મને મીઠી રહી આસ્થા સદા તવ ગાનમાં દેવ !
 સ્વરે એ દિવ્ય જીવનને ભરે ને સાંભરે, આશા !

(૯.)

રાણો કુંભો અને મીરાં.

કુંભો—ચંદ્રમા ઉદિત થઇને શિરપર આવ્યો અને મધ્યરાત્રિ થઇ; પણ મીરાં! તને તો નિશ્ચલ જ રહેલી દેખું છું. તું રજા માગે છે, અને મને શું કહેવું તે સ્પષ્ટ નથી. હવે હું મારે માટે નથી બોલતો પણ તને દેશનીએ દયા નથી ?

મીરાં—દેશની દયા માલેકને છે. હું બિચારી શી બિસાત-માં છું ?

કુંભો—શું છેવટે ઓળખી શક્યો એ મારો અપરાધ છે કે હું ધર્મમાં પણ મદદ ન માગી શકું ?

મીરાં—છેવટે ઓળખી શક્યા છો એ અપરાધ નહીં પણ અપરાધની કબૂલત છે; અને મારા ધર્મથી વિમુખ કરીને બીજા ક્યા ધર્મમાં તમે મને ફસાવવા ઇચ્છો છો એ હું જાણતી નથી.

કુંભો—મીરાં! ફસાવવાનો આરોપ કરવો એ તને ઘટતું નથી. તને બધું કહી ચૂક્યો છું. અને તારી પાસે વિષનો પ્યાલો લાવનારને અને મારા નામથી તથા મને સાંઝે લાગશે એમ ધારીને તને જૂઠો સંદેશો કહેનારને શું શાસન થયું છે તે પણ હવે તને વિદિત છે. એટલું ખરું કે ચિતોડની પટરાણી ગમે તેવા વેરાગી-ઓની સંગતિ કરે તે મને પસંદ નહીં; અને તેટલા માટે મ્હેં તેની મના કરેલી; પણ હવે તારું સ્વરૂપ સમજ્યા પછી પણ મને લાગે જ છે કે એમ કરવાથી તારી મહત્તા નહીં રહે.

મીરાં—મારી મહત્તા! મને મારી મહત્તાનો નહીં પણ હમેશાં માલેકની મહત્તાનો જ વિચાર આવે છે. એને તમારી માફક વેરાગી-

ઝોની સંગતિમાં બીતિ નથી લાગતી; એને તો એ પ્રીતિપાત્ર છે. અને રાણાજી ! તમે મને મારવાની ઇચ્છા નહીં કરેલી તે માટે તમારો ઉપકાર માનું; પણ જે સ્વામીએ મને જીવતી રાખી તેને જ હવે તો અનુસરનારી છું. તમારા પર ફસાવવાનો આરોપ કરું છું તે તો એટલા માટે કે એ ખરી મહત્તાના માર્ગ પરથી ઉતારીને તમે મને જીંદે રસ્તે વાળવા મથો છો.

કુંભો—તારો એ સ્વામી મારો નથી એમ નથી. પણ, ખરી મહત્તાનો માર્ગ સમજવામાં કદાચ તારી ભૂલ થતી હશે. ઇશ્વરે તને રાણીની પદવી આપી છે; તો એ પદવી પર રહીને તારે કર્તવ્ય બજાવવું જોઈએ. મારે તુર્કોને દૂર કરવામાં ધણી યોજનાઓ ઘડવાની છે; અને રાજ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખવાને કોઈક વિશ્વાસપાત્ર અને ધર્મ-ગ્રહી માણસની જરૂર છે. પ્રકૃતિવર્ગ સ્વાર્થી, બીરુ અને નિઃસ્તવ થતો જાય છે. મારી નહીં તો મહારાજની ધર્મપત્ની તરીકે તારે ભૂમિના રક્ષણમાં ભાગ લેવો જોઈએ.

મીરાં—પ્રકૃતિવર્ગ ખરે જ સ્વાર્થી, બીરુ અને નિઃસ્તવ થતો હશે, તો તમે પણ ભૂમિનું રક્ષણ કરી શકવાના નથી; અને જે તેમાંથી વીરત્વનું બીજ નષ્ટ નહીં થયું હોય તો મહારાજને ગમશે તો કાલે ઉદ્ધાર થઈ રહેશે. પણ મને તો અહીં રહેવાનો બદલો અહીંથી જવાની જ આજ્ઞા થાય છે. તો વધારે રહેવું એ પાપ છે.

કુંભો—મીરાં ! ભક્તિને હું કોમળ માનતો આવ્યો છું તેથી તારાં વચ્ચેનો કઠોર કેમ છે તે સમજી શકતો નથી. જે તું અહીં રહે તેમાં પાપ હોય તો મારું પોતાનું આચરણ પાપનું હોવું જોઈએ. પણ હું શું કરું છું ? આવી મનોહર રાત્રે અને આવા મનોહર સ્થળમાં પણ માત્ર ઉપબોગની ખાતર કોઈ દિવસ હું જોડો નથી.

મારા રાત્રિદીવસ આગામી ભવિષ્યનું રૂપ જાણી લેવામાં અને તેના અનિષ્ટ ભાગ અટકાવવાના ચિંતનમાં જાય છે. ધણું વર્ષથી હું કશું લખી વાંચી શક્યો નથી. મને મેવાડની નહીં પણ બધાં રાજ્યોની ચિંતા રહે છે. કીર્તિસ્તંભો ચણાવતાં, કિલ્લાઓ સમરાવતાં, અને જે લોકોએ પૂર્વજોનાં લોહી પીધાં છે તેમને નિર્મૂલ કરવાના વિચારો અને પ્રયત્નોમાં મને એક ક્ષણ પણ સુખની મળતી નથી. હું પાપ કરું છું ?

મીરાં—રાણાજી પાપ કરેજ નહીં ? અરે રાજા ! પાપ કરતાં પાપનું જ્ઞાન થયું તો શું જોઈએ ? તમે કીર્તિસ્તંભો ચણાવો છો, અને કિલ્લાઓ સમરાવો છો તે યોગ્ય છે; પણ એથી બધે પ્રકારે પોતાને નિર્દોષ સમજતા હો તો ભૂલ છે. મને તો બધી ખબર નથી; પણ એટલું પૂછું છું કે તમે તમારા સૈનિકોના જેટલી તમારા આચાર્યો અને પંડિતોની ખબર રાખો છો ? હું ધારું છું કે તેમાંના ધણા બહુ દુઃખી થાય છે, અને તે માત્ર તમારી અવગણનાને લીધે. મેં જાતે કેટલાએકને તમારા દેવાંશી પૂર્વજ સમરસિંહને યાદ કરતા અને આંસુ પાડતા જોયા છે.

કુંભો—તેમણે જાણવું જોઈએ કે હું બ્યવસાયી છું; મને બધી શી રીતે ખબર પડે ? હકીકત મને જાહેર કરવી જોઈએ.

મીરાં—રાણાજી, હકીકત હજી પણ તમારા ધ્યાનમાં નથી ઉતરતી. હકીકત એજ છે કે ફરિયાદ તમારી પાસે નથી આવતી એમ નથી; પણ તમે હમેશાં આવેશમાં અને ન્યાય કરવાને અધટિત સ્થિતિમાં રહો છો. રાજા ! આવેશથી યુદ્ધવીરની કીર્તિ મળે; ધર્મ-વીરની કદાપિ ન મળે. ઉચ્ચતર કષ્ટ છે તે તમે જાણતા હશો.

કુંભો—હું એવા કશા ભેદની દરકાર રાખતો નથી; માત્ર મને

જે શ્રેય લાગે છે તે માટે મથું છું. તું ધારે છે તેમ મને કંઈ કીર્તિનો લોભ નથી. શી રીતે હોઈ શકે ? શું તું એમ સમજે છે કે આ સ્તંભ મેં માત્ર અભિમાનને સંતોષવાને ઉભો કીધો છે ? નહીં મીરાં ! હું પણ સમરસિંહની માફક બધી ફરજો અદા કરવાને ઉત્સુક છું. પણ મને લાગે છે કે તને અનુભવ નથી. તુર્કોનું કેટલું જોખમ છે તે તું સમજતી નથી.

મીરાં—મને અનુભવ તો નથી પણ આસ્થા છે. આસ્થા એવી છે કે માલેક દરેક દેશની ઘટે તેવી જ દશા કરે છે. મહત્કાર્યોની ખાતર આવશ્યક કાર્યોનો અનાદર એ તમે ધારો છો તેમ વીરત્વનું લક્ષણ નથી; વીરત્વનું નહીં પણ લોભનું લક્ષણ છે. રાજા ! હજી પણ આંખો ઉઘાડો; હજી પણ નમ્ર થાઓ; ગુમાન છોડી દો; તમારી નહીં પણ માલેકની કીર્તિનો વિચાર કરો; બધી ફરજો અદા કરવાનો આગ્રહ રાખો. હજી પણ વખત ગયો નથી. સ્થળે સ્થળે દેવસ્થાન સ્થાપો; સાધુ વેરાગીઓનાં સદાવ્રત માંડો; દષ્ટિ સૂક્ષ્મ રાખો, દેશના નસીબમાં હશે તો હજી પણ કોઈ ઉદ્ધારનો માર્ગ બતાવનાર મહાત્મા મળી આવશે. મહાત્મા વગર ઉદ્ધાર થવાનો નથી.

કુંભો—મીરાં ! સવાલ ધર્મનો નહીં પણ વિગ્રહનો છે.

મીરાં—અને કયો ધર્મની મદદ વગરનો વિગ્રહ વિજયી થયો છે ? રાજા ! આ દેશમાં તો સાધુ વેરાગીઓએ જ પરોક્ષ રહીને વિજયો મેળવ્યા છે. તેમની મદદ વગર તમે બધાં રાજ્યોને એકત્ર કદાપિ કરી શકવાના નથી. આવા વિષમ વખતમાં તો એ વર્ગની જ મોટામાં મોટી જરૂર છે, કારણ કે તેઓ જાતે નિરપેક્ષ અને પૂજ્ય હોવાથી બધાનો વિશ્વાસ અને ભક્તિભાવ આકર્ષી શકે. તમે

એકલા મથો છો તેથી અનુકૂળ નહીં પણ પ્રતિકૂળ ભાવ ઉત્પન્ન કરેા છો.

* * * *

કુંભો—કદાચ તું કહે છે તેમ જ હશે; મને લાગે છે કે ધણે અંશે તેમ જ છે. રાજાઓ, કેાઈ પણ સમગ્ર દેશના હિતને માટે શ્રમ કરે એમ માની શકતા નથી; અને મારા પ્રયત્નો ધણી વાર માત્ર મેવાડના લાભના સમજે છે. બધા કાલની જાળમાં ફસાયા છે, અને છેવટે શી દશા થવાનો સંભવ છે તે સમજતા નથી. પણ જો ધર્મથી તેમને દૂર દૃષ્ટિ કે દેશભક્તિ શીખવી શકાય એમ હોય તો હું તને અનુસરવાને તત્પર છું, તો મીરાં ! હજી મારી હોડીનું—આખા દેશની હોડીનું સુકાન તારા હાથમાં લે. બધાંને તારી લે.

મીરાં—દેશની હોડી ચલાવવાની મારી તારાત નથી; અને મને આસ્થા છે કે બધા પોતપોતાની ફરજ બજાવશે તો દેશને બચ નથી. તમારી હોડી પણ હવે તો તમારા જ હાથમાં છે. એ મારા હાથમાં લેવાનો વખત ગયો. એક વખત બેશક એવો હતો કે બ્યારે પ્રતિક્ષણ પતિનાં નયન વગર મીરાંને કશું દેખાતું નહીં; અને એ વખત મારા ઉછળતા સ્નેહને આશ્રય આપીને તમે મને પોતાની બનાવી શક્યા હોત. પણ તમે અભિમાનમાં અનાદર કરીને એ સંધિ જવા દીધો; અને હવે તો પ્રેમજીવનની રાખમાંથી “જીરાફ” પંખીની માફક નવું ઉત્પન્ન થએલું ધર્મજીવન જ મીરાંમાં રહ્યું છે. ઉપરાંત,

હાવાં--તો છે—રાણા-કુંભા—સ્વામી—મારા—રામ ।

કુંભો—દેવિ, અસ્તુ. ભાવી હોય તે થાઓ. માલેકની મરજી જ દેશને તારવાની નહીં પણ ડુબાવવાની દેખાય છે.

મીરાં—રાણા ! પોતાની નિરાશાને ઈશ્વરનો દોષ ન સમજો. પણ તમને સમજવવું કદાચ વૃથા છે. મને રજા ?

કુંભો—દેવિ, આઠ વડીથી કાળી સાડીમાંથી ખીલી નીકળતી તારી દેવી મુદ્રા જોઈ છું, તારી ઈશ્વરી વાણી સાંભળું છું, અને વહેલી ખખર પડી હોત તો જૂતભવિષ્ય કેટલાં ફરી શકત તેની મિથ્યા કલ્પનાઓ કરું છું. બેશક રહીશ એટલો ઉપકાર માનીશ !

મીરાં—રાણાજી ! જૂત હવે વર્તમાન થઈ શકે તેમ નથી. અને યદ્ભાવી ન તદ્ભાવી ભાવીચિન્ન તદન્યથા । તો શોક ન કરતા. મને જે થયું છે તેથી પરમ સુખ છે, અને તમે સુખાં હજી કર્તવ્ય સમજશો તો સુખી થઈ શકશો. માત્ર આત્માને જરા કામલ કરજો. + + + + +

પણ સાંઠણી હવે બોલાવે છે; અને હું જાઉં છું. ઈશ્વર તમને ક્ષમા કરે !

કુંભો—અને મીરાં ?

મીરાં—મીરાં લિખ નથી.

સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો

અને

તે સંબંધે થોડીએક ચર્ચા.

વાચકોને સંબોધન.

પાછળનાં પાનાંઓમાં પત્રજ છે; પરંતુ પત્રમાં ચર્ચેલો વિષય લખનારના જ, અને જેને ઉદ્દેશીને પત્ર લખ્યો છે તેના જ હિતનો નહીં પણ સાર્વજનિક હિતનો છે; વળી લખનાર ઉપદેશક કે સિદ્ધ માનીને લખતો નથી, પણ તેની શોધક અને શિષ્ય રહેવાની વૃત્તિ છે, માટે જ એને મુદ્રાંકિત કરી વિસ્તારમાં ફેલાવવામાં આવે છે. લખનાર પોતે બચ્ચે છે તે મનાવવા નહીં, પણ પોતાની ભૂલ હોય તે બચ્ચવા વિશેષ ઉત્સુક છે.

સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો.

ગો—

૧૭-૪-૯૮

પ્રિયબંધુ—,

(૧) સ્વીડનબોર્ગનું ‘લમ્મ’ અને ‘વ્યભિચાર’ એ બંને સ્નેહનું પુસ્તક મેં વાંચ્યું. બહુ આનંદ આવ્યો. ઘણું નવું સમજાઈ શકાયું. તમે તેના “સ્વર્ગ અને નરકના” પુસ્તકના ભાષાંતરના જે થોડા કાગળો મોકલ્યા તે પણ બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક—એક વખત મળ્યા ત્યારે જ અને ખીજી વખત હમણાં—વાંચ્યા. સ્વીડનબોર્ગ તેના ‘સ્નેહ’ ના પુસ્તકમાં જે કહે છે તેજ તેને જૂદી જૂદી રીતે બધે કહેવાનું છે એમ મને સમજાયું, અને એમજ હોય. એક મહાત્મા એકથી વધારે વાત કહી જતો નથી. પરમાત્માના કોષ્ટ એક ગિંદુનીજ ઝાંખી એક જિંદગીમાં થઈ શકે છે, પણ એ ઝાંખી સ્વીડનબોર્ગને કેટલી બધી સ્પષ્ટ થઈ છે! ખરેખરે ભવ્ય કેટલું બધું સરલ હોય છે તેને માટે તે કહે છે કે ‘અહાંડતું’ સત્ય સાંભળતાં તુર્તજ સમજાઈ જાય છે, કેમકે તેમાં પરમાત્માના પ્રકાશનો ખજાનો હોય છે’ અને તેના તો એ પાદરી ફિલસુફ પોતેજ સાક્ષાત્કાર કરી બતાવે છે.

(૨) પરંતુ મહારા જેવો એ મહાત્માનાં વખાણ કરે તે કરતાં તેમાં જે કાંઈ ન સમજાયું હોય તે સમજવા ચત્ત કરે એટલે પોતાને જે કાંઈ તેમાં ખુચતું હોય તે બોલે તે વધારે ઉપયોગનું છે. હું એમજ કરવા બેઠો છું અને એ ઉપરાંત એ આખત બોલતાં બોલતાં અત્યારે ‘મહારો ધર્મ’ એવું જે કાંઈ હોય તે પણ બોલવું જરૂરનું લાગે છે. તમારી એ જાણવા ઇચ્છા પણ હતી.

(૩) સ્વીડનબોર્ગ એક પાદરી ફિલસૂફ હતો એમ કહેવામાં હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે તે ક્રિશ્ચિયન પૂરો હતો. તે એવો હતો એજ તેની ભવ્યતાનું બીજ છે પણ એજ તેની ખામીઓનું પણ કારણ છે. તે એવો હતો એજ તેની ભવ્યતાનું બીજ છે; કેમકે તેનાં સમગ્ર કારણો, સાખીતીઓ અને દલીલો તેની શ્રદ્ધામાંથી વહે છે અને તેથીજ તે બહુ સખલ અને સરલ બની શક્યાં છે. (શ્રદ્ધા કારણોમાંથી નહિ પણ કારણો શ્રદ્ધામાંથી આવે છે.) એથી ઉલટું બને છે ત્યાં તો ઉગ્રસને બદલે અંધાર જ મળે છે. પણ શ્રદ્ધા સ્નેહની છે અને સ્નેહ ઘણી વખત પૂજા કરવા જતાં ગળી પડી આસપાસના ખૂણા ખાંચરામાં જે કાંઈ હોય છે તેને જોઈ શકતો નથી અને જુવે છે તોપણ રાગી દૃષ્ટિ બહુવાર ભૂલ ભરેલું જુવે છે. સ્વીડનબોર્ગ ક્રિશ્ચિયન છે તેથી તેની દૃષ્ટિમાં પણ આવી નહાની નહાની ખામી છે. એ ખામી હોય છતાં પણ કાંઈ દોષ હું તો ગણતો નથી. કેમકે એવી રીતે જોવા શિવાય બીજો જોવાનો માર્ગજ નથી. પૂર્ણ તટસ્થત્વ સંભવતુંજ નથી; પરંતુ ત્યાંએ જેમ ઘણી વખત અંધશ્રદ્ધા કવિતું ભૂષણ છે તેમ તટસ્થત્વ ફિલસૂફતું ભૂષણ છે. સ્વીડનબોર્ગ જોટલો પાદરી છે તેટલો તે ફિલસૂફ કરતાં વધારે કવિ છે. તેની ફિલસૂફીમાં તેતું પાદરીપણું નડે છે અને તેની કવિતામાં તે કવિ થતાં ડરે છે એ વાત નડે છે. તે પાદરી આગસી જાય અને તેની ગાદી કૃષ્ણની ગાદી સાથે મૂકાય, તે ખુદ્દા દિલથી કવિતામાં પડે અને તે ગોખી બની જાય, અને તેના જેવી ગોખી કે તેના જેવો કૃષ્ણ શું ન શીખવી શકે? સ્વીડનબોર્ગ કવિતા અને ફિલસૂફીની વચમાં રહી જવાથી તે દુનિયાને જે આશ્ચર્ય બની શક્યો હોત તે બની શક્યો નથી.

(૪) હું આવી ખામી સ્વીડનબોર્ગમાં કાઢનાર કોણ? પરંતુ આ નવાઇ જેવી વાત બહુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે જ્યારે હું તેની ખામીઓ બતાવું છું ત્યારે તેની હું પૂજન કરું છું. સ્વીડનબોર્ગ જે કહે છે અને મ્હારે જે કહેવાનું છે તેમાં તફાવત માત્ર એક વાળ જેટલો છે, બહુજ સૂક્ષ્મ છે. મ્હારા હૃદયમાં પ્રેમ અને સત્યની જે કાંઇ કલ્પનાઓ હતી તે બોલી શકાય એવી સ્પષ્ટ સ્વીડનબોર્ગનાજ આટલા એ સહવાસથી બની છે. હું આ લખું છું તે મ્હારા પોતાના વિચારો અત્યારે ક્યાં ઉભા છે તે જોવા, સ્વીડનબોર્ગમાંથી મને જે કાંઇ મળ્યું તે જોવા અને તેમાં જે કાંઇ મતભેદ છે તે જોવા લખું છું. મને એ ખામી બતાવવાની હિંમત આવે છે. કેમકે ‘કેમ વાંચવું’ એ હું થોડા જ સમયથી એમર્સન પાસે શીખ્યો છું. એ ઋષિ ન્યાયાધીશની ગાદી વાંચનારને આપે છે, અને એ ગાદી સ્વીકારી લેવામાં જ લાભ છે. હવે મ્હારે કહેવાનું છે તે જલદી કહીશ.

(૫) સ્વીડનબોર્ગ પ્રભુકૃપાથી અને પવિત્ર પ્રબલ ઇચ્છાથી સ્વર્ગ અને નરક જોઈ શક્યો હતો. અસ્તુ. પણ હું માનું છું તેમ ખરો ભક્ત અને ખરો જ્ઞાની સ્વર્ગ અને નરકની તપાસ કરવા જતો નથી. તે જાણવાની તેની ઇચ્છા પણ થતી નથી. ખરા ભક્તને એ વાતો નિરસ લાગે છે અને ખરા જ્ઞાનીને સ્થૂલ લાગે છે. ભક્ત અને જ્ઞાની નિરંતર એક વર્તમાનમાં જ રહે છે, અને તે એટલી બધી તૃપ્તિથી કે ચાલતી ફાળતી અધિક સુખ તેને કોઈ પણ સ્વર્ગમાં નથી. ભજનની ધૂનમાં રહેનારી આપણી ગઈ કાલની મીરાંને કે હજારો વિકટ મામલાઓમાં સમાન-પ્રકુલ્લ-શાંત-હૃદય કૃષ્ણને પૂછી જુવો કે તેઓ આજે જરા સ્વર્ગ જોવા પધારશે? તમે કેવા ઉત્તરની આશા રાખો છો? હું તો ધારું છું કે ‘અમને એવો વ્યર્થ કાલક્ષેપ

કરવા શા માટે બોલાવો છે ? ’ એજ ઉત્તર મળશે. પરંતુ સ્વીડન-બોર્ગ સ્વર્ગ નરક જોવા ગયો તેની ખાતર તેનાપર કરી પ્રહાર કરવાની જરૂર નથી. એ ઇચ્છા પણ નથી. પરંતુ આપણે સિદ્ધ સ્વીડનબોર્ગના અને ક્રિશ્ચિયાનિટિના લક્ષ્યથી હું માનું છું તેમ ઉચ્ચ-તર એવું શ્રી કૃષ્ણનું અને વેદાંતનું અને ભક્તિમાં ગોપીનું લક્ષ્ય અત્રે જોવાનું છે, અને એ બંનેનો મુકાબલો કરી જોવાનો છે, અને તેથી આ અને આવું લખાય એ ઉપયોગનું છે. એ પણ કહીજ લેવું જોઈએ કે જેમ સ્વીડનબોર્ગ એક તરફ રાગી હતો તેમ હું બીજી તરફ રાગી છું. ધનસાધ તો કોઈ અન્યે આપવો જોઈએ.

(૬) સ્વીડનબોર્ગના સ્નેહની વાત ઉપર ઉતર્યા પહેલાં હજી એક એ વાત બીજીજ કહેવાની છે. દુનિયાનો મ્હોટો ભાગ અત્યારે એમ માનતો દેખાય છે કે વિશ્વ સુધરતું ચાલે છે. સ્વીડનબોર્ગ માને છે કે વિશ્વ અત્યારે તો બહુજ ઝડપથી બગડતું ચાલે છે, પણ બહુ સમય-થી-કેટલાએ યુગોથી-બગડતું જ આવ્યું છે. તે મ્હારાથી તો ઉલટુંજ કહે છે કે પ્રથમ વિશ્વ સુવર્ણ હતું, પછી રૂપું બન્યું અને પછી ત્રાંચું અને પછી લ્હોડું અને હાલ ધૂળ છે. લ્હોડું અને ધૂળ એટલે એક ખરાબ નરક અને બીજું એથી વધારે ખરાબ નરક. સ્વીડનબોર્ગ સાચો હોય તો વિશ્વ બગડતું જાય છે અને એટલી બધી નિરાશા આવી જવી જોઈએ કે એ પોતે આ બધું શી રીતે ? કેને માટે ? શા અર્થે લખી શક્યો ? વિશ્વ મલિન થતું જાય છે એમ કહેવું એ પ્રભુનો પ્રવાહજ મલિન થતો જાય છે એમ કહેવા જેવુંજ શું નથી ? અને એ પ્રવાહજ બિગાડ શરૂ કર્યો હોય, વિશ્વ ઉત્પન્ન થતાં જ ધ્વંસના કાળમાં હોય તો પછી ઉન્નતિની આશા ક્યાં ? સ્વીડનબોર્ગની ભવ્યતામાં એ ભવ્યતાથી એકદમ જૂદી પડી રહે એવી કેટલીક

ખારાશ કોઇ વિચારમાં એવી આવી જાય છે કે તેને માનતાં વિશ્વ અને એની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ એ ત્રણે અવસ્થા દયાપાત્ર અને એ ગતિશક્તિ કૂર બની જાય છે. એ ખારાશ વળી એ મીઠા મેળથી એટલી બધી જૂદી પડી ગયેલી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે એ ટકોરો કોઇ પણ શ્રવણને બસુરો લાગ્યા વિના રૂહેશે નહિ.

(૭) કાઇસ્ટને પ્રભુપુત્ર, કે એ પિતા અને પુત્રના અદ્વૈતને લીધે પ્રભુ, ન માનનારને માટે સ્વીડનબોર્ગ મૃત્યુ પછી બહુ ઉચ્ચસ્થાન આપી શકતો નથી: અથવા વધારે સાચું કહેતાં તેને જે દર્શન થયું છે તે ઉપરથી તેની માન્યતા એવી થઈ છે. સ્વીડનબોર્ગ માને છે કે જે ક્રિશ્ચિયન નથી તેમાં અમુક ઉચ્ચતા સંભવતીજ નથી! મિસિસ એનિગ્રિસેટે હાલમાં જેમ અન્ય ધર્મોનું ખૂબ અવલોકન કરી એક ધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેમ સ્વીડનબોર્ગે કર્યું હોત તો કદાચ તે કહી ગયો છે તેથી બહુ વધારે વિશાલ એવું કાંઈક કહી ગયો હોત. કાઈસ્ટ પર એટલો બધો ભાર શા માટે? શું બુદ્ધ દયામાં અને બધી રીતે કાઈસ્ટ નથી? અને રામ? અને કૃષ્ણ? એ બધા આત્માઓ-પ્રભુના અવતારો-શું આ પૃથ્વીપર સરખોજ મહાન્ તેજસ્વી પ્રવાહ આપી અને મૂકી ગયા નથી? અને આપણે તો સ્નેહનીજ વાત કરવા બેઠા છીએ, સ્નેહનું જ પુસ્તક પાસે પડ્યું છે અને સ્નેહનીજ દૃષ્ટિથી જોવાનું છે તો એમ પણ કાં ન માનીએ કે મહારાજ હૃદયની ભાવનાની કોઇ પવિત્ર મૂર્તિ, મહારી જ માશક, મને કાઈસ્ટ અને બુદ્ધ જેવો જ પવિત્ર પ્રવાહ આપી શકે છે અને આપ્યા કરે છે? કાઈસ્ટ પ્રભુનો પુત્ર અથવા આપણાં શાસ્ત્ર જેને પ્રભુનો અવતાર કહે છે તે હોય પણ એવા બીજા અનેક અવતારો હોય, સરખા પૂજ્ય અને પવિત્ર હોય અને સરખીજ રીતે તેઓનું પરમાત્મા સાથે અદ્વૈત હોય.

‘જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે ત્યારે હું આવું છું’ એમ કહેતા પ્રભુના ઘણા અવતારોની આ સંસારને ગરજ છે અને કૃપાળુ પ્રભુ આપણે માટે ઘણી વખત આવે છે. (અને એથી પણ વધારે; દરેક હૃદય માટે અકેક અવતાર નથી શું ?) આશકને માશક એ પ્રભુનો અવતાર જ છે. આશકની માશક પ્રત્યેની પૂજા પ્રભુ સ્વીકારેજ. કેમકે પ્રભુ જેવી સાચી ભાવનાની મૂર્તિ છે તેવીજ માશક એ પ્રભુ તરફની માનવીને અને દેવને સાચી ભાવનાની મૂર્તિ છે. સ્વીડનબોર્ગનું આ પુસ્તક પોતે એ ભાવનાની કેવી સાક્ષાત્ પવિત્રતા છે ! પરંતુ માશક કે રામ કે કાઠરિટ એ સરખાંજ છે એમ સ્વીડન-બોર્ગ જાની શકતો નથી અને બીજા અવતારો કરતાં પણ કાઠરિટને ઉચ્ચો લેઈ જવામાં મને તો એ હૃદયની વિશાલતામાં કાંઈક સંકેચ જેવું લાગે છે.

(૮) એ સંકેચ પરમાત્માના પ્રવાહને જરાક સ્થૂલ બનાવી દેવામાંથી જન્મ્યો છે. છતાં સ્વીડનબોર્ગની પરમાત્માની કલ્પના બહુ જ સુંદર છે અને મને તો એવા સ્પષ્ટ વિચારો આ પહેલીજ વખત મળ્યા છે. તેણે એક સ્વર્ગનો સૂર્ય જોયો છે જેની ઉજ્જ્વાલ રેતે છે અને પ્રકાશ જ્ઞાન છે. જ્ઞાન, સત્ય, શ્રદ્ધા અને પુરુષ એ તે સૂર્યનો એક પ્રવાહ છે અને રેતે, હિત, દયા અને સ્ત્રી એ તેના બીજા પ્રવાહ છે. આ બે પ્રવાહમાંથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને અનંત ઉત્પત્તિપરંપરા એટલે સ્થિતિ છે. એ સૂર્યથી પોષાતા આપણા સ્થૂલ સૂર્યો છે જે સ્થૂલ અગ્નિના બનેલા છે. એ મૂલ સૂક્ષ્મ સૂર્યની જે જેટલું પાસે તે તેટલું શ્રેષ્ઠ અને એ બંને પ્રવાહ તેનાપર જથ્થામાં અને પ્રકારમાં વધારે પ્રગલ્ભ અને વધારે પવિત્ર. સ્વર્ગના એ સૂર્યની વચ્ચે પરમાત્મા વિરાજે છે જે એ સૂર્યનું અને સૌનું કારણ છે અને

જે એ બંને પ્રવાહનું એટલે જ્ઞાન અને સ્નેહનું પૂર્ણ લક્ષ છે અથવા કાષ્ટર છે. બીજા બધાં એટલે દેવનાં અને આપણાં લગ્ન એ, એ લક્ષની કૃપા હાયામાં છે અને એ લક્ષ અથવા એ સૂર્યની જે જેટલું વધારે પાસે તે તેટલું વધારે ગાઢ લગ્ન છે. ‘લગ્ન’ એ પરમાત્માની વૃત્તિ છે અને લગ્ન એ વિશ્વનો હેતુ છે. પરમાત્માનો પ્રવાહ લગ્નમાંથી જ મળી શકે છે અને તે સંસારનો સારો ભાગ લેતો ચાલ્યો જાય છે, ચડતો જાય છે. સ્વીડનબોર્ગના સ્વર્ગ-તરફના એટલે વિશ્વના ઉચ્ચાર્ધ ભાગનો આ નકશો છે. તેના નરક તરફના એટલે નીચલા ભાગનું આપણે હમણાં કામ નથી. થોડા ફેરફાર સાથે પરમાત્માનો અને પરમાત્માના એ પ્રવાહનો વિચાર મને માન્ય છે.

(૯) આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી મહારી અગાડીની માન્યતાનેજ વધારે પ્રકાશ મળતાં હું અત્યારે જે માનું છું તે પ્રમાણે આપણે માટે ‘પ્રભુ’ એવું કાંઈ ભક્તિ અને જ્ઞાનથી જૂઠું છેજ નહીં. ભક્તમાં કાંઈ નથી અને નથી કાંઈ ઇષ્ટમાં, પણ જે ચમત્કાર, રસ, પ્રકાશ, સિદ્ધિ કે કાંઈ છે તે ભક્ત અને તેના લક્ષ્ય વચ્ચેના ભક્તિ અને જ્ઞાનના પ્રવાહમાં છે. આમ છે, કેમકે પ્રભુ એક સ્થાને નથી પણ જ્યાં જ્યાં જેટલું પ્રભુ જેવું ત્યાં ત્યાં તેટલો એ છે, છતાં સ્વીડનબોર્ગે જે ચક્રો ગોઠવ્યાં છે તે જૂઠાં નથી. ખરુંજ છે કે પ્રભુનો પ્રકાશ અમુક સ્થાન કરતાં અમુક સ્થાને વધારે છે. પરંતુ એ પ્રવાહ પાણીનો સ્થૂલ પ્રવાહ નથી. તેને ગમે તેટલે દૂરથી ખેંચી શકાય છે. સ્વર્ગમાં સ્થાનનાં અંતરે ઇચ્છાની પ્રબલતા પ્રમાણે ઓછાં વધારે હોય છે એટલે તેના આભાસ માત્ર હોય છે તેનું પણ એજ કારણ છે. સ્વર્ગ સૂક્ષ્મ ભૂમિકા છે. કેમકે તે પરમાત્માના પ્રવાહ જેવી કાંઈક સૂક્ષ્મ છે. બહાલાને મળવાની ઇચ્છા થતાંજ સ્વર્ગમાં બહાલાને મળી શકાય છે. કેમકે સ્વર્ગ

પરમાત્માના પ્રવાહ જેવું લગનની ઇચ્છાને અનુકૂલ છે. પરંતુ દેવ સ્વર્ગનાજ આત્માઓને આમ ખેંચી શકે છે. સ્વર્ગમાંજ દેવ જીવી શકે છે, કેમકે તેના પ્રાણને એટલાજ દેશ સાથે સામ્ય છે. જેટલામાં જેનું સામ્ય તેટલું તેનું પોતાનું જ છે અને તે પોતે તેનોજ છે, તેટલામાં જ એનો વિહાર છે અને તેટલામાંજ તેનું જીવન છે. પ્રભુ એક સ્થાને નહિ પણ બધે છે. કેમકે તેનો વિહાર પણ બધે છે; તેને બધું સામ્ય છે; તે સૌનો છે અને તેનું સૌ છે; તેનું જીવન એજ સૌનું જીવન છે અને તેથીજ તે સર્વવ્યાપક છે. તેનો પ્રવાહ પૂર્ણ સૂક્ષ્મતા છે. પૃથ્વી અને સ્વર્ગ જેવાં ન્યૂનાધિક પવિત્ર ચક્રો હોવાનું કારણ એટલુંજ છે કે પૃથ્વીમાંથી એ પ્રવાહને જેટલું નિમંત્રણ મળે છે તે કરતાં સ્વર્ગમાંથી વધારે મળે છે. છતાં સ્વીડનબોર્ગના દેવજેવું જ જો પૃથ્વીનું કોઈ માનવી એ પ્રવાહને નિમંત્રણ કરી શકે તો સ્વર્ગ જેવોજ પ્રકાશ પૃથ્વીપર પણ આવશે. પૃથ્વીની હલકી સ્થિતિથી એ પ્રવાહ અભડાતો નથી. દેવ પૃથ્વીથી અને નરકથી અભડાય છે. કેમકે તેટલો દેવનો પ્રવાહ નબળો છે. આપણામાં સંન્યાસીને સર્વ સ્થાને ખાવા-પીવાની પરવાનગી આપીએ છીએ તેનું કારણ પણ એટલુંજ છે કે સંન્યાસીના પ્રાણને પૃથ્વીપરના કોઈ પણ ખરાબ પ્રાણની અસર નથી થતી એમ આપણે માનીએ છીએ. એવું નિમંત્રણ આપણે આપી શકીએ તેને માટે એક પ્રતિકૂલતા છે અને તે આપણું સ્થૂલ શરીર છે. પણ એ સ્થૂલમાં છતાં આપણું સૂક્ષ્મ પરમાત્મામય કરી શકીએ છીએ એટલે તેને નિમંત્રી શકીએ છીએ એ વાત તો સ્વીડનબોર્ગ પોતાના જ સ્વર્ગના વિહારના અનુભવથી સાબીત કરી દે છે અને એથી હૃદય સ્થિતિના નમુના સંદેહમુક્ત વિદેહી જનકાદિ આપણી પાસે છે. આવી રીતે સ્વીડનબોર્ગનીજ દૃષ્ટિને વિશ્વાસ બનાવતાં એટલે કિંચિ-

યાનિટિની જ દૃષ્ટિને વિશાલ બનાવતાં આપણે વેદાંત પાસે આવતા જઈએ છીએ અને પરમાત્માનો પ્રવાહ વધારે કૃપાલુ અને વધારે સૂક્ષ્મ સરલ બનતો જાય છે.

(૧૦) એ પ્રવાહને આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મતર બનાવ્યા પછી એમ બનતાં તેનો જે કપયોગ વધે છે તે પણ જોવું જોઈએ. સ્વીડનબોર્ગ માને છે તેમ અદ્વૈત માત્ર પરમાત્મા અને કાઈસ્ટનું જ છે, અને એ અદ્વૈતની ભાવના એજ સ્વીડનબોર્ગનું ઉંચામાં ઉંચું તત્ત્વ છે. પરંતુ કાઈસ્ટની સ્થિતિમાં તમે અને હું કદિ નહિ પહોંચીએ એમ તે માને છે તે તેના પ્રવાહની સ્થૂલતાને લીધે જ છે. કાઈસ્ટની સ્થિતિને અરાખર આપણા વેદાંતના અદ્વૈતમાં મૂકી દીધી છે પણ એજ પ્રવાહ આખા વિશ્વને ધીમે ધીમે કેમ સ્વીકારી લેતો નથી? એ સમજાતું નથી; પરંતુ વાત એમ છે કે સ્વીડનબોર્ગનો પરમાત્માનો પ્રવાહ વિશ્વના નીચલા અર્ધ ભાગમાં છેજ નહિ, અને હોય તો નિરુપયોગી છે અથવા નરકના પ્રાણીને ઉપર ખેંચતો નથી. પ્રવાહ આવો નબળો હોવાથી આપણને પણ અમુક હદથી વધારે ખેંચી શકતો નથી. કાઈસ્ટ તો એ પ્રવાહનું જ તત્ત્વ હતું એમ સ્વીડનબોર્ગ માને છે. અને તેથી એ ભૂલો બની ગયું. મહારે પૂછવું જોઈએ કે શું આપણે કોઈ અન્ય તત્ત્વના છીએ? સ્વીડનબોર્ગ આત્મા અને પરમાત્મામાં જે ભેદ રાખે છે તે કાઢી નાખતાં વિશ્વક્રમ વધારે રસમય બની જશે. હું તો માનું છું કે તૃપ્તિ એજ લગ્ન છે. તૃપ્તિ એ લગ્ન છે; કેમકે આશક્તી સર્વ ઇચ્છાઓ ક્યાંએ બહાર ગયા વિના માશ્કથીજ તૃપ્ત થતી રહે છે. આશક્તને માશ્ક શિવાયના બધામાં કાંઈજ શોધવાનું નથી. વિશ્વનો માર્ગ એ તૃપ્તિનોજ માર્ગ છે. માનવી વ્યથિ વ્યથિથી તૃપ્તિ (Satiaty) પામતું પામતું સમષ્ટિમય થતું જાય છે; પછી બ્રહ્માંડમય થાય; અને

તે પાત્ર પણ અંતે છીછરું લાગતાં પોતામાંજ સમાઈ જાય. આત્મામાં એટલે પરમાત્માજ પ્રત્યેક પ્રાણીનો છેવટનો વિહાર છે. એ વિહાર એજ મોક્ષ અને જે સુક્ત તે પરમાત્મા એટલે જ્ઞાન અને પ્રેમના પ્રવાહનું મધ્યબિંદુ. જે સુક્ત થયો તે મૂલ કારણમાં ભળી ગયો. જે સુક્ત થયો તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સ્વર્ગે પહોંચી ગયો; જે આપણે એ બિંદુને એટલે પરમાત્માને છેવટનું સ્વર્ગ ગણીએ તો; એટલે સ્વીડન-બોર્ગની વિચાર પદ્ધતિને અનુસરીએ તો. એ સ્વર્ગે સ્વીડનબોર્ગે કોઈ પણ પ્રાણીને પહોંચાડતો નથી એટલુંજ એની દૃષ્ટિમાં કાંઈક અધૂરું રહી ગયું છે.

(૧૧) એટલી ઓછપથી સ્વીડનબોર્ગની દૃષ્ટિમાં ભેદભાવના આવી છે, અને તેથી દેવ મોક્ષ ન પામતાં કોઈ એકાદ સ્વર્ગમાં અને નરકનું પ્રાણી એકાદ નરકમાં અનંત કાલ સુધી રહી જાય છે. પણ ખરું જોતાં તો અનંતતા પરમાત્મા સિવાય અન્યને સંભવતી નથી. આવી નરકના જીવને પણ ત્યાં અનંતતા આપવી પડી છે એ પણ શું સ્વીડનબોર્ગના પરમાત્માના પ્રવાહની સ્થૂલતાને લીધેજ નથી ?

(૧૨) અને એ સ્થૂલતાને લીધેજ બિચારા આશકને માથક-થી જૂદા એવા પ્રભુને શોધવાની અને પૂજવાની સ્વીડનબોર્ગે ફરજ પાડે છે. આશક અને માથક વચ્ચેના પ્રવાહમાં પરમાત્મા કેવી રીતે છે? અને માથક એ આશકને પરમાત્માનો અવતાર કેવી રીતે છે? એ તો થોડું કહેવાઈ ગયું છે. પણ અહીં તે વિશેષ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. હૃદયનું ઇષ્ટ એકજ હોઈ શકે. ખરું જ્ઞાન એકજ ગુરુહૃદયપ્રવાહથી મળી શકે. એક ગુરુને સાચો તો એકજ શિષ્ય હોઈ શકે. જ્યાં સુધી ભક્તને ભક્તિની જરૂર છે ત્યાં સુધી એક આશકને એકજ માથક હોઈ શકે. અને ભક્તિની જરૂર કોને અને

ક્યારે નથી ? છેવટની સ્થિતિ મોક્ષ એ પણ શું છેવટની ભક્તિજ નથી ? ત્યાં પણ ભક્ત શું કોઈ એકનો જ ભક્ત નથી ? ત્યાં પણ જ્યાં ભક્ત અને ઇશ એક જ છે ત્યાંએ બીજું શું છે ? પણ એ સ્થિતિ અવાચ્ય છે. કેમકે એ છેવટની ભક્તિનો વિચારજ માનવીના સ્થૂલ મગજમાં અત્યારે આવી શકે તેમ નથી. આપણી ભક્તિ તો બહુ પ્રકારે ફરી જશે અને આવતી કાલે આપણે આપણી આજની ભક્તિની વ્યાખ્યાઓને જોશું તો આપણને એ બાલકનાં રમકડાં જેવી લાગ્યા વિના નહિ રહે. ડુંકામાં કહેવાતું તો એટલુંજ છે કે ભક્ત એટલે આશક કોઈ પણ અન્ય દેવને શોધવા જતો નથી. કેમકે આશકની સર્વ ઇચ્છાઓ ક્યાંએ બહાર ગયા વિના માથાકથી તૂટ થતી રહે છે. આમ હોવાતું કારણ એટલુંજ છે કે હૃદય એક સ્થાને પૂર્ણ સ્થિરતા પામ્યા પહેલાં વિસ્તાર પામી શકતું નથી. માથાક એ આશકની આંખ જોઈ શકે તેવું પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. એથી અન્ય સ્વરૂપ કોઈ પણ માનવી જોઈ શકતું નથી. એક માથાક પત્ની અને બીજી માથાક પ્રભુ એમ બે માથાક હોઈ શકે નહિ. બે માથાક હોવી એ તો પ્રેમના વિભાગ કરવા જેવું છે, અનેકબીલગ્ન સરખું છે, અને જે મહારા વિચારો કરતાં તો સ્વીડનબોર્ગના પોતાના વિચારોને વચારે પ્રતિકૂલ છે. ભક્તિ આધીનતા છે. આધીનતા એક સાથેજ સંભવે છે. ભક્તિ આધીનતા વિના હોઈ ન શકે, અને ભક્તિ જેવું કંઈ આધીનતા વિના શી રીતે બની શકે ? સ્વીડનબોર્ગ લગ્નના પ્રવાહને પરમાત્મામાંથી માને છે; તેને બદલે એ પ્રવાહનેજ પરમાત્મા માનતાં એટલે એ પ્રવાહને વધારે બલ અને સૂક્ષ્મતા આપતાં પ્રેમી હૃદયને પરમાત્મા શોધ્યા વિનાજ મળી જાય છે, સૃષ્ટિના કર્તાને શોધવાની ભાંજમડ બંધ પડે છે અને વિશ્વમાં કોઈજ નાસ્તિક રહેતું નથી. અને ખરૂં

જોતાં શું કોઈ પણ પ્રાણી નાસ્તિકતામાં જીવી શકે ? આસથા અને શ્રદ્ધા વિના અનાજનો કોળિયો મ્હોમાં મૂકવા જેટલી પણ શક્તિ કોઈએમાં હોઈ શકે ? અને એ બધી શ્રદ્ધા શું પરમાત્માનીજ શ્રદ્ધા નથી ? આ પ્રમાણે માશૂકની શોધથી જૂદી એવી પરમાત્માની શોધ જ્યાં શરૂ થાય છે ત્યાં મને સ્વીડનબોર્ગ સાથે વાંધો છે. અને હું માતું છું કે આપણા કૃષ્ણની રાધા સ્વીડનબોર્ગની દેવી કરતાં વધારે ઉચી છે, ભક્તિની વધારે સાચી કદપના છે, સ્નેહનું ઉચ્ચતર લક્ષ્ય છે. જે એકને અર્પાય છે તેજ બલથી અર્પાય છે. કાચમાંથી સૂર્યનો પ્રકાશ કપાસપર જ્યારે દાગ જેવડો થઈને પડે છે ત્યારેજ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ થતાં કેટલાંએ માણસોને નિર્ભય પણ બનાવી શકાય છે. સ્વીડનબોર્ગ કુદરતથી જૂદા એવા પરમાત્માને ન માનનારા જડવાદી ફિલસૂફોને માટે નરકજ નક્કી કરી રાખે છે. બિચારા હરખટ્ટ સ્પેનસરની એ ગતિ થાય એમ મ્હાડું હૃદય તો નથીજ માની શકતું. પ્રભુ એવો ઘાતકી નહિજ હોય. મને જે લાગે છે તેજ યોડું ઘણું સ્વીડનબોર્ગને પણ લાગ્યું છે અને એવા ફિલસૂફોને બચાવી લેવાય તો ઠીક એમ એક ક્ષણવાર ઇચ્છા પણ થઈ આવી છે; પરંતુ તે પાદરી હોવાથી એ બિચારાઓને અંતે બચાવી શક્યો નથી. વળી સમજણ વિના કે પ્રભુને માનવાની સમજણ છતાં તેથી ઉલટાં કૃત્યો કરનારાંને જે નરક આપવામાં આવ્યું છે તે કરતાં પ્રભુને ન માનનારાં અને ન માનીને એ પોતાની માન્યતા દઢ કરનારાંને વધારે ખરાબ નરક સ્વીડનબોર્ગ તરફથી અપાયું છે ! મને તો એથી ઉલટુંજ નિર્માણ વધારે યોગ્ય લાગે છે. મ્હારા ધારવા પ્રમાણે તો ઇચ્છા હોય તો પ્રભુને એક બાજુએ પણ છોડી દેઈ તું તારી માશૂકને તાંડે સર્વસ્વ અર્પણ કર અને તું સહીસલામત છે.

(૧૩) અત્યાર સુધી ધણા કાળથી હું તો ગોપીનેજ લક્ષ્યમાં રાખી જીવ્યો છું; ગોપીજ બનવા યત્ન કર્યો છે, અને તે જ્યારે જેટલું બનાયું ત્યારે તેટલું સુખ મળ્યું, એમ અને તે જ્યારે જેટલું બનાયું ત્યારે હું તેટલો પરમાત્માની દલાણમાં આવ્યો એમ માનતો આવ્યો છું. ‘ગોપી’ એ ભાવનાનો હું જેવો ભક્ત હોષ શકું તેવો અત્યાર સુધી રહ્યો છું. ‘ગોપી’ એ ભાવનામાં રસની વિશાલતાની, સ્વાર્પણની જે પૂર્ણતા સમજાઈ છે તે હજી સુધી તો મને સ્વીડન-બોર્ગના પાદરીપણામાં સમજાઈ નથી. સ્વીડનબોર્ગની દિલસુશીમાથી મને બહુ મળ્યું છે, પણ તે બધામાંથી એની એ ગોપીનેજ મહારી દૃષ્ટિ વધારે સ્પષ્ટ જોતાં શીખી છે; મહારી ગોપીપર સ્વીડનબોર્ગે એક નવો મહાન પ્રકાશ નાંખ્યો છે. હું સ્વીડનબોર્ગનાં હજી ધણાં પુસ્તકો કદાચ વાંચીશ, અને અત્યારે તો આ લખવા કરતાં એ પુસ્તકો ચુપ અને શાંત રહી વાંચ્યાં કરવાં એ સાફ છે; પણ આ લખતાં હું મહારી ભાવનાની મૂર્તિએને કચરામાંથી કાઢી સાફ કરી જોઉં છું જે સ્વીડનબોર્ગ વાંચી રહ્યા પછી કાંતો કાઢી નાંખવાની છે વા ફેરવવાની છે વા વધારે સ્પષ્ટ અને દઢ કરવાની છે. અત્યાર સુધીના તો મહારા બધા વાંચને મહારા હૃદયને આ છેલ્લી ગતિમાંજ મૂક્યું છે.

(૧૪) વચમાં પ્રસંગ આવતાં મહારા ધર્મની આટલી વાત કરી લીધા પછી ફરી હું ચાલતા વિષય પરજ જાઉંશ.

(૧૫) સ્વીડનબોર્ગની સ્ત્રી અનંતકાલ સુધી સ્ત્રીજ અને પુરુષ પુરુષજ રહે છે, આમ હોવાનું કારણ પણ તેના પ્રવાહની તેની તેજ સ્થૂલતા છે. પરંતુ અગાડી ચાલ્યા પહેલાં પુરુષ થું અને સ્ત્રી થું અને લગ્ન થું એની કાંઈક ઝાંખી આપણે કરી જવી જોઈએ.

સ્વીડનબોર્ગ જે આ બાબતમાં કહે છે તે મને અક્ષરશઃ માન્ય છે. પુરુષ એ જ્ઞાન અને સ્ત્રી એ સ્નેહ છે. જ્ઞાન સ્નેહ વિના અને સ્નેહ જ્ઞાન વિના વ્યર્થ છે. પ્રભુના સ્નેહનો ધોધ સ્ત્રીની મારફત પુરુષને મળે છે એટલે પુરુષ સ્નેહનું જ્ઞાન છે. પુરુષમાં જેટલો વધારે જ્ઞાનનો સ્નેહ તેટલું વધારે તેને સ્નેહનું જ્ઞાન મળે છે એટલે તેટલો વધારે તે લક્ષમાં ગાઢ જોડાય છે. સ્ત્રીને પુરુષની સાથે મૂકી જોતાં તે પુરુષના જ્ઞાનના સ્નેહનો સ્નેહ છે એટલે પુરુષની ભોજ્યા છે. વિશેષ સ્પષ્ટતાની જરૂર નથી; કેમકે આ બાબત અગાડી બીજી બાબતો બોલતાં પોતાની મેળે સ્પષ્ટ થતી જશે. હવે સ્વીડનબોર્ગ પુરુષને પુરુષ જ અને સ્ત્રીને સ્ત્રીજ કેમ રાખે છે તે જોવું એ પ્રસ્તુત વિષય છે. સ્ત્રી બધી રીતે અંદરથી અને બહારથી એટલે ઇચ્છાઓમાં, વિચારોમાં અને સ્થૂલમાં સ્ત્રીવનીજ બનેલી છે અને પુરુષ પુરુષત્વનોજ બનેલો છે. ફેરફારની ઇચ્છા વિના વિશ્વમાં ફેરફાર થતો નથી અને સ્ત્રી પુરુષ થવાને કદિ ઇચ્છતી નથી અને પુરુષ સ્ત્રી થવાને કદિ ઇચ્છતો નથી. તેથી સ્ત્રી સ્ત્રીજ અને પુરુષ પુરુષજ રહે છે. આ હકીકત અમુક સીમા સુધી બરાબર છે અને એ સીમા બહુ વિશાલ છે છતાં એ વિચારને સીમા હોવાની તો જરૂરજ છે. ખરું છે કે એ સીમા એટલી બધી વિશાલ છે કે બહુ દીર્ઘ દૃષ્ટિ વિના એ અનંત બાસે પરંતુ એમ છતાંએ એ વિચારને સીમા હોવાની તો જરૂરજ છે. ખરું છે કે સ્ત્રી પુરુષ થવાને નથી ઇચ્છતી અને પુરુષ સ્ત્રી થવાને નથી ઇચ્છતો છતાં એ બંને એક બીજાને ચાહવા અને એક બીજાથી ચહાવાતો ઇચ્છેજ છે. આ હકીકત તો એ પુસ્તકનો વિષયજ છે; છતાં તેમાંથી એક પરિણામ કાંઈ ઉપજી આવે છે તે તરફ સ્વીડનબોર્ગની દૃષ્ટિ મધ્ય હોય એમ જણાતું નથી. પુરુષ અને

સ્ત્રી ખરૂં જોતાં સ્ત્રી અને પુરુષ બનવાનેજ મથ્યા કરે છે અને તે મીઠી આડકતરી રીતે એમ બનતાં પણ જાય છે. પરમાત્મ રસ પાવા ઇચ્છે છે માટેજ એ આડકતરી રીતિ યોજાય છે. રહાવું એટલે જેને ચાહીએ છીએ એના જેવું બનવા—અરે એજ બનવા યત્નવાન રહેવું. એ યત્ન વ્યર્થ હોય તો એ ગતિ વ્યર્થ છે અને સ્નેહ વ્યર્થ છે. અમુક વખતે દેવ પોતાની પત્ની દેવીને આલિંગન કરતાં ‘અમે બે એક છીએ’ એવું જે કાંઈ અતુભવે છે તે અતુભ વારંવાર અને છેવટ અહોરાત્ર અતુભવાયા કરે સારે પુરુષનું આં સ્ત્રીનું શું પરિણામ દેખાય છે ? બંને એક—‘બે’—એવું કાંઈ નહિ પણ ‘એકજ.’ બ્રહ્મ જેટલું જ્ઞાન છે તેટલુંજ સ્નેહ છે અને તેથીજ નપુંસક છે. ખરૂં લક્ષ એજ છે. સ્વીડનબોર્ગ આ લક્ષ સુધી પહોંચતે નથી, કેમકે તેણે પરમાત્માના પ્રવાહને એટલો ટુંકો અથવા કે પ્રવાહનો એટલો નીચેનો ભાગજ જોયો છે. અથવા બીજી રીતે કહીએ તો સ્વીડનબોર્ગના પરમાત્માનો પ્રવાહ એટલો સ્થૂલ છે સ્વીડનબોર્ગના જ્ઞાન અને સ્નેહના છેવટના લગ્નને બરાબર સમજવું માટે અથવા બ્રહ્મને કાંઈક સમજવા માટે તે લગ્નને ‘જ્ઞાન સ્નેહ અને ‘સ્નેહ જ્ઞાન’ આપણે કહીશું. સ્વીડનબોર્ગનાં સ્વર્ગોમાંથી સ્થૂલતાને જરા ખંખેરી નાખતાં એના સ્વર્ગ કરતાં ઉપરનાં સ્વર્ગ કદપન ની દૃષ્ટિએ પડે છે અને સ્વીડનબોર્ગથી પણ વધારે પવિત્ર ઇચ્છા શક્તિ હોય તો જોઈ પણ શકાય. સ્વીડનબોર્ગ પાદરી ન હોત તે કદાચ એ પોતે પણ જોઈ શકત. સ્વીડનબોર્ગે જે સ્વર્ગ જોયાં ત્યાં સુધી પુરુષ પુરુષજ અને સ્ત્રી સ્ત્રીજ રહે છે એટલુંજ નહિ પણ દિવસો દિવસ સ્ત્રી વધારે સ્ત્રી અને પુરુષ વધારે પુરુષ બનતાં જાય છે એમાં કાંઈજ શંકા નહિ. પુરુષ વધારે પુરુષ બનતો જાય

એટલે તેમાં સ્નેહનું જ્ઞાન એટલે હિતનું સત્ય એટલે દયાની શ્રદ્ધા વધતાં જાય છે. સ્નેહ, હિત અને દયા એ એકજ છે એમ અત્રે સમજવાનું છે. સ્ત્રી વધારે સ્ત્રી થતી જાય છે એટલે પુરુષના જ્ઞાનનો સ્નેહનો સ્નેહ વધારે અને વધારે થતી જાય છે. પહેલી દૃષ્ટિએ જોતાં ઉલટું સમજાય છે, પણ જરા વિચાર કરતાં દેખાયા વિના રહેશે નહિ કે પુરુષ પુરુષ વધારે થતો જાય છે અને સ્ત્રી સ્ત્રી વધારે થતી જાય છે—એનો માયનો એ બંને વધારે પરમાત્મા થતાં જાય છે એટલેજ છે. જ્ઞાન સ્નેહમાં અને સ્નેહ જ્ઞાનમાં ભળી જવા જે સ્વર્ગોમાં મથ્યા કરે છે તેની ઉપરની અથવા અગાડીની ગતિ જોવી એ તેની ઉપરનાં અથવા અગાડીનાં સ્વર્ગો જોવાની બરાબર છે; જ્યાં જ્યાં જે કાંઈ સ્પર્શે છે ત્યાંથી તે કાંઈ લેઈ આવે છે. જ્ઞાન સ્નેહને અને સ્નેહ જ્ઞાનને નિરંતર આલિંગ્યાજ કરે છે અને વળી એ આલિંગન દ્વિસો દ્વિસ વધારે અને વધારે ગાઢ થતું જાય છે. સ્નેહ જ્ઞાનમય થતોજ જાય છે અને જ્ઞાન સ્નેહમય થતુંજ જાય તો પછી અંતે સ્નેહ અને જ્ઞાન અભિન્ન એકરસ વિલસી રહે તેમાં સ્વીડનબોર્ગને શામાટે વાંધો હોવો જોઈએ ? સ્વીડનબોર્ગનું દેવદેવીનું એક દંપતિ એ એક ન્હાતું સ્વર્ગ છે. એવાં ઘણાં સ્વર્ગોનું એક સ્વર્ગ છે જેને ‘સ્વર્ગ’ એવા નામથીજ તે ઓળખાવે છે. દરેક દંપતિમાં એક તત્વ પુરુષનું અને એક સ્ત્રીનું છે, અને તે બંને નિકટ નિકટ આવતાં જાય છે એટલે લગ્ન ગાઢ અને વધારે ગાઢ અને તેથી સૂક્ષ્મ અને વધારે સૂક્ષ્મ થતું જાય છે એમ તો સ્વીડનબોર્ગ પણ કહે છે. તો પછી તે એ લગ્ન પૂરું કાં નથી કરતો ? સ્વીડનબોર્ગના સ્વર્ગની ઉપર એક એવું સ્વર્ગ શરૂ થતુંજ જોઈએ જ્યાં સ્ત્રી પુરુષ એવી જાતિ નથી. સ્વીડનબોર્ગે ઉચ્ચ, ઉચ્ચતર, ઉચ્ચતમ એવાં ત્રણ સ્વર્ગો કહ્યા

તેની એક સાંકળ બનાવવા માટે એ ત્રણે સ્વર્ગોની વચમાં દેવોના પ્રવાહ કદખ્યા છે તેવીજ રીતે આપણે પણ કરીશું તો મહારાં સ્વર્ગોમાં જાતિસ્નેહ વધારે વધારે સૂક્ષ્મ બનતો જઈ છેવટ રહેશેજ નહિ. સ્વીડનબોર્ગને લગ્નસ્નેહ જાતિસ્નેહ વિના સંભવતો નથી; પરંતુ ખરો લગ્નસ્નેહ જાતિસ્નેહ વિના સંભવે છે એમ કહેવાને હવે કશી વિશેષ સ્પષ્ટતાની અપેક્ષા રહે છે ? લગ્નસ્નેહ કરતાં જાતિસ્નેહ સ્થૂલ છે અને તે અમુક સમયે નીકળી જાય છે. સ્વીડનબોર્ગ પોતે પણ જાતિસ્નેહની સ્થૂલતાને મંજૂર રાખે છે; પણ કહે છે કે લગ્નસ્નેહની જોડીમાં તે મીઠી અને પૂજ્ય સ્મૃતિ તરીકે કાયમ રહે છે—જેમ નીચી પદવીથી ઘણી ઉપલી પદવીએ પહોંચેલા અમલદારને નીચલી પદવીએ સ્મૃતિમાં રહે છે તેમ કે કોઈ સુંદર મહેલ જેઈ આવનારને જેમ તે મહેલ સ્મૃતિમાં રહે છે તેમ. પરંતુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે ન્હાના માંહેથી મોટા થએલા અમલદારને જ્યાં સુધી પેલી જૂની સ્મૃતિ ઉપયોગી છે ત્યાં સુધીજ કાયમ રહે છે અને તેનો ઉપયોગ એવા અમલદારનું હૃદય હાલની સ્થિતિમાં પડત થઈ જાય ત્યાં સુધીનોજ છે. એજ પ્રમાણે એક વખત જોએલું સૌંદર્ય હમેશાં સ્મૃતિમાં કાયમ રહેતું નથી; પણ એથી વિશેષ અને અતિ વિશેષ ભવ્યતામાં દૃષ્ટિનો વિહાર જામી જતાં તે જૂની સ્મૃતિ ઉડી જાય છે. સૌંદર્ય અને જ્ઞાન નિત્ય વૃત્તનતા ધરે તોજ તે સૌંદર્ય અને જ્ઞાન છે. આમ છે તેથીજ સ્વર્ગની કુમારિકા કરતાં સ્વર્ગની પત્ની વિશેષ સુંદર છે, અને જે સૌથી વધારે કાળ લગ્નમાં રહી છે તે દેવી સૌથી વધારે સુંદર છે. વળી સ્મૃતિને આગ્રહથી સાચવી રાખનાર ‘કોન્ઝર્વેટિવ’ છે ત્યારે વિશ્વ તો ‘રેડિક્લ્’ છે. વિશ્વ સ્મૃતિમય નહિ પણ આશ્વામય છે. સ્મૃતિમય તો હું જેવા કંગાલ પ્રાણી-

ઓજ રહે છે જેને જૂનું છોડી નવામાં જવાને ગમતું નથી અથવા વધારે સાચું કહેતાં જેને ગતિજ ગમતી નથી. અને તેવાંને પણ ધસડાયા વિના ક્યાં ચાલે છે? સ્વીડનબોર્ગ જે છેવટ જાતિસ્નેહને સ્મૃતિમાં લાવી મૂકે છે તો તો એ જાતિસ્નેહ અમુક સમયે પણ ઉડીજ જાય છે. જાતિસ્નેહ સ્થૂલજ છે તો એ પણ સાચુંજ છે કે જાતિસ્નેહ ઘટ્યો એટલે વ્યભિચાર ઘટ્યો. ખરી સૂક્ષ્મ ભૂમિકા વ્યભિચારને પિછાનતી નથી અને સ્થૂલતાને રાખતી નથી. અરે સ્થૂલમાં જે ગતિ અત્રે વ્યભિચાર કહેવાય છે તેજ સૂક્ષ્મમાં મડાનુ લગ્ન છે; પણ એ વાત અનેક સ્ત્રીલગ્નની વાત કરતાં વિચારશું. જાતિસ્નેહ વિના લગ્નસ્નેહ સંભવે છે; કેમકે જ્ઞાનને સ્નેહથી જેમ ઘણું મેળવવાનું છે તેમજ જ્ઞાનને જ્ઞાનથી અને સ્નેહને સ્નેહથી પણ ઘણું મેળવવાનું છે. જ્ઞાનનું જ્ઞાન એ સખા છે અને સ્નેહને સ્નેહ એ સખી છે. સખીત્વને જાતિસ્નેહ એ શું દૂષણ નથી? પરંતુ આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરવા હું તમને મહારા અનેક સ્વર્ગમાં તેડી જમ્મશ. તમે ત્યાં મહારી પાસેથી સ્નેહ લેશો ત્યારે હું તમારામાંથી સ્વીડનબોર્ગના વ્યવહાર પ્રમાણેજ જ્ઞાન લેતો હમ્મશ. પરંતુ તમે મહારા સ્વર્ગમાં અને ઉપલા વધારે સૂક્ષ્મ સ્વર્ગમાં હશો તેથી ત્યારે હું તમારી પત્ની અને તમે મહારા પતિ હશો. પણ તમે મહારામાંથી જ્ઞાન જે પળે લેવા લાગશો ત્યારે હું તમારામાંથી સ્નેહ લેવા લાગીશ, અને ત્યારે તમે મહારાં પત્ની અને હું તમારો પતિ હમ્મશ. બંધુ, આપણે આવા સંબંધમાં હોઈએ એ શું તમને ક્યારે નહિ? વળી ત્યાં અનેક પત્નીઓ અને અનેક પતિઓ એ દોષ નથી, કેમકે સ્થૂલ જાતિસ્નેહ નથી. એટલે તમારે મણિભાષ કે મકરંદ સાથે સંબંધ રાખવામાં પણ કશો બાધ આવશે નહિ. અરે ત્યાંની તો

વનસ્પતિ પણ એવાજ સખાભાવમય લગ્નમાં છે. ત્યાં લગ્ન સ્નેહનું અને જ્ઞાનનું નહિ પણ સ્નેહજ્ઞાન અને જ્ઞાનસ્નેહનું છે. તે સ્વર્ગના આલિંગનનો આનંદ અનહદ છે. ત્યાં વાત કરવા એ જુદાં ઉભાં રહેતાં નથી પણ બધી વાત આલિંગનથીજ થાય છે. સ્વીડનબોર્ગના સ્વર્ગમાં એક દેવ જેમ બીજા દેવની પીઠ પાછળથી ઉભો રહી વાત કરી શકતો નથી તેમ મહારા સ્વર્ગમાં આલિંગન વિના વાત થઈજ શકતી નથી. ત્યાં બાપાજ આલિંગનની છે; અને આલિંગન વિના વાતજ સંભવતી નથી. આપણી વાત એ પણ શું શિથિલ આલિંગન નથી? તો પછી એ સ્વર્ગમાં વાત એજ આલિંગન અને આલિંગન એજ વાત છે. એથી ઉપલા સ્વર્ગમાં જાઓ તો એ આખું સ્વર્ગ એક સતત સરખું ગાઠ આલિંગન છે. એથી ઉપલા સ્વર્ગમાં જાઓ અને એ સ્વર્ગ હવે રાગાદિ લાગણીઓથી કાંઈક સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું છે અને તેથી તે આલિંગન વિના કોઈ ગંભીર આલિંગનનો આનંદ છે, અને છેવટ તો પરમાત્મમયતા છે. એ આનંદ શું છે તે હું કદપી શકતો નથી. બધું હિત અને બધો ઉપયોગ ઉપભોગ છે. છેવટનો ઉપયોગ એ છેવટનો ઉપભોગ છે. જોવર્ધનભાઈની સ્નેહમુદ્રા પ્રેમમાં ક્ષણ ક્ષણ નૂતનતા યાચે છે તે ત્યાંજ પામી શકાય છે.

(૧૬) અહીં સુધી આવ્યા પછી સ્વીડનબોર્ગના એના એ પ્રવાહને એક સ્ત્રીલક્ષમાંથી અનેક સ્ત્રીલક્ષમાં વધારે સૂક્ષ્મ કરી ખેંચી જશું; અથવા ક્રિશ્ચિયાનિટિને વિસ્તીર્ણુ કરી વેદાંતમાં મૂકી દેશું; જે તમે સ્વીડનબોર્ગનાં બધાં પુસ્તકોમાં કરી જોશો તો બહુ આનંદ અને ઉજાસ મળશે. સ્વીડનબોર્ગ અનેક સ્ત્રીલક્ષની વિરુદ્ધ લખે છે કે ખરો લક્ષ્મણને એક પત્ની શિવાય રહી શકતો નથી અને તેથી લક્ષ્મણને માટે નિર્માએલા દિવ્ય પરમાનંદ, અધ્યાત્મિક પ્રહર્ષ અને સાહજિક

આહલાદ અનેકસ્ત્રીલક્ષ્મને મળી શકતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ અનેક-સ્ત્રીલક્ષ્મ એ સ્ત્રીલંપટતા છે, અને સ્ત્રીલંપટની પેઠે અનેક સ્ત્રીનો પતિ જ્યાં સુધી તે એકથી વધારે સ્ત્રીનો પતિ હોય ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક થઈ શકતો નથી. બીજું લખેલું છે તેમાં ક્રિશ્ચિયાનિટિ શિવાય ખરે લક્ષ્મસ્નેહ સંભવતો નથી એ સ્થાપિત કરીધું છે; પરંતુ તેની સાથે હાલ આપણે સંબંધ નથી. સાચુંજ છે કે પત્ની એવી હૃદયની ઇષ્ટ દેવી એકજ હોઈ શકે. ચાચુંજ છે કે ખરું જ્ઞાન એકજ ગુરુહૃદય-પ્રવાહમાંથી મળી શકે. એ પણ સાચુંજ છે કે એક ગુરુને પૂરો શિષ્ય તો એકજ હોઈ શકે. અને સૌથી વધારે સાચું અને સ્પષ્ટ તો એ છે કે એવું કોઈ પણ માનવી મળી જવું એ આ સંસારમાં તો મ્હોટામાં મ્હોટા ભાગ્યની નિશાની છે. ‘લોર્ડ’ ને જેમ એકજ ‘ચર્ચ’ સંભવે છે તેમ કૃષ્ણને પણ એક રાધાજ સંભવે છે. પરંતુ બહુભોગી કૃષ્ણ અનેક ગોપીના ભોક્તા જે રીતે થઈ શકતો; અનેક સ્નેહપાંખડીઓને અનેક સ્નેહપાંખડીઓથી અનેક રીતે પોષી રસ લેઈ શકતો તેમ દેવ કરી શકતો નથી; કેમકે તે કૃષ્ણ જેટલો વિશાલ નથી. અને અનેકભોગી કૃષ્ણ બ્રહ્મચારીજ હતો; બાલબ્રહ્મચારી હતો. તેના સ્નેહના કાર્યમાં કોઈ નદી આડી આવતી નહિ પણ પોતાનો પ્રવાહ બંધ કરી પરાર્થી ગોપીઓને સામેને આરે ઉતરી જવા દેતી, એમાં કાંઈજ આશ્ચર્ય નથી. ભોક્તા અર્પિતો હોય ત્યાં સુધી તે કાંઈજ ખોતો નથી; તે બ્રહ્મચારીજ રહે છે. પણ ભોક્તા જ્યારે યાચતો થાય છે ત્યારે તે બ્રહ્મ થાય છે. કૃષ્ણલીલાનું રહસ્ય સ્વાર્પણમાં છે. અનેક પત્નીનું રહસ્ય પણ સ્વાર્પણમાંજ છે. ધર્મમાત્રનો અગ્નિમ અને અંતિમ હેતુ સ્વાર્પણમાંજ હોવો જોઈએ. સ્નેહ હિતનો હોય તો સ્નેહ મીઠા મેરામણ જેવો હોવો જોઈએ. અરેરે! તેનાથી વધારે

વિશાલ ન થવાય તો ભલે એક રાધાનેજ હૃદયપર ધારણુ કરી રહે, મોતી તો હંસનેજ ભલે આપે; પણ તેના દૂરના એ કિનારાપર ઉગતું ઘાસ આશ્રિત મેઢાં કે અતિથિ ગાયને તે શું નહિ ચરવા દે ? અહીં એક ખીજી વાત કહેવાનું મન થઇ જાય છે. પતિઓ ! તમારી પત્નીની દ્વેષની તીખી નજરને તમે ન્યાય આપતાં શીખજો. એ તીખી નજર તમારાપરનો પ્રેમ છે. ઉપલા મીઠા મેરામણુ પાસે ઘાસ ચરવા માગતી ગોપી જેવું બહાલ એ પત્નીના હૃદયમાં જેને તમે અદેખાઇની ધડી કહો છો તે વખતે ભરેલું હોય છે. એ કેટલું બધું પૂજ્ય છે તે તો સ્વીડનબોર્ગની પાસેથી શીખો. પણ આપણે ફરી તે મીઠા મેરામણુને તટે જઇ જોશું તો ત્યાં કાંઈ ચમત્કાર જામી રહ્યો છે. ત્યાં જે મોતી ચુગતું નથી તેને મોતી ચુગવાની ઇચ્છાજ થતી નથી. મોતી તો તેઓના શરીરને હાનિકર્તા નીવડે છે. ક્યેંક બિચારા અજાણુ ખાલક મેંઢાને ઘાસ છોડી મોતી ચરવાની ઇચ્છા થાય છે તો મીઠા મેરામણુ તો જોઇએ તેટલાં આપવાને તૈયાર છે; પણ પેલું મેંઢુંજ એક નવાલો ભરી એ ચારો છોડી દઇ પોતાના જાતિભાઈ પાસે નાચતું ફૂદતું ચાલ્યું જાય છે. ત્યાં ફરી જતું નથી, જેમ માનવી કે ભૂત સ્વર્ગની હવાજ સહી શકતું નથી અને ત્યાં જતું નથી તેમ; સ્વર્ગને દરવાજા રાખવાની અપેક્ષા નથી; કેમકે તેમાં પ્રવેશ કરી શકે તેજ પ્રવેશ કરે છે અને જે ત્યાં પ્રવેશ કરી શકે છે તે સ્વર્ગને યોગ્યજ હોય છે. એ સત્યથી તો સ્વીડનબોર્ગનાં સ્વર્ગ હમેશાં નરકથી જૂદાં રહે છે અને એ સત્યથીજ સ્નેહમંદિરને જે દ્વારો રાખવામાં આવ્યાં છે તેને આપણે હમેશ માટે કાઢી નાખીશું. મહારી પાસે આવી શકે તે ભલે મહારાં થાય, તમારી પાસે આવી શકશે તેને તમે કેમ ધક્કો મારી શકશો ?—જો તમારામાં જ્ઞાનનો સ્નેહ અને સ્નેહનું જ્ઞાન લેશ માત્ર

પણ હશે તો—અને એ થોડુંધણું પણ કેનામાં નથી ? આંટીને પ્રસંગે પણ એક સ્ત્રીના ત્યાગ પછીજ અન્ય સ્ત્રીનું પાણિયહણુ થઈ શકે એવો સ્વીડનબોર્ગનો આગ્રહી કાયદો મને તો યોગ્ય નથી લાગતો. પણ સ્વીડનબોર્ગ દુનિયાને બહુ ઓળખે છે. માનવી અર્પણ કરવા જવા યાત્રાએ નીકળી લૂટ કરવા લાગી જાય છે; અને કાશીપુરીના તટપર દાન કરવાને બદલે પવિત્ર ગંગાજીમાંથી ગરીબડાં માછલાં મારવા લાગી જાય છે. આમ છે તેથીજ અનેકસ્ત્રીલગ્નની સામેજ અને પાસેજ વ્યભિચારમાં પડવાનો ભૈરવ જય ઉભો છે. એકસ્ત્રીલગ્ન અને અનેકસ્ત્રીલગ્ન—એ બેને દેવ અને દૈત્યની પેઠે સામસામે ઉભાં રાખી એકને સ્વર્ગ અને બીજાને નરક કહેવું એજ સંસારમાં અત્યારે સહીસલામત છે. જે ભોળું હૃદય સામ્ય મેળવવાને સ્ત્રીઓ ઉમેરે છે એ તો બૂલજ કરે છે, કેમકે આ માંસના લોચાવાળા અસ્થિ-રુધિરમય શરીરમાંથી પોતાને યોગ્ય હૃદય શોધી કાઢવું એ બહુ સંભવિત નથી. બૂલો બહુ મ્હોટી થવાનો સંભવ છે અને અંતે એકાદ મૂર્તિને માત્ર ભાવનામાં રાખી તેને પૂજ્યા કરવા શિવાય સ્નેહી માટે બીજું સાધન રહેશે નહિ, અને જેણે એક વખત સામ્યની ચટકી પણ અનુભવી હોય તેણે તો એ માર્ગ લેવો એજ ઠીક છે. સ્વીડનબોર્ગ જેટલો મ્હારો આગ્રહ નથી, અને સ્વીડનબોર્ગ જેટલી હું અટકાયત પણ કરતો નથી; છતાં મ્હારો કાયદો સખ્ત લાગશે અને કેટલાંકને દુઃખી કરશે એટલું હું જાણું છું, અને છતાંએ બીજી સલાહ હું દુઃખી થઈને પણ આપી શકતો નથી. સત્ય આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે ફરી શકતું નથી અને તેથી સત્ય તરફજ આપણે ફરવાનું છે. સહીસલામતીનો માર્ગ તો એજ છે પણ ખરા સત્યનો માર્ગ જૂદો છે. એ સત્ય સુધી માનવી પહોંચી નહિ શકે અને પોતે પોતાને જોવામાં

બૂલ કરી સ્વર્ગને બદલે નરકમાં જશે એવી ધાસ્તીથીજ મેં તો ઉપસી સલાહ આપી છે. પણ હવે આપણે જે કરવાની છે તે સત્યની વાતજ કરીશું. સાચું તો એ છે કે એકજીલગ્ન અને અનેકજી-લગ્નના હાથ મેળવી બંનેને સ્વર્ગમાં મોકલી દેવાં અને તેની સામે બ્યભિચારને ઉભો રાખી તેને નરકમાં જવા દેવો. એમ કરવું એજ ન્યાય છે અને દયા છે તેમજ ઉચ્ચતર ભાવના છે. સ્વર્ગ અને નરક એકજીલગ્નમાં અને અનેકજીલગ્નમાં નથી પણ સ્વાર્પણ કરવામાં અને સ્વાર્પણ યાચવામાં છે, પરાર્થમાં અને સ્વાર્થમાં છે, હૃદયના ઔદાર્ય અને હૃદયના સંકોચમાં છે. સ્નેહતું આ બિંદુ શંકર અને રક્તખીજ વચ્ચેનું બિંદુ છે. યોગીવિદ્યાર્થી એક પગલું આમ ભરે અને તે શંકરનાં દર્શન પામે અને એક પગલું તેમ ભરે અને રક્ત-ખીજની ભયંકર કાંટાળી ખાથમાં પડે. પણ આપણે તો શંકરનેજ દૃષ્ટિ આમળ રાખી કહેશું કે જેને આપણે બરાબર ચાહીએ છીએ તેને તો કારણ વિના ચાહીએ છીએ; પરંતુ ધણાંને આપણે ધણાં કારણોથી પણ ચાહીએ છીએ. જ્યેષ્ઠા અને કનિષ્ઠા એવા ભોજ્યાના વિભાગ યોગ્ય છે. એકને હું જ્ઞાનના સ્નેહની ખાતર અને અન્યને સ્નેહના સ્નેહની ખાતર ચાહાતો હોઉં. સ્નેહનો સ્નેહ ભક્તિ હિત એ ઉપલું સ્વર્ગ અથવા જ્યેષ્ઠા; અને જ્ઞાનનો સ્નેહ સત્ય શ્રદ્ધા એ નીચલું સ્વર્ગ અથવા કનિષ્ઠા. પણ બંને સ્વર્ગજ. નરક તો એક પણ નહિજ. આટલે સુધી આવ્યા પછી શેલી કવિને જોવો જોઇએ. અને એટલે સુધી આવ્યા પછી સૂક્ષ્મ વાતોને સ્થૂલમાં અતુભવવા મથતા રાજા બાહરન કવિને પણ જોવો જોઇએ. એક સ્વાર્પણ—સ્વાર્પણ—સ્વાર્પણ—તેને દૃષ્ટિની આગળને આમળજ રાખી સ્થૂલ ભૂમિકા પર પણ ઉતરી આવતાં, ત્યાં પણ દૃષ્ટિ ફેરવી જતાં પાપનો સ્પર્શ થવાનો નથી;

કાળો ડાઘ લાગવાનો નથી. ખરો ખેલાડી સ્વચ્છ શ્વેત કપડાં પહેરી કાજળની કોટડીમાં ઉતરે છે અને તેવાંજ સ્વચ્છ કપડાંથી પાછો બહાર આવે છે, તેમ બની શકશે. ખરી ચાતુરી સ્વાર્પણના દીવાને અગાડીને અગાડી પકડી રાખવામાં છે. અરે—એ દીવો પકડતાં આવડ્યો તો પછી એ કોટડીમાં આંખો મીચી ઝંપલાવવાને પણ કાંઈ વાંધો નથી. સ્વાર્પણનો દીવો મેશને ગુલાલ બનાવી દે છે. એ સ્વાર્પણ વિના કાંઈ પણ પુરુષ પોતાની ધર્મપત્ની સાથે પણ બિચારમાંજ રહે છે, એ દીવો વિના મખમલની દિવાલોમાં પણ મેલો ઘેલો થઈને આવે છે. આમજ છે તો હવે આપણે આપણી ગાડીમાં સ્વીડનબોર્ગ પાદરી સાથે શેલી કે કાલિદાસ કવિને જોડીશું. સ્ત્રીજાતિ તરફના સ્નેહમાં પુરુષને અને પુરુષજાતિ તરફના સ્નેહમાં સ્ત્રીને આનંદ મળે તે તો ઉચિત છે; એટલું તો સ્વીડનબોર્ગ પણ સ્વીકારે છે અને જાતિસ્નેહને આપણે અગાડી જતાં બાતલ ફરીએ છીએ ત્યાં પણ તેને સાચવી રાખે છે. પણ તે સ્નેહ ‘પવિત્ર’ હોવો જોઈએ એટલું કહી અટકે છે. મહારે પણ તેટલામાં તો જુદું પડવાને કાંઈ કારણ નથી. આપણે આ પૃથ્વી જેટલાજ પ્રદેશની વાત કરવી હોત તો હું વધારે અને આટલું પણ બોલત નહિ; પરંતુ જ્યારે આપણે સ્વર્ગમાંજ ફરવાનું નક્કી કર્યું છે ત્યારે તો પૂછવું પડશે કે ‘પવિત્રતા’ એટલે શું? અને ‘અપવિત્રતા’ એટલે શું? શું સ્વાર્પણ એ પવિત્રતા અને સ્વાર્થ એ અપવિત્રતા નથી? પત્ની શિવાયની એજ જાતિની અન્ય વ્યક્તિઓને ભગિની-ભાવથી ચાહવા સ્વીડનબોર્ગ કહે છે. ચાહવું એટલે સ્વને અર્પી બૂલવા મથવું અને સ્નેહપ્રતિભાની નિકટતા પ્રાપ્ત કરવા મથવું. જેટલું સ્વાર્પણ તેટલીજ નિકટતા અનુભવી શકાય છે. છેવટની નિકટતા પહેલાં બધું

અર્પાઈ જવું જોઈએ; પરંતુ પૂર્ણ નિકટતા અનુભવ્યા પહેલાં આપણે ચાર સ્વર્ગમાં પસાર થવું પડશે. પહેલા સ્વર્ગનું નામ ‘બંધુ’, બીજાનું નામ ‘સુહૃદ’, ત્રીજાનું નામ ‘મિત્ર’ અને ચોથાનું નામ ‘સખા’. પતિપત્નીનું સ્વર્ગ એ ‘સુહૃદસ્વર્ગ’ અને ‘મિત્રસ્વર્ગ’ છે, અને ‘મિત્ર’ એ સ્વીડનબોર્ગનું છેલ્લું છે. જાતિસ્નેહ જે ‘મિત્રસ્વર્ગ’ સુધી છે તેને પત્ની શિવાયની સ્ત્રીઓ સાથે ભગિનીભાવમાં રહેવાને આજ્ઞા કરે છે. એ આજ્ઞા પરમાત્માની આજ્ઞાથી શી રીતે ઉલટી અને તેથી નકામી છે એ આપણે જોઈએ. બંધુ અને ભગિની વચ્ચે સ્વાર્પણનો અને સ્નેહનો જે પ્રવાહ છે તે કરતાં પતિ અને પત્ની વચ્ચેનો પ્રવાહ વિશેષ પ્રબલ અને વિશેષ ગાઢ છે, અને તેથી વિશેષ પવિત્ર છે. બંધુ અને ભગિની કરતાં પતિ અને પત્ની વિશેષ નિકટ છે. બંધુ અને ભગિનીના સ્નેહથી વિશેષ નિકટ સ્નેહની જાતિસ્નેહના સામ્યોની જે ઇચ્છા છે તે એ સ્નેહ બંધુભાવ સુધીજ અટકી રહેવાને નથી નિર્માયો એવી સૂચના અને ઘણી વખત તો પરમાત્માની આજ્ઞા પણ નથી શું? દરેક માનવીએ સખાની ભાવનામાં આવવું જોઈએ અને એમ થવા માટે સુહૃદ અને મિત્રભાવનામાંથી પસાર થવું જોઈએ. બંધુત્વ અને સખાત્વ એ સૂક્ષ્મ લક્ષણની વચ્ચે મિત્રત્વની જે મીઠી સ્થૂલ ભાસતી લક્ષણ છે તે પણ સ્વીકારવીજ જોઈએ. સખા એ શું છે અને મેં હમણાં ગણાવેલાં સ્વર્ગોની ઉત્પત્તિ કહિંથી છે અને તેનો અર્થ શું છે તે બતાવવા નીચેનો શ્લોક લખવો જોઈએ.

અત્યાગસહનો બંધુ: સદૈવાનુ મત: સુહૃદ્

एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राण: सखामत: ।

હવે સમજાશે કે ‘સુહૃદ’ અને ‘મિત્ર’ એ બેજ સ્વર્ગ સ્વીડનબોર્ગના લગ્નસ્નેહ માટે છે. ‘સુહૃદ’ એ નીચલું અને ‘મિત્ર’

એ ઉપલું. ‘બંધુમાં લગ્નને રળ નથી, અને જાતિસ્નેહહીન ‘સખા’ને તે પિછાનતો નથી. બંધુભાવમાં લગ્નને સૌ સ્થાને રળ નજ હોવી જોઈએ. કેમકે એવી રળ આપવી એ તો વ્યભિચારનેજ ઉત્તેજન આપવા બરાબર છે. વળી જે સ્ત્રીને આપણે પત્ની કરી શકીએ, એવી એક પણ ભાગ્યેજ અહીં તો મળી આવે છે. અને જેને એવી ધણી મળી આવે એમ લાગે છે તે તો ગુલામી ચહેરાને અને તાગ પાછળ ભમનાર વ્યભિચારીજ છે. હું આમ કહું છું કેમકે કૃષ્ણને છોડી હવે દુનિયાદારીમાં આવવાની જરૂર છે, અને એ તરફ દૃષ્ટિ ન જાય તો મહારા આ વિચારો અનેકને બ્રષ્ટતા તરફ દોર્યા વિના નજ રહે. કૃષ્ણલીલાસનાજ કેટલાક પંથ જેમ હાલ એ લીલાને પોતાના સ્વાર્થમાં દોરી જઈ બ્રષ્ટ થાય છે, એ અમૃતરસમાં પોતાના હાથ ગંદા કરી બોળવાથી જેમ એ રસની આખી બરણીનેજ સેડવી નાખી છે તેમ બન્યા વિના ન રહે. મહારે જે કહેવાનું છે તેથી ઉલટું જ સમજ્યા વિના ન રહે. એક સ્ત્રી ઉપર બીજાને ઉમેરવા માગે છે તેણે આ સવાલ પોતાના હૃદયને પૂછવોજ જોઈએ-’ હું એ બાલા માટે મહાઈ શિર આપી દેવા તૈયાર છું ? ’ એનું ઉત્તર હકારમાં મળે અને તે મોહરહિત સ્થિતિમાંથી મળે તોજ અગાડી કાંઈ પણ ગતિ કરવી યોગ્ય છે. અને એમ ન બને તો તો એ સ્ત્રીના બણી એક બંધુભાવ શિવાયની દૃષ્ટિ પણ નરકનીજ જનેતા છે. સ્થૂલ વાંઝનાથી કોઈ સ્ત્રી સામે જોવું એ તેની સાથે વ્યભિચાર કર્યા બરાબર છે અને તેટલાથીજ તે મોહનો કીડો નરકનો અધિકારી થઈ ચૂકે છે, અને એટલું તો બહુજ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે સર્વસ્વાર્પણની તૈયારીઓ ધણી વખત જેવી દેખાય છે તેવી ધણી વખત હોતી નથી. વળી લગ્નનો હેતુ સ્થૂલેચ્છાઓની તૃપ્તિમાં નથી પણ સૂક્ષ્મ બનવામાં

એટલે પરમાત્મા પાસે જવાના યત્નમાં છે. હું તો એટલે સુધી કહું છું કે એક દંપતિ પણ સ્થૂલ વાતોને દૂર ફેંકી દેષ સૂક્ષ્મ ભાવના-ઓનાંજ દ્વારણાં લેતું રહે એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે. પરંતુ સ્થૂલનો આનંદ ઉપયોગનો છે કેમકે તે ઉત્પત્તિનો ક્રમ છે; અને તેથીજ એ આનંદ પવિત્ર છે એટલુંજ નહિ પણ તે આનંદ માનવીને તેમજ દેવને આનંદનો આનંદ છે. એ આનંદમાંથી અત્રે સ્થૂલ બાલકો અને સર્ગમાં સૂદમ બાલકો એટલે સ્નેહ અને જ્ઞાન જન્મે છે. અને અહીં પણ જે બાલકો જન્મે છે તેને માટે પરમાત્મા તો સ્વર્ગજ છૂટે છે એટલે એ બાલકો પણ સ્વર્ગનાજ ઉપયોગાર્થે છે. હવે આપણે જાણી શકશું કે અનેકસ્ત્રીલક્ષમાં બહુ ભય છે. એટલો બધો ભય છે, કેમકે આપણે સ્થૂલમાં છીએ અને તેથી સ્થૂલમાં જવા ઇચ્છી બ્રહ્મા તરફ વળવા વધારે તત્પર છીએ. ત્યારે સ્થૂલનાં પડતી બહાર સૂક્ષ્મને ખેંચી કાઢી તેને વિસ્તીર્ણુ કરી ઉપર ચડવું એ વિકટ કાર્ય છે. એમ છતાં પણ સ્વાર્પણમય હોય તો અનેકસ્ત્રીલક્ષ એ દૂષણ અને વ્યભિચાર તો નથીજ; પણ ભૂષણ અને સ્નેહ છે અને તેથી સ્વર્ગજ છે. સ્વીડનબોર્ગના કહેવા પ્રમાણે તો શકુંતલાનો પતિ દુષ્યંત શકુંતલાને વર્યો તેથી નરકમાં જવાનો અને કાદંબરીનો ચંદ્રાપીડ-તો રોહિણી જે ચંદ્રાપીડ અને કાદંબરી વચ્ચે તે પ્રેમી હૃદયને જોડવા રહી તેને પણ સાથે લઇને નરકમાં જવાનો. સ્વીડનબોર્ગના ધારવા પ્રમાણે જેટલો વધારે પ્રેમ તેટલી સ્ત્રીમાં અમુક પ્રસંગે વધારે પ્રબલ અદેખાઇ. ખરૂંજ છે કે અદેખાઇ એ પ્રેમજ છે; પરંતુ જેટલો વધારે પ્રેમ તેટલી વધારે અદેખાઇ-એ તો નહિ માની શકાય. મિત્રમાંથી સખી ભાવમાં ગયા પછી સ્નેહ અદેખાઇને ઓળખતોજ નથી. અરે-અદેખાઈ તો સુહૃદ સુધીજ છે. એમ ન હોય તો

બિચારા બાણની વિશાલ ઔદાયની બધી રચના ધૂલ મળી જાય છે અને અનેકજીવસને વ્યભિચાર માનતાં કાલિદાસનાં તો બધાં નાટકો અને કાવ્યો જેમ બહેલાં બાણી દેવાય એમ વધારે સાંડે એમ માનવું પડશે. આ બધા પછી એટલું કહેવું જોઈએ કે સ્વીડનબોર્ગે ‘અનેક-જીવસ’નું પ્રકરણ વ્યભિચાર અને નરક તરફના ઉપલા ભાગમાં મૂક્યું છે. પરંતુ અનેક જીવ પરણનારા મુસલમાનોને એક જેવા તેવા હલકા સ્વર્ગમાં મોકલી વળી એ સ્વર્ગને પણ નરક જેવું બદમોથી છંટાવું બનાવ્યું છે. કદાચ હું જે રીતે અનેક જીવજનને યોગ્ય ગણું છું તેવી રીતે એ મુસલમાનોએ નહિ ગણ્યું હોય અને કાંઈ હલકી રીતે એ લક્ષમાં પડ્યા હશે. તેથી તેઓનું સ્વર્ગ એવું બન્યું હશે. એ ગમે તેમ હોય પણ સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહની સૂક્ષ્મતાને વધારે સૂક્ષ્મ કરી જોતાં અનેક જીવસ સ્વર્ગીય ઠરે છે એમાં મને તો કશી શંકા રહેતી નથી.

(૧૭) આ બધી વાતને સ્પષ્ટ કરવા આપણે જરા મહારાં સ્વર્ગો ટુંકામાં તપાસી જશું. એમ કરતાં સ્વીડનબોર્ગની ભાવનાને કેટલા વિસ્તારની જરૂર છે અને સ્વીડનબોર્ગની ક્રિશ્ચિયાનિટિને પણ તેવીજ કેટલી જરૂર છે અને વેદાંતના લગ્નરનેહનું છેવટનું બિંદુ અને તેનો ક્રમ કેવો છે એ કાંઈક જોઈ શકાશે.

(૧૮) સ્વીડનબોર્ગનું છેલ્લું એટલે દિવ્ય સ્વર્ગ એવું છે જેમાં પરમાનંદમય દેવદેવીઓનાં દંપતી એક (one flesh) થવાને એક પત્નીવ્રતથીજ લગ્નરનેહમાં અને તેથી જાતિસ્નેહમાં પરમાત્માની પરમકૃપામાં અનંતકાળ સુધી વિહરે છે. ‘અનંતકાળ’ એ શબ્દને બાદ કરી મહાઈ એ પહેલું સ્વર્ગ છે જેને આપણે ‘સુહૃત સ્વર્ગ’ કહેશું. મહાઈ બીજુ સ્વર્ગ ‘મિત્રસ્વર્ગ’ છે જેમાં જાતિસ્નેહ બહુજ

સૂક્ષ્મ રહ્યો છે; અને જ્યાં અમુક અમુક પ્રસંગે પત્નીઓમાં મીઠી અદેખાઇઓના સ્નેહમય ક્રીડાસમા આલાસ માત્ર છે; અને ત્યાં સમગ્ર દેવો અને સમગ્ર દેવીઓ એ એકજ દંપતિ છે. એટલે એ સ્વર્ગ અનેક સ્ત્રીલગ્નનું સ્વર્ગ છે. એ સ્વર્ગમાં બંધુ અને ભગિની જેવા અર્ધ સંબંધોને કોઇ પિછાનતું નથી પણ દરેક દરેકથી ઐક્યમય (one flesh) થવાના વિહારમાં છે. મહારા ત્રીજા એટલે ‘સખા’ સ્વર્ગમાં જાતિસ્નેહ નથી; કેમકે જાતિજ સ્પષ્ટ નથી. ત્યાં પહેલ્યા પહેલાં સ્ત્રીપુરુષ એક (one flesh) થઇ ચુક્યાં છે. જે જાતિમાં બ્રહ્મ છે તે જાતિના આ સ્વર્ગમાં સ્નેહ કે જ્ઞાન એ સ્વીકારવાના પદાર્થ પ્રમાણે દિવસમાં ધણી વખત કે ક્ષણે ક્ષણે જાતિ ફરતી રહે છે અને એ સ્વર્ગથી પણ અગાડી જવાના સમય પહેલાં ‘જાતિ’ એવું કાંઇજ રહેતું નથી અને મહાર્ છેલ્લું સ્વર્ગ તો પરમાત્મા-બ્રહ્મ-છે-જ્યાં સ્નેહ અને જ્ઞાન એ બંને પ્રવાહ કોઇ પણ રીતે ન ઝાળખી શકાય તેમ એક છે, ‘જ્ઞાન’ અને ‘સ્નેહ’ એમ નહિ પણ એક કાંઇક તે એકજ-તે એકજ છે.

હજી આની આ વાતને આપણા આર્યકાવ્યપ્રવાહની એક લક્ષ્ય મૂર્તિને જોતાં વધારે સ્પષ્ટ કરી શકીશું. કવિતા જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનથી જુદી થાય છે ત્યાં તે એમ માનતી થાય છે કે બોક્તા અને બોજ્ય એમ બે ન હોય ત્યાં સુધી રસ સંભવતોજ નથી. અને એ વાત કોઇ કલ્પનાના પણ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અનુભવથીએ સાચીજ લાગે તેવી છે. આપણામાં બોક્તા અને બોજ્યના છેવટના જેવા ઐક્યની મૂર્તિ અર્ધાગ ઉભયાશંકરની છે. આ શંકર એજ સ્વીડનબોર્ગનો ‘લોર્ડ’ છે; પરંતુ માશૂકને અર્ધાગ બનાવી દેવી ત્યાંએ ખરા પ્રેમની કલ્પના તૃપ્ત થતી નથી અને મને તો છેવટના પ્રેમ તરીકે પેલું

અહ્મજ ઇષ્ટ છે જે રસનું પણ રસ છે, જેને કવિતા રસ કહી અગાધ સ્નેહગીત ગાયા કરે છે જતાં ત્યાં સુધી જતાં તો ચૂપજ થઈ જવું પડે છે. એ બોલતા બોલ્યના બેદ રહિત સ્થિતિમાં આનંદ શી રીતે છે, એ સ્થિતિ શું છે-એ હું જાણતો નથી; પરંતુ વસ્તુ-ગતિ માત્રનો અંત તો આમાં જ હોવો જોઈએ એમ હું અને વેદાંતનાં પુસ્તકોને હૃદયના રસપૂર્વક વાચવામાં આવે તો તમે કદાચ મહારાથી વિશેષ સ્પષ્ટ કાંઈક સમજી શકશો. પરંતુ હાલ તો સ્વીડન-બોર્ગ એ શંકરમાં પણ કાંઈ દંપતીને બેળવી દેતો નથી એટલો મહારે તેની સાથે વાંધો છે એટલું કહી, અને એને વેદાંત તરફ દૃષ્ટિ કરવાનો પ્રસંગ ન બનતાં તે અહાને પિછાની શક્યો નથી એટલું કહી, હવે મહારે અહીં શ્વાસ લેવો જોઈએ.

(૧૯) સ્વીડનબોર્ગનું ઉપલું અહાંડ સ્વર્ગ એટલે લગ્નસ્નેહને આ પ્રમાણે વિક્ષેપી, તેના પ્રવાહને મહારાથી બની શકે તેટલો સૂક્ષ્મ બનાવી, અમુક અંત સુધી પહોંચાડી, હવે આપણે તેના અહાંડના નીચલા ભાગ તરફ એટલે નરક અથવા બિચારસ્નેહ તરફ વળવું જોઈએ. અહીં પણ એકાદ પ્રકારે તેની તે ક્રિયા કરવાની છે એટલે તેના તે પ્રવાહને સૂક્ષ્મતર બનાવવાનો છે. તેના સ્વર્ગ તરફના પ્રવાહને આપણે માત્ર વિસ્તાર આપતા મયા છીએ; પરંતુ અહીં તેટલું કયાં ઉપરાંત તેના નરક તરફના પ્રવાહને આપણે બરતરફી આપી દેવાની છે. સ્વર્ગ તરફના સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહમાં તેની દૃષ્ટિનું ટુંકા-પણું આપણે સુધારવાનું હતું; પરંતુ અત્ર એ દૃષ્ટિએ જે નથી જ એવું કાંઈ ભૂલથી જોએલું છે તે ભૂલને પણ સુધારવાની છે. આટલું કરવા માટે પ્રથમ તો આપણે સ્વીડનબોર્ગના આખા અહાંડના પ્રવાહને વધારે સ્પષ્ટતાથી અને વિશેષે હવે જોવાના છે તે ભાગોને

તેનીજ દૃષ્ટિએ જોઇ જવા જોઇએ અર્થાત્ પૂર્વપક્ષ જોઇ જવો જોઇએ.

(૨૦) સ્વર્ગના સૂર્યમાંથી જે પ્રવાહ ચાલે છે તે સ્વર્ગોની મારફત સ્થૂલ પૃથ્વીઓ પર અને માનવીના મૃત્યુ પછી જે સ્થાનમાં માનવી સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જવાની તૈયારી કરે છે તે સ્થાનપર પડે છે. આ પ્રવાહ લગ્નસ્નેહને એટલે પ્રભુપ્રેમને લીધે માનવીને મળી શકે છે. આ પ્રવાહ હિતનો અને સત્યનો છે; આ પ્રવાહ દેવ છે અને વિસ્તારનો માર્ગ છે. પરંતુ એક બીજો અને સમાન બલવાળો પ્રવાહ સ્થૂલ પૃથ્વીઓપર અને સ્વર્ગ નરકની તૈયારી કરવાના પ્રદેશપર પડે છે. આ પ્રવાહ અંધકાર (chaos) માંથી નીકળે છે. આ પ્રવાહ બિચારસ્નેહને એટલે સ્વસ્નેહને લીધે માનવીને મળે છે. આ પ્રવાહ પાપનો અને અસત્યનો છે. આ પ્રવાહ દાનવ છે અને ધ્વંસનો માર્ગ છે. આ પ્રવાહ અંધકારમાંથી નીકળી નરકોની માર્ફત વહે છે. આ બંને સમાન બલવાળા પ્રવાહોની બરાબર વચમાં એટલે સમતોલન (equilibrium) માં સ્થૂલ પૃથ્વીઓ અને સ્વર્ગ નરકની તૈયારીના પ્રદેશો છે. આ બંને પ્રવાહથી જૂદી પાડી ‘પૃથ્વી’ ને ‘સ્થૂલ પૃથ્વી’ કહીએ છીએ કેમકે પૃથ્વી સ્થૂલ છે, અને આ બંને પ્રવાહો સૂક્ષ્મ છે, અને હવે આપણે જોઇશું ત્યારે જજાણે કે પૃથ્વી એ સ્વર્ગ અને નરકનાં કપડાં છે. પૃથ્વી સમતોલનમાં છે કેમકે એ બંને પ્રવાહો સમાન બલવાળા છે એટલુંજ નહિ પણ સામસામે ખેંચનારા છે. પૃથ્વી સ્વર્ગ નરકનાં કપડાં છે અને આ બંને પ્રવાહો પણ સ્વર્ગ નરકના હોવાથી આ પૃથ્વીપર પણ હોવાથી તેનાં પણ કપડાં છે. પૃથ્વી કપડાં અથવા કપડાં જેવી છે. કેમકે તે સ્થૂલ પૃથ્વીની એટલે પૃથ્વીના માનવીની સ્થૂલતાની અર્થાત્ માંસ ચર્માદિની બીતર એ બેમાંથી એક પ્રવાહ મનુષ્ય જીવનમાં બળેલો રહે છે. જેમ નાગિ-

ચેરની કૃતિમાં કાચલીની બીતર ટોપરાનો ગાળો રહે છે તેમ માનવી મરી જાય છે ત્યારે તેનું સૂક્ષ્મદેહ સ્વર્ગ કે નરકની તૈયારી કરવા પૈલા પ્રદેશમાં જાય છે. જે કાંઈ સ્થૂલ પરમાણુઓ પૃથ્વીના અધ્યાસને લીધે તેમનામાં હજી રહી ગયા હોય તેને તે સૂક્ષ્મદેહ ત્યાં ફેંટી દેઈ પોતાના સ્વભાવનીજ આબેહૂય મૂર્તિ બની ખડું રહે છે, અને સ્વભાવને અનુકૂલ એટલે ઇચ્છિત સ્થાને ઇચ્છિત સુખ ભોગવવા ચાહ્યું જાય છે. પૃથ્વીપર જે લક્ષ્મસ્નેહમાં રહ્યો હોય તે સ્વર્ગમાં જાય છે અને બ્યભિચારમાં રહ્યો હોય તે નરકમાં જાય છે. નરકમાં જાય છે તેને પણ ત્યાં જવાનું ગમે છે કેમકે ત્યાંજ તેનો વિહાર છે, અને દરેક વિહારને આનંદ હોય છે તેથી ત્યાંજ તેનો આનંદ છે. નરકના જીવને સ્વર્ગમાં લઇ જવામાં આવે તો ત્યાંની હવાજ અને ત્યાંનો વિહારજ તેને "અત્યંત અરુચતાં હોવાથી તે ત્યાંથી નાસવાનું કરે છે અને રોડી રાખવામાં આવે તો મૂર્છિત થઇ જાય છે. એજ પ્રમાણે નરકની ગંધારી સ્થિતિથી નરકમાં દેવને થાય છે. આ પ્રમાણે આ બે પ્રવાહો સ્વર્ગ અને નરક કે દેવ અને દૈત્ય કે લક્ષ્મસ્નેહ અને બ્યભિચાર બે શત્રુની પેઠે સામસામા અને બની શકે તેટલું દૂર દૂર રહે છે. માનવી આ બંને પ્રવાહની મધ્યે સમતોલનમાં હોવાથી પોતાને ગમે ત્યાં સ્વર્ગ કે નરકમાં જાય છે અને ત્રાજવાનું સમતોલન એક વખત એક તરફ નમ્યાથી પછી તો વધારે અને વધારે ઝડપથી તે બાજુએ નમતું ચાલે છે તેથી સ્વર્ગમાં ગએલો દેવ અનંતતા સુધી વધારે અને વધારે દેવ થતો જાય છે અને નરકમાં ગએલો જીવ અનંતતા સુધી વધારે અને વધારે દૈત્ય થતો જાય છે. અનંતતા સુધી દેવ બનતો જીવ અંતે પરમાત્મા થઇ જતો નથી તેમ અનંતતા સુધી દૈત્ય બનતો જતો જીવ અંધકાર થઈ

જતો નથી. (એ બે છેડા સ્વીડનબોર્ગની દૃષ્ટિની બહાર રહી ગએલા હોય એમ મને તેના આ પુસ્તક ઉપરથી તો લાગ્યું.) છતાં સ્વીડન-
બોર્ગના વિચાર પ્રમાણે બે છેડા તો હોવાજ જોઈએ. પ્રભુસ્નેહ
અને સ્વસ્નેહ એવા બે છેડા છે, અને તેના એક બીજા સાથે કરી
મિલાપ રાખતા નથી. હકીકત આમ છે:-વિશ્વમાં કાંઈ પણ વિરોધી-
રહિત નથી. વિરોધી અન્યોન્ય સગોત્ર નથી પણ પ્રતિપક્ષી છે.
એકજ પદાર્થનાં મ્હોટામાં મ્હોટાં અને ન્હાનામાં ન્હાનાં વચ્ચે
સગોત્રત્વ છે; પણ વિરોધી તો તેઓના પ્રતિપક્ષને લીધે ખેલાંઓની
સામે છે: અને બીજા ભાગના મ્હોટાં ન્હાનાંમાં પણ ખેલા ભાગની
માફકજ સગોત્રત્વ હોવાથી બંને ભાગનાં મ્હોટાં ન્હાનાં સૌજ પ્રતિ-
પક્ષી છે. વિશ્વનો દેખાવ એક યુદ્ધનો દેખાવ છે. નિર્માણથી પુણ્યની
ઉત્પત્તિ સ્થિતિ છે અને ત્યાંથીજ મ્હોટામાં મ્હોટા પ્રમાણનું અને
ન્હાનામાં ન્હાના પ્રમાણનું પુણ્ય છે. અને જ્યારે આ ન્હાનામાં
ન્હાનું પુણ્ય છેવટ એક પ્રમાણશૂન્ય ચર્મ જાય ત્યારે સામેની બાજુ-
એથી પાપ ઉભું થાય છે અને તે તરફ શરૂ થાય છે. આમ છે
તેથી કોઈ પણ પ્રકારનો કાંઈ પણ સંબંધ કે સંક્રાંતિ પુણ્ય અને
પાપ વચ્ચે નથી, પરંતુ પુણ્યને મ્હોટાં ન્હાનાં પુણ્ય સાથે અને
પાપને મ્હોટાં ન્હાનાં પાપ સાથે સંબંધ કે સંક્રાંતિ છે. પુણ્ય
અને પાપ અને તેનું ન્હાનામાં ન્હાનું અણુ અણુ સામસામે પ્રતિ-
પક્ષી અને વિરોધી છે તેથી પુણ્યના કથાને અને પાપના કથાને
અન્યોન્ય કરી સંબંધ સંભવતો નથી. પુણ્ય એટલે સ્વર્ગ અને
લક્ષ્મસ્નેહ; અને પાપ એટલે નરક અને વ્યભિચાર. પુણ્ય અને પાપનો
દેખાવ એક યુદ્ધનો દેખાવ છે અને તેથીજ વિશ્વનો પણ તેવોજ
દેખાવ છે. હવે પાપ અને પુણ્ય વિરોધી હોવાથી તેઓ વચ્ચે એક

મધ્યવર્તી પણ છે અને એ મધ્યવર્તીમાં સમતોલન રહે છે, જેમાં પુણ્યના વિનાશાર્થે પાપ સતત ગતિ કરતું રહે છે; પણ તે વિસ્તાર પામતું નથી તેથી તેના યત્નમાં જ્યાં છે ત્યાંજ અટકી રહે છે. પુણ્ય તો પોતાનો માત્ર બચાવજ કરવા માગે છે અને તેનામાં પ્રભુકૃપાથી વિસ્તાર પામવાની શક્તિ હોતાં પોતાનો હેતુ પાર પાડી શકે છે. (યુદ્ધમાં જે કાંઈ જોઈએ તે આવી ગયું. હવે એ મહાન યુદ્ધની બરાબર વચમાં એવી વિકટ સ્થિતિમાં એ મધ્યવર્તી માનવી છે. બિચારા માનવીને પ્રભુએ આવી સ્થિતિ કાં આપી? સ્વીડનબોર્ગ કહે છે) આ ત્રાજવાનું સમતોલન માનવી છે, અને એ એમ છે; કેમકે આખા વિશ્વમાં પૂર્ણ તટસ્થ અને તેથી પૂર્ણ સ્વતંત્ર સ્થાન એજ છે જ્યાંથી માનવી પોતાની ખુશી પ્રમાણે બેમાંથી ગમે તે તરફ વળી શકે છે. આ સમતોલનની સ્થિતિને લીધેજ મનુષ્યમાં સ્વતંત્ર ઇચ્છા છે અને આ સમતોલનની મારફતજ મનુષ્ય વિચારે છે અને ઇચ્છે છે અને તેથી પોતે પોતાથી બોલતો અને વર્તતો હોય એમ માને છે. મનુષ્યચેતના આ પ્રમાણે પુણ્ય સ્વીકારવાનું કે પાપ સ્વીકારવાનું અમે તે પસંદ કરવાની પૂરી છુટમાં છે. અને તેથી તે પોતાની વિચારપૂર્વક પસંદગીથીજ લક્ષ્મસ્નેહમાં અને સ્વર્ગમાં જાય છે કે વિચારપૂર્વક પસંદગીથીજ વ્યભિચારમાં અને નર્કમાં જાય છે. જે મનુષ્ય લક્ષ્મસ્નેહમાં જાય છે તો તે પોતાનું મ્હેં અને છાતી પરમાત્મા બધી રાખીને ચાલે છે પણ જે મનુષ્ય વ્યભિચારમાં જાય છે તો તે પોતાની પીઠ પરમાત્મા બધી રાખીને ચાલે છે. જે માનવી પરમાત્મા તરફ મ્હેં રાખે છે તો તેનું સ્વાતંત્ર્ય અને તેના વિચાર પરમાત્માથી દોરાય છે અને તે સ્વર્ગમાં જાય છે; પણ જે માનવી પરમાત્મા તરફ પીઠ રાખે છે એટલે

અંધકાર તરફ મ્હોં અને છાતી રાખે છે તો તેનું સ્વાતંત્ર્ય અને તેના વિચાર અંધકારથી એટલે સ્વસ્નેહથી દોરાય છે અને તે નરકમાં જાય છે. સ્વર્ગ અને નરકના બીજરૂપ માનવી આમ તટસ્થ સ્થિતિમાં છે કેમકે તટસ્થત્વ વિના સ્વાતંત્ર્ય સંભવતું નથી. અને માનવીને એવી સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં પરમાત્મા તરફથી મૂકવામાં આવ્યું છે; કેમકે પરમાત્મા પોતાનો સ્વતંત્ર નિર્મલ રસ માનવીને પાછા સ્વર્ગમાં દોરવા ઇચ્છે છે; અને સ્વતંત્ર રસ સ્વતંત્રનેજ પાછા શકાય છે. પરતંત્ર જીવ સ્વતંત્ર રસ પી શકતો નથી. દેવ તરફ જવાયું એટલે સ્વર્ગ તરફ ખેંચાવાયું. તેથી દેવ સ્વતંત્ર નથી અને સ્વતંત્ર હોય એમ માનતા પણ નથી. દેવો જાણે છે અને માને છે કે તેઓનાં કૃત્યો અને તેઓના વિચારો પરમાત્માથી દોરાય છે. દૈત્ય તરફ જવાયું એટલે નર્ક તરફ ખેંચાવાયું. તેથી દૈત્ય સ્વતંત્ર નથી; જો કે તેની તેવી સ્થિતિથી એટલે તે અંધકારથી દોરાતો ચાલે છે તેવા જ્ઞાનથી બાતલ છે; કેમકે તે અજ્ઞાન અને અસત્યમાં છે અને તેથી અંધારામાં છે કે છાયામાં છે.

(૨૧) ઉપલી હકીકતોને સાચી કે જૂઠી માનવા માટે તેને અસુક રીતે પણ કોઈ કસોટીમાં મૂકવી જોઈએ. આમ કરવા માટે આપણે અછેક પ્રશ્ન સ્વીડનબોર્ગની વિશ્વરચના માટે જ પૂછતા આવશું. એ સંબંધે કાંઈ પણ નિર્ણય મેળવતાં તેનાં કહેલાં વ્યભિચારસ્નેહ સંબંધે નિર્ણય પોતાની મેળે મળી જશે.

(૨૨) પરમાત્માની સામે વિરોધી હોય એવો અંધકાર કે એવું કાંઈ પણ હોઈ શકે ? અર્થાત્ પ્રભુકૃતિમાં એટલે વિશ્વમાં બે બલ સામસામે હોઈ શકે ? વિશ્વમાં બે પ્રવાહ હોઈ શકે ? હોય તોપણ સમાન બળના હોઈ શકે ? વિશ્વમાં બે પ્રવાહ વૈરી હોઈ શકે ? બે

વૈરી સમાન બળના હોઈ શકે ? એક પ્રવાહ વિના બીજો પ્રવાહ રહી શકે ? વિશ્વ કેમ ચાલે છે ? પરમાત્માના પ્રવાહ સામે તે પ્રવાહથી છેક રહિત એમ ધ્વંસ, પાપ, દાનવ, અસત્ય, વ્યભિચાર, નર્ક, અંધાર, રાત્રી, સ્વસ્તેહ, સ્વાર્થ, ગંદકી હોઈ શકે ?

(૨૩) પરમાત્મા છે કે નહિ તે ભાજધડ પર આપણે ઉતરવાનું નથી કેમકે પરમાત્મા છે તેમ સ્વીડનબોર્ગ માને છે અને મને પણ પરમાત્મા છે એટલું તો માનવાને કાંઈ વાંધો નથી. પરમાત્મા વિશ્વની ઉત્પત્તિનું કારણ અને ઉત્પત્તિ-પરંપરાનું એટલે સ્થિતિનું કારણ છે એમ હું પણ સ્વીડનબોર્ગની સાથે જ માનીશ. એમ માનવું એ વિશ્વ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયું છે અને પરમાત્માથી જીવે છે એમ માનવાની બરાબર છે; અને સ્વીડનબોર્ગ તેમજ હું એ વાત કમુલ રાખીએ છીએ. જે પદાર્થ જે પદાર્થથી જન્મ્યો છે અને જે પદાર્થથી જન્મ્યા કરે છે એટલે જીવ્યા કરે છે, તે પદાર્થ જે પદાર્થથી તે જન્મીને જીવે છે તેના જેવો ગુણમાં ને ગતિમાં હોય છે. કેમકે તે પદાર્થ પેલા મૂળ પદાર્થનો એક અંશ છે અને દરેક અંશ તે જોનો અંશ છે તેના જેવો હોય છે. આ વાત પણ સ્વીડનબોર્ગ સ્વીકારે છે. આ વાતની સાક્ષી તો ક્ષણે ક્ષણે આપું વિશ્વ પૂરતું ચાલે છે. ચંદ્ર પૃથ્વીમાંથી નીકળ્યો તો પૃથ્વીની જ આસપાસ ફરે છે અને સમુદ્રમાંથી નીકળ્યો છે તેથી સમુદ્રને ખેંચ્યા જ કરે છે; એટલું અંશ અને અંશના મૂલ પદાર્થનું ગોત્ર તો સૌ જાણે છે. ચંદ્ર પૃથ્વીમાંથી નીકળ્યો અને પૃથ્વી સૂર્ય-માંથી નીકળી તેથી પૃથ્વી અને સૂર્યનો સંબંધ કાણ નથી જાણતું ? પણ ચંદ્ર પણ સૂર્યના જ ગોત્રનો છે અને તેથી જ તે સૂર્યના અનુ-કૂળ તેજને ઝહી શકે છે. અથવા તેથી જ સૂર્યનો પ્રકાશ ચંદ્રપર પડી શકે છે. વનસ્પતિ સૂર્યથી પોષાય છે તે પણ એનું એ જ ગોત્રવ

છે. બરાબર સમાંતરે ચાલતા અને નિયમિત ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ ફર્યા કરે છે. તે પણ એનું એજ ગોત્રત્વ છે. આપણો સૂર્ય સ્વર્ગના સૂર્યથી પોષાય છે તે પણ એનું એ જ ગોત્રત્વ છે. બધું વિશ્વ પરમાત્મામાંથી છે અને તેથી બધા વિશ્વના અંશોને અન્યોન્ય અને સૌને પરમાત્મા સાથે ગોત્રત્વ છે. પરમાત્મા જ જીવન છે તો પરમાત્મા વિના હયાતી જ સંભવતી નથી. પરમાત્મા પુણ્ય છે એટલે બધી હયાતી મ્હોટાં નાનાં પુણ્ય છે. પરમાત્મામાં પાપ ન હોય તો કશા પદાર્થમાં પાપનો સંભવ જ નથી. અને સ્વીડનભોર્ગ તેમ જ આપણે પરમાત્મામાં પાપનો અભાવ જ માનીએ છીએ તેથી સર્વ પદાર્થમાં પાપનો અભાવ બલાત્કારે પણ માનવો જ પડશે.

(૨૪) આટલું માન્યા પછી પરમાત્માની સામે વિરોધી હોય એવો અંધકાર કે એવું કાંઈ પણ હોઈ શકે નહિ. એ બલાત્કારે પણ માનવું પડશે અર્થાત્ પ્રભુકૃતિમાં એટલે વિશ્વમાં એ બલ સામે હોઈ શકે નહિ, એમ માનવું પડશે. પરમાત્માના પ્રવાહની સામે તે પ્રવાહથી છેક રહિત એમ ધ્વંસ, પાપ, દાનવ, અસત્ય, વ્યભિચાર, નર્ક, અંધાર, રાત્રી, સ્વરનેહ, સ્વાર્થ, ગંદકી, હોઈ શકે નહિ એ પણ માનવું જ પડશે. પરમાત્મામાંથી બધું છે તેમ છતાં પરમાત્માથી વિરૂદ્ધ અર્ધ વિશ્વ કેમ છે? એવો સવાલ એક દેવે સ્વીડનભોર્ગને પૂછ્યો હતો. ઉત્તર કાંઈ જ સંતોષકારક નથી એટલું જ નહિ પણ સ્વીડનભોર્ગની નિર્મલ દષ્ટિને જાંખપ લગાડે તેવું છે, અને તે યાદ રાખી અત્ર લખવા સરખું પણ વજનદાર મને ન લાગવાથી એ લખીને વ્યર્થ કાલક્ષેપ હું કરતો નથી. એ ઉત્તર તે દેવે સાંભળીને પણ કાંઈ સંતોષ બતાવ્યો નથી. છતાં સ્વીડનભોર્ગ તરફથી આનો સંતોષકારક ખુલાસો તમારા બાળપણમાં કાંઈ હોય તો કૃપાકરી લખશો.

(૨૫) સ્વીડનબોર્ગ માને છે તેમ વિશ્વમાં બે બલ સામસામે વિરોધી હોય તો વિશ્વરચના કેટલી બધી દયાપાત્ર થઈ જાય છે તે જોવું જોઈએ. વિશ્વના બંને છેડા પર સામસામે ખેંચતાં એવાં સમાન બલનાં બે વિરોધી તત્વ મૂકતાં જ વિશ્વ ટુકડે ટુકડા થઈ જશે. વિશ્વ એટલે બે શત્રુઓની ઢાલ તૂટી જતાં બંને શત્રુઓ સામસામા આવી ઉભા રહેશે, લડવા અને મારામારી કરવા લાગશે, અને બંને સમાન બલના અમર અને અન્યોન્ય સાક્ષાત્ વૈરભાવના હોવાથી એ યુદ્ધ કદી પૂરું થશે જ નહિ. પરિણામ કદાચ એવું આવે કે બંને મૂર્ખમાં અમુક સમય સુધી પડયા રહે એટલે એક તરફ પરમાત્મા લાંબો થઈને હાંકતો પડે અને બીજી તરફ અંધકાર તેવી જ રીતે પડે અને ફરી ઉઠી ફરી લડવા લાગે અને ફરી પડે અને ફરી લડે. આ બંને શત્રુઓ લડે કે પડે તેમાં આપણે તો કશું વિચારવાનું છે જ નહિ કેમકે વિશ્વ તો રહીજ શક્યું નહિ હોય. વિશ્વને આ બંને બલથી ન તૂટી શકે તેવું મજબૂત માનતાં તો તેની સ્થિતિ વળી વધારે બમડે છે. એક પતિને બે શંખણી શોક્ય માંહેની એક દાદરપર અને એક દાદર નીચે ખેંચતી હોવાથી બિચારા પતિને રાત્રી આખી એક પગથીઆ પરજ ટીંગાઈ રહેવાની વાર્તાના તે પતિસરખી વિશ્વની સ્થિતિ થશે. બે શોક્ય માંહેની પરમાત્મા શોક્યને આપણે બલી મણીએ છીએ તો તે કદાચ અંતે વિશ્વને દુઃખ થતું જાણી છોડી દે તોપણ તે બિચારાને પેલી શંખણી પાપમૂર્તિ અંધકાર શોક્યના જ કબજામાં જવાનું રહેશે અને એક વખત તે તરફ જવાયું એટલે સમતોલન તે તરફ ખસી જતાં વિશ્વને ફરી ઉંચે આવવાની આશાતો નથી જ પણ વધારે અને વધારે અંધારામાં જ તેને જવાનું રહે છે.

(૨૬) પૃથ્વી હયાત છે, અને પૃથ્વી અતિમાં છે એ સ્પષ્ટ હકી-

કતને સ્પષ્ટતર કરવાની જરૂર નથી. અને એ હકીકત જ ફરી સાબીત કરી આપે છે કે પૃથ્વીમાં બે વિરોધી બલ નથી અને હોય તોપણ પૃથ્વી સમતોલનમાં નથી. કોઈ પણ પદાર્થ બરોબર સમતોલનમાં હોઈ જ શકતો નથી, કેમકે સમતોલન વિશ્વમાં છે જ નહિ. દરેક પદાર્થ પોતાને કાંટે જતો જાય છે અને એ ગતિ જ કહી દે છે કે પૂર્ણ સમતોલનવાળો કાંટો આ વિશ્વ નથી અને તેવો કોઈ પણ કાંટો વિશ્વમાં હોઈ શકે નહિ. સમુદ્રનાં પાણીની ગતિ તરફ દૃષ્ટિ કરો; ભરતી અને ઓટ વચ્ચે સમતોલન નથી પણ ભરતી ઓટલે વિસ્તાર એ ઓટ ઓટલે સંકોચ કરતાં વધારે છે, અને તેથી જ સમુદ્રમાં પડેલું પાટિયું પ્રત્યેક ક્ષણે કોઈ પણ કિનારા તરફ જ ખેંચાતું જાય છે અને અંતે કિનારે નીકળી પડે છે. સમુદ્ર જેમ ઓટનો નહિ પણ ભરતીનો છે તેમ જ વિશ્વ અંધકારનું નહિ પણ પ્રભાતમાનું છે, આમ છે તેથી જ વિશ્વ નિરંતર સુધરતું જ ચાલે છે. વિશ્વ આખું એક જ ગોત્ર છે.

(૨૭) પરંતુ આવા નિશ્ચયપર આવતાં પાપ રહેશે નહિ અને તેથી પુણ્ય પણ રહેશે નહિ. વિશ્વ દ્વંદ્વરહિત ઓટલે શૂન્ય થઈ રહેશે. મતિનો અને પુરુષાર્થનો નાશ થઈ જશે. મતિ કરવી ઓટલે એકની પાસે જવું અને તેની સામેનું એવું જે હોય તેનાથી દૂર જવું; આવી ગતિ જ રહેશે નહિ, અને શું ખરું સત્ય તો એજ નથી? આ અનંત બ્રહ્માંડની મહાન્ સાંકળની એક નહાનીસરખી તણખલી હું અને તું પોતાથી શું ગતિ કરવાને શક્તિમાન છીએ? અને આ વિશ્વ આખું એક નહાતું સરખું અણુ પોતાથી શું ગતિ કરી શકે તેમ છે? અનંત પ્રભાતમામાં આ વિશ્વ એ નહિ સરખો જ વિસ્તાર છે અને તે પણ એવું તેનાથી જ આપણે બોલી શકીએ છીએ, જેમ શકીએ છીએ, જાણી શકીએ છીએ. પરંતુ આવા ધ્રુમસમાં આપણી

દષ્ટિને આપણે નહિ ધુન્ધવીએ અને આપણે ગતિ કરી શકીએ છીએ અને તે કેવા પ્રકારની, કેવી રીતે તે જોઈશું.

(૨૮) આ વિશ્વનું મૂલ બીજ બ્રહ્મ તેનાથી વિખૂટાં પડવું તેને આપણે સંકોચ કહીશું, અને તેની પાસે જવું તેને આપણે વિસ્તાર કહીશું. દરેક અણુ કંપે છે અથવા શ્વાસ લે છે એટલે સંકોચાય છે અને વિસ્તરે છે. કેમકે પરમાત્મા તેમ કરે છે. પરમાત્માનો એકજ સ્વભાવ છે અને તે કંપ છે. સંકોચ અથવા ધ્વંસ એટલે મૃત્યુ બહુ ઝડપથી થઈ શકે છે અને તેનો ક્રમ બહુ તપાસવા જેવો પણ નથી. પરંતુ વિસ્તાર બહુજ ધીમી ગતિએ જાય છે અને તેનો ક્રમ બહુ સુંદર અને બારીકાથી તપાસવા જેવો છે. કોઈ વૃક્ષ દાહથી શી રીતે બળી જાય છે કે પોતાની મેળે શી રીતે સુકાઈ જાય છે તે જાણવાને માટે એટલુંજ જોવું બસ છે, કે તેને જે પોષણ મળતું હતું તે કમી અને પછી બંધ થઈ ગયું. એ વૃક્ષ કેમ ઉગે છે તેને શી રીતે અને શું પોષણ મળે છે તે જાણતાં એવું મૃત્યુ શી રીતે થાય છે તે સહજે સમજાઈ જાય છે. આજ પ્રમાણે સૂર્યમાંથી પૃથ્વી ફાટી નીકળી તે એક ક્ષણમાં થઈ ગયું; પરંતુ પૃથ્વી વિસ્તાર પામતી જાય છે અને અંતે તેની જરૂર નહિ રહેતાં સૂર્યમાં બળી જશે તે ગતિનો ક્રમ બહુ લાંબો છે. પરંતુ આ બધી ગતિ એક કંપ છે. કંપ એ વિશ્વની ઉત્પત્તિ છે અને કંપ-પરંપરા એ વિશ્વની સ્થિતિ છે. વૃક્ષનું બીજ જેમ કંપી કંપી વિસ્તારના સમયમાં પર્ણ બનવાની ગતિ પામી તે ગતિથી વધારે અને વધારે વૃક્ષ બને છે. પશુનું બીજ જેમ કંપી કંપી વિસ્તારના સમયમાં રક્ત બનવાની ગતિ પામી તે ગતિથી વધારે અને વધારે પશુ બને છે તેમજ વિશ્વનું બીજ કંપી કંપી વિસ્તારના સમયમાં પર-

માત્રા બનવાની ગતિ પામી તે ગતિથી વધારે અને વધારે વિશ્વ બને છે, વધારે અને વધારે પર્ણ બનવું એ જેમ વધારે અને વધારે વૃક્ષ બનવું છે; વધારે અને વધારે રક્ત બનવું એમ જે વધારે અને વધારે પશુ બનવું છે, તેમજ વધારે અને વધારે પરમાત્મા બનવું એ વધારે અને વધારે વિશ્વ બનવું છે. માનવી એ એક નહાતું વિશ્વજ છે તેથી તે પણ જેટલું પરમાત્મા બને તેટલું વધારે માનવી બને છે. વધારે માનવી બનવું એટલે વધારે પરમાત્મા બનવું એ જ છે. પશુ પણ એક નહાતું અને વધારે સ્થૂલ વિશ્વ જ છે તેથી તેનું વધારે અને વધારે રક્ત બનવું એ વધારે અને વધારે પરમાત્મા જ બનવું છે. અને પશુ જેટલું વધારે રક્ત બને છે તેટલું જ તે વધારે પરમાત્મા બનતું જાય છે. એ જ પ્રમાણે વૃક્ષનું અને પત્થરનું અને કાનું નહિ? પદાર્થ માત્ર પરમાત્માને જ ચૂસે છે પરંતુ તે રસને પોતાના શરીરને અનુકૂલ કરી ચૂસે છે. કેમકે એમ થયા વિના એ રસ મળી શકતો નથી. અર્થાત્ પ્રભુ જેને જેવા રૂપમાં ગોઠે છે તેને તેવા રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે. હજુ ખીજી રીતે કહીએ તો વિશ્વના મહાયજ્ઞમાં સૌ પોતાની ઈચ્છાનુસાર હોમાયા કરે છે. કૃષ્ણ જેને યજ્ઞ કહી સમજાવે છે તેને કાષ્ઠસ્થ અને તેથી સ્વીડનબોર્ગ એક કોઠાર કહી સમજાવે છે. પરંતુ આ ગતિ સીધી લીટીપર રડી જતી નથી પણ કંપતી ચાલે છે. કંપતી ચાલે છે કેમકે પરમાત્માના ખેંચાણના સમયમાં છતાં ધ્વંસને કાળે તેને જે ધક્કો લાગ્યો છે તેની અસર હજુ ગમ્મ નથી અને કદી જવાની નથી. દરેક ગતિની અસર અમર છે અને સર્વત્ર છે મહાસાગરમાં કાંકરી ફેંકતાં એ મહાજલની વસ્તુગતિમાં જે ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો તેની અસર ન દેખતાં છતાં આખા સમુદ્રપર અને આખા સમુદ્રપર સમુદ્રની હયાતી સુધી છે. તે કાંકરી પડી ન હોત અને સમુદ્રની સ્થિતિ જેવી હોત

તેવી કાંકરી પડ્યા પછી બનવાની નથી. આ પ્રમાણે ગતિના બે ભાગ કરશું એટલે એકજ પરમાત્મામાંથી બે બંધુ જેવા પણ ઉપ-યોગાર્થે સામાસામા હોવાથી શત્રુ જેવા ભાસતા બે પ્રવાહને વહાવીશું. એક પ્રવાહ સંકોચનો પ્રવાહ છે અને બીજો વિસ્તારનો પ્રવાહ છે. સંકોચનો પ્રવાહ પરમાત્માથી દૂર મોકલે છે અને વિસ્તારનો પ્રવાહ પરમાત્મા પાસે લઇ જાય છે. સંકોચનો પ્રવાહ પરમાત્માથી દૂર કરે છે એટલે સૌથી દૂર અર્થાત્ સમષ્ટિમયતાથી દૂર કરે છે અને વ્યષ્ટિમયતામાં મોકલે છે. વિસ્તારનો પ્રવાહ પરમાત્મા પાસે લઇ જાય છે એટલે સૌ પાસે લઇ જાય છે અર્થાત્ વ્યષ્ટિમયતાથી દૂર કરે છે અને સમષ્ટિમયતામાં મોકલે છે. વનનાં વૃક્ષો જ્યારે વસંતમાં ખીલી રહે છે એટલે વિસ્તરી રહે છે ત્યારે વન લક્ષ્મસ્નેહ જેવું ગાઢ અને આલીંગનમાં હોય તેવું લાગે છે. પણ જ્યારે પાનખર ઋતુમાં પત્રહીન શુષ્ક થઇ રહે છે એટલે સંકોચાઇ રહે છે ત્યારે છેક નીચલા થડથી શિખાસુધી દરેક વૃક્ષ છૂટું છૂટું લાગે છે; જાણે કેમ કાંઇ એ વનમાં અણબનાવ પેદા થયો ન હોય બનાવ એ સ્વર્ગ, લક્ષ્મસ્નેહ, સત્ય અને પુણ્ય છે ત્યારે અણબનાવ એ નર્ક વ્યભિચાર, અસત્ય અને પાપ છે. સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહ જેવાજ આપણા પ્રવાહ થઇ રહે છે; પરંતુ તદ્વાવત માત્ર એટલોજ છે કે તે શત્રુઓ નથી પણ મિત્ર છે. અણબનાવ ક્યાંએ નથી. વિશ્વનો દેખાવ યુદ્ધનો નથી પણ સ્નેહનો છે; આમ હોવાનું કારણ એટલુંજ છે કે ધક્કાના પ્રવાહે ખેંચાણના પ્રવાહને મદદ આપવા પોતાનું કાર્ય એક ક્ષણમાં બગાડી દેખ ખેંચાણનેજ મદદ આપવા ધક્કો ખેંચાણની સાથે નિત્ય રહે છે. ખેંચાણ પરમાત્મા તરફ માર્ગ કરતું જાય છે ત્યારે ધક્કો તે માર્ગને રસ પૂરતો જાય છે. જેનું ચૌવન સ્નેહમાં ગયું હોય તેવા વૃદ્ધને

પૂછો કે તેની માથુસ તરફનું તેનું ખેંચાણ કેટલું બધું ઉપયોગી હતું; પણ તે ખેંચાણમાં જ્યાં જ્યાં ધક્કા લાગતા, જ્યાં જ્યાં અડચણો નડતી, જ્યાં જ્યાં અશ્રુ ખરતાં તે સમય કેટલો બધો રસપૂર્ણ હતો ? અહો ! ધક્કો ખેંચાણને ક્યાં મદદ કરે છે તે મહાત્મા સ્વીડનબોર્ગ જોઈ શક્યો નહતો એમ લાગે છે. ખરો લગ્નસ્નેહ એ, એ ખેંચવાહના જ લગ્નમાં છે એટલુંજ પણ કહી લેવું જોઈએ. આત્મામાં એ પ્રવાહનું લગ્ન થાય, એ ખેંચે પ્રવાહ એકમય (one flesh) થઈ જાય ત્યારેજ લગ્ન પૂર્ણ થયું કહેવાય, મોક્ષાનુભવ પ્રાપ્ત થયો કહેવાય, સમતોલન મેળવ્યું કહેવાય. આપણે સમતોલનમાં નથી; પરંતુ કંપના એક તરફના ભાગમાં કંપતા ચાલીએ છીએ. સમતોલન દિવસે દિવસે ખોતા જતા નથી પણ મેળવતા જઈએ છીએ. બંને પ્રવાહ સમાન પવિત્ર છે અને તેથીજ તેઓનું લગ્ન સંભવે છે. આમ હોવા છતાં વિચારને સ્પષ્ટતા, સરલતા અને સગવડ આપવાની ખાતર માથુસથી દૂર કરવા ઇચ્છતા ધક્કાના પ્રવાહને નર્ક, પાપ, બિચાર, અસત્ય અને સંકેત કહેશું અને માથુસ પાસે લેઈ જવા ઇચ્છતા ખેંચાણના પ્રવાહને સ્વર્ગ, પુણ્ય, લગ્નસ્નેહ, સત્ય અને વિસ્તાર કહેશું.

(૨૯) પરંતુ એ પ્રવાહને દુશ્મન મટાડી મિત્ર બનાવતાં વિશ્વનો દેખાવ ક્રોધમાંથી શાંતિમાં આવી ગયો છે, એટલુંજ નહિ પણ વિશ્વનો આકાર પણ ફરી ગયો છે. વિશ્વ ખેંચેડાવાળો એક લીટી હતી તેને બદલે એક ચક્ર બની ગયું છે. એક લીટી એ શું ક્રોધનો અને સંકેતનો નમુનો નથી ? એક ચક્ર એ શું શાંતિનો અને વિસ્તારનો નમુનો નથી ? વિશ્વ ચક્ર બન્યા પછીજ અનંત બની શકે તેમ છે. કોઈ પણ પ્રકારની લીટી જ્યાંસુધી તે આર્દ્ર થતી થતી ચક્ર બની જતી નથી ત્યાં સુધી અનંત બની શકતી નથી. બ્રહ્માંડમાં સીધી લીટી ટકીજ

શક્તી નથી કેમકે અહ્માંડની ગતિ અને સ્થિતિ ચક્રની છે. અહ્માંડમાં સીધી લીટી ટકીજ શકતી નથી તેને માટે પહેલીજ તપાસે ખાતરી કરી લેવા સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાંથી એક સીધી છરીની ધાર જીવે. ખરેખર, તે સીધી નથી પણ સર્પાકાર છે અને ચક્ર બનવા મથતી હોય તેમ લાગે છે. વળી સીધી લીટી પાસે જવું એ નર્ક છે અને ચક્ર પાસે જવું એ સ્વર્ગ છે. તેને માટે મનુષ્યોના ચહેરા જીવે. માણસ જ્યારે રડે છે ત્યારે તેના ચહેરા લાંબો એટલે સીધી લીટી જેવો થાય છે પણ જ્યારે તે હસે છે ત્યારે તેના ચહેરા ગોળ ચક્ર જેવો એટલે ગોળા જેવો થાય છે. વળી તમારી આસપાસ જીવે અને આકાશમાં જીવે. શું તમને દરેક પદાર્થ વધારે અને વધારે ગોળ બનવા મથે છે એમ નથી દેખાતું? વિશ્વ ગોળ છે એટલે ભેટતું છે અને કંપે છે એટલે હજી વધારે ભેટતું જાય છે અને તેના બંને પ્રવાહો સંગ્રાહ છે તો પછી એ જૂદા અને વૈરભાવમાં રહી શકે? આની આ વાત દરેક વિચારને અંતે સાબીત થઈ શકશે; કેમકે તે અહ્માંડનું સત્ય છે અને અહ્માંડના સત્યમાં પ્રભુનો ખળકો છે તેથી તે સાંભળતાં જ સમજી જવાય છે એટલુંજ નહિ પણ જોઈ શકાય છે, અને તે દરેક સ્થાને અને દરેક સમયે જોઈ શકાય છે. પરંતુ આટલી રીતે એ બે પ્રવાહની મૈત્રી માટે તેની ગતિને જોઈ. હવે સગવડ ખાતર બંનેને દુશ્મન માની આપણે અગાડી નાટક બજાવવા ઉતરવુંજ પડશે.

(૩૦) આ બંને પ્રવાહ વિરોધી હોય તો તે સમાન બલના હોઈ શકે? દરેક યુદ્ધને અંતે શાંતિ હોય છે. કેમકે બેમાંથી એક સૈન્ય નબળું હોય છે કે અકસ્માતથી નબળું થયું એમ લાગે છે. પરંતુ અકસ્માત એ યુદ્ધમાં બેમાંથી એકની ભૂલ છે અને ભૂલ કરનાર સૈન્ય નબળુંજ છે. બે સૈન્ય સમાન બલનાં વિશ્વમાં લડ્યાં નથી અને

લડશે નહિ. ‘ એ સમાન બલ ’ એવું કાંઈજ વિશ્વમાં સંભવતું નથી કેમકે વિશ્વનો કર્તા અને તેને પોષનાર એકજ કોઈ છે.

(૩૧) એ અસસાન પ્રવાહની વચમાં જે પદાર્થને મૂકવામાં આવે તે બલવત્તર પ્રવાહની તરફ ખેંચાઈ જાય છે. વિશ્વમાં બલવત્તર પ્રવાહ વિસ્તારનો, લગ્નસ્નેહનો અને તેથી પુણ્યનો છે, અને પાપનો પ્રવાહ નબળો છે; કેમકે પુણ્યનો પ્રવાહ પ્રભુકૃપાથી વિસ્તાર પામી શકે છે, કેમકે તે પ્રભુનો છે; અને પાપનો પ્રવાહ વિસ્તાર પામી શકતો નથી; કેમકે તે પ્રભુનો નથી કે માશૂકનો નથી કેમકે તેમાં જતાં માશૂક દૂર જાય છે જેમ બનવું કોઈ ઇચ્છતું નથી.

(૩૨) છતાં કોઈ પણ સ્વર્ગમાં પૂરો સાચો લગ્નસ્નેહ નથી એવું સ્વીડનબોર્ગનું કહેવું આપણી સાથે એટલું સાબીત કરે છે કે સ્વર્ગમાં એટલે વિસ્તાર પ્રવાહના કોઈ ઉચ્ચસ્થાન સુધીએ સંકાયપ્રવાહ અગાડી જવાય તેમ કમી થતો થતો પણ સાથે તો રહેજ છે. એમાંથી એકે પ્રવાહનો નાશ થતો નથી. સ્થૂલભાવના એટલે વ્યભિચાર છેક નાબૂત થતાં તો દંપતી એકલા પૂર્ણ સ્વચ્છ લગ્નસ્નેહને લીધે એક (One flesh) થઈ જવાં જોઈએ જે સ્વીડનબોર્ગના એક પણ સ્વર્ગમાં બનતું નથી. આપણી રીતિ પ્રમાણે એ બને છે; પણ એ સ્થિતિ ઠંડરહિત હોવાથી આ ઠંડની વાતમાં તેને ધુસાડવી યોગ્ય નથી. ત્યારે જ્યાં સુધી દેવદેવી એક રૂપ બની ગયાં નથી ત્યાં સુધી એક રૂપ બનવાને ગતિ કરે છે, અને એ ગતિનો હેતુ વ્યભિચારને છેક ખંખેરી નાખવાનો છે. છતાં એ ગતિને સ્વીડનબોર્ગ અનંતકાલની ગતિ બનાવે છે. તે સાબીત કરી આપે છે કે ગમે તેવા લગ્નસ્નેહમાં વ્યભિચાર થોડે ઘણે અંશે પણ ભળેલોજ રહે છે. લગ્નમાં વ્યભિચાર ભળેલો રહે છે એટલે સ્વર્ગમાં નર્ક અને પુણ્યમાં પાપ ભળેલું રહે

છે જે સ્વીડનબોર્ગની વાત સ્વીડનબોર્ગનીજ સામે સાબીત કરી દે છે કે એ એ પ્રવાહ સામસામેથી ઉઠી જૂદી જૂદી દિશાએ ચાલતા નથી એટલુંજ નહિ; પણ સત્યનો પ્રવાહ અસત્યના પ્રવાહ વિના રહી શકતો નથી; એટલે દરેક સત્યમાં અસત્યના અંશ છે. એ પ્રવાહ ભળી શકે છે એ તેનું સામ્ય છે એટલે સત્યનો પ્રવાહ અસત્યના પ્રવાહમાં પણ છે જ અને હરખટ સ્પેન્સર સાચુંજ કહે છે કે દરેક અસત્યમાં સત્યનો આત્મા છે. આ કેવી રીતે સાચું છે તે વિશેષ જાણવા માટે સ્પેન્સરની પ્રખલ જડવાદી ફિલસૂફીનાં પુસ્તકો માંહેના પહેલા પુસ્તકનું પહેલુંજ પ્રકરણ જુવો (પરંતુ હું અહીં વિશ્વના અંતિમ અને અગ્રિમ બીજને છોડી દેખને બોલું છું તેથીજ આમ બોલું છું. નહિ તો આખા વિશ્વને જોતાં સત્ય તો—

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ

એજ છે.) પરંતુ ત્યાં કહેવાનો હેતુ એવો છે કે અસત્યનું હોવાપણુંજ નથી અને સત્યનું કદિ ન હોવાપણુંજ નથી, (જે તો સ્વીડનબોર્ગ ક્યુલ રાખતો નથી, કેમકે તે સત્યથી જૂદું એવા અસત્યને માને છે) ટુંકામાં સ્વીડનબોર્ગને પોતાનેજ ક્યુલ થવું પડે છે કે એક બીજા પ્રવાહ વિના રહી શકે નહિ.

(૩૩) બંને પ્રવાહો આ પ્રમાણે ભળેલા રહેછે તેથીજ વિશ્વની અસ્તિ કંપતી ચાલે છે. આ વિષય સ્પેન્સરે બહુ વિસ્તારથી પણ જડવાદી સમજાવી શકે તેમ સમજાવ્યો છે. અને તે ને તે વિચારને સ્ફુર્ત સૃષ્ટિમાં લગાડી જોતાં એટલે વેદાંતમાં ખેંચી જતાં બહુજ ભવ્ય અને મહાન સત્ય થઈ પડે છે. (દરેક પુસ્તક એજ લક્ષ્યથી વંચાવું જોઈએ અને લખાવું જોઈએ. આત્મનિમજ્જન જેવા હૃદય-ક્ષોભના અંતની ટીકા વેદાંતનાં રહસ્યની ટીકા બની છે તે પણ એ

લક્ષ્ય બતાવવાનેજ. વળી એવા હૃદયક્ષોભના ઉર્મિઓ વેદાંત રહસ્યમાં ભળી જઈ શકે છે તે એમ પણ શું નથી બતાવી આપતું કે માથાક અને પરમાત્મામાં બહુ સામ્ય છે? પણ સ્પેન્સર જડવાદી હોવાને લીધે તે વિશ્વનાં કપડાંજ જોઈ શક્યો છે, અને તેથી તેના રાત્યમાંથી જે સુંદર બારીકીઓ નીકળી શકે તે કાઢી શક્યો નથી. એ બારીકીઓની ચાવી સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાંથીજ જોઈ શકાય તેમ છે. આપણે સૃષ્ટિ-કંપને તપાસતાં તે જોવાને પણ યત્ન કરીશું અને તેથી સ્પેન્સરથી થોડી વાત પણ આપણી રીતિને અનુસરી કરવી પડશે. વિશ્વ સીધી લીટીએ રડતું જતું નથી પણ કંપે છે. તેનાં થોડાં કારણો ઉપર કહેવાઈ ગયાં છે, અને હાલ આપણે જોવાનું એટલુંજ રહે છે કે તે કંપિત ગતિ શી રીતે ચાલે છે?

(૩૪) આત્મા અગાડી ચાલે છે તેમ ઉપર ચડતો જાય છે; પરંતુ ઉપર ચડતો જાય છે ત્યારે અમુક અમુક સમયે અમુક અમુક હદ સુધી પડતો પણ જાય છે. પણ અંતે પડવાનું થોડું હોવાથી ઉપર ચડી શકે છે. સ્પેન્સરની ફીલસુફી સમજવા માટે તેની ગતિનો એક લેખકે નકશો ચિતર્યો છે, એ અત્ર આપણને પણ ઉપયોગી થશે અને તેથી તેને થોડા ફેરફાર સાથે અહીં નીચે મૂક્યું.

આ ચિત્રજ જોતાંજ કંપનમય વિશ્વની ગતિ કોઈના પણ સમજવામાં આવી ગયા વિના રહેશે નહિ. આમાં એક ન્હાનામાં ન્હાનો કંપ મ્હોટામાં મ્હોટા મોઝાની નકલ છે અને—

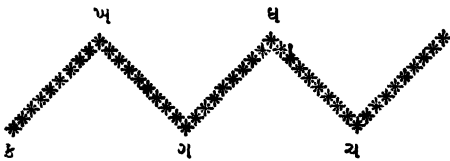
“ મ્હોટાં ન્હાનાં વધુ મ્હોટામાં ”

તે પ્રમાણે આ એક આખું મોઝું અનંત વિશ્વમાં એક ન્હાનામાં ન્હાના કંપથી વિશેષ કાંઈજ નથી. આનો હાથ હાથ તરફનો પ્રવાહ જે ઉંચે ચડે છે તે વિસ્તારનો પ્રવાહ છે અને તેનીજ આપણે વાત કરવાની છે. જમણા હાથ તરફ જે પ્રવાહ નીચે ઉતરે છે તે સંક્રાંતનો (ધ્રુવસનો) પ્રવાહ છે અને તે અનાદિ અનંત ન હોવાથી અસત્ છે અને અસત્ છે તે છેજ નહિ; તેથી આપણે તેનું કામ નથી. તે માયાની માત્ર મૃગનૃણિકા છે. છતાંએ એની પણ કાંઈ વધારે પિછાન અગાડી થઈ રહેશે.

(૩૫) આ પ્રવાહ સીધી લીટીએ નહિ પણ કંપનો ચાલે છે. કેમકે તે ગતિ આત્માના અનુભવને ઉપયોગી છે. બધું પૂર્ણ અનુભવી લેવું એટલે તમ થવું એજ મોક્ષ છે; અને જ્યાં સુધી દરેક અનુભવની અચલ દૃઢ તૃપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી મોક્ષની પ્રાપ્તિ નથી. અનુભવની આવી દૃઢતા પ્રાપ્ત કરવા માટે દરેક અનુભવ ભેવડાય છે અને એ આ કંપથીજ બની શકે છે. આ કંપ કેટલો ઉપયોગી છે તે હવે જાણી શકાશે.

(૩૬) કુદરતમાં અનિયમિત કંપજ નથી. આ કંપનો એટલે અનુભવનો ક્રમ પણ નિયમિતજ છે. જીવ નર્કમાં જતો એટલે પડતો દેખાય છે. પરંતુ છેલ્લી ચડવાની ગતિ ગઈ વખતે જે બિંદુએથી શરૂ કરેલી છે તેની નીચે તે જતો નથી. કેમકે તેની નીચેના પ્રદેશો તેને જોઈએ તેટલી વખત એટલે બે વખતજ નહિ પણ અનેક રીતે અનેક વખત અનુભવાઈ ગયા છે. જીવ એ બિંદુએથી ફરી ચડવા લાગે છે અને છેવટની વખતે જે બિંદુએથી પાત શરૂ થયો છે તેથી એ ઉત્થાન વધારે ઉપરના બિંદુનેજ સ્પર્શ કર્યા પછી પાછું પાતની અંતિમાં આવે છે. આ પ્રમાણે દરેક ઉત્થાન પાત કરતાં અને ગત

ઉત્થાન કરતાં વધે છે; કેમકે જીવ એક વખત વીતી ગયેલા અનુભવ-
નો બીજી વખત અનુભવ લેતો હોય છે ત્યારે તે આનંદથી અને
ઝડપથી અને તેથી વધારે બલથી ઉપર આવતો હોય છે એટલે તે
પ્રથમ કરતાં વધારે ઉંચે જાય છે. એ અનુભવ સંપૂર્ણ સરખા કદિ
હોતા નથી અને તેથી ઉત્થાનક્રમના પહેલા અનુભવીને આપણે ગતિ
કહેશું અને એની એ લીટીની પડખે જે અનુભવ બીજી વખત થાય
છે તેને આપણે વિહાર કહેશું. જે સ્થાનમાં જીવે વિહાર કરી લીધો
ત્યાં તે ફરી જતો નથી કેમકે ત્યાંથી તેને કશું નવું મળવાનું નથી
અર્થાત્ તે હવે તેને ઉચ્છિષ્ટ અને તેથી રસહીન થઇ ગયેલ
છે. આને પણ કોઇ પ્રકારે એકાદ નકશો ચીતરીને સ્પષ્ટ કરીશું.

‘ક’થી ઉપર ચડવાની જેણે ગતિ કરી છે તે પોતાના બલ પ્રમાણે
અમુક ઉંચાઇએ એટલે ‘ખ’ સુધી જશે, પણ ગમે ત્યારેએ તેને પાછું
નીચે ઉતરવું તો પડશેજ; પરંતુ તે ‘ગ’થી વધારે નહિ જ ઉતરે
અને ફરી ચડશે તેને અંતે એટલે વિહારને અંતે ‘ખ’થી તો ઉચો
જશે જ, એટલે ‘ધ’ સુધી પહોંચી ફરી ઉતરતાં પણ ‘ચ’ થી તો
નીચે નહિ જ ઉતરે, અને ફરીથી ‘ધ’ ની ઉપર તો જશેજ. આ
મહોટાં મોઝાંમાં જે જીણા જીણા કંપ છે તેમાં પણ એજ અવસ્થા
સમજી લેવી અને મહા પ્રલયના મહાન્ ઉર્મિઓમાં પણ તેની તેજ
અવસ્થા સમજી લેવી. આ વસ્તુગતિમાં પુરુષાર્થને અવકાશ છે અને

તે ચડતી વખતે બની શકે તેટલા વધારે ઉપર પગલાં ભરવામાં છે અને પડતી વખતે પણ ઉપર તરફ બલ રાખવાથી નીચે પડતાં જે કળ ચડે છે તેને ઓછી કરવામાં છે, જેથી બેહુલું ઉડી બેહુલું ચલાય અને તેથી જ 'બગ્યા ત્યારથી સવાર' એ સત્ય છે. બહુજ બચંકર નર્કો જેને સ્વીડનબોર્ગ માને છે તે એ મહાન્ પ્રવાહમાં આપણી દૃષ્ટિને મ્હોટાં મ્હોટાં ભાસતાં માત્ર વમળો છે, જેમાં પડી જવાથી કેટલાંક ચક્કર ત્યાં ને ત્યાં મારવાં પડે છે. પરંતુ અંતે તો દરેક જીવને ચડવું, ચડવું અને ચડવું એજ ગતિ છે. કાષ્ટ એમ કહેશે કે એક વખત નીચે જવાયું તો ત્યાં ગયા પછી તેનાથી નીચેના તત્ત્વોનું ખેંચાણ લાગશે અને એ પ્રમાણે નીચે જ જવાયા કરશે. સ્વીડનબોર્ગ પણ એમજ માને છે. પરંતુ એમ નથી. એ તો ઉપલી બધી વાતથી સમજી જ શકાય તેમ છે, અને એમ નથી બનતું તેનું કારણ એટલું જ છે કે પ્રવાહ એકજ છે, અને તે પરમાત્માનો છે અને ખે પ્રવાહ હોય તોપણ તે પરમાત્માના જ છે. પરમાત્માના નિયમો એકથી વધારે હોય તો ગડબડાટજ થાય.

(૩૭) આની આ વાત સ્વીડનબોર્ગના સ્વર્ગમાંના એક અતુ. ભવથી વધારે સ્પષ્ટ થઈ શકશે. સ્વર્ગમાં તેને એક વખત એક ભવ્ય બાગમાં લેખ જવામાં આવ્યો હતો. આ બાગ ચક્રાકૃતિનો હતો અને મધ્યમાં જીંદગીનું તરુ (Tree of life) હતું. આ વૃક્ષ સુંદરતમ વૃક્ષ હતું. વૃક્ષોનું પહેલું એટલે ન્હાનામાં ન્હાનું અર્થાત્ તે વૃક્ષની પાસેમાં પાસેનું જે કુંડાળું હતું તે બીજા બધાં વૃક્ષોનાં કુંડાળાં કરતાં વધારે સુંદર હતું. જીંદગીના વૃક્ષમાંથી બેતો જીંદગીને પ્રબલતમ પ્રવાહ એ વૃક્ષોપર પડતો હતો તેથી તે તેવાં સુંદર હતાં. તે કુંડાળા પાછળનું કુંડાળું એથી ન્યૂન સુંદર હતું અને એ પ્રમાણે બીજાં બધાં

કુંડાળાં ન્યૂન અને વધારે ન્યૂન સુંદર હતાં, છતાં બધાં સુંદર તો હતાંજ; પરંતુ સૌથી કમી સુંદર વૃક્ષ તમને કે સ્વીડનબોર્ગને કે મને સુંદર લાગે કે એ સર્વ સૌંદર્યના પોષક વૃક્ષ જીંદગીના તરુથી જોષ શકાય. પરંતુ કુંડાળા માંહેના સૌથી સુંદર વૃક્ષને પેલું સૌથી ઓછું સુંદર વૃક્ષ બતાવવામાં આવે તો તે તેને તો બેડોળ અને ગંદુંજ લાગવાતું. આમ થશે, કેમકે તે અતિ સુંદર વૃક્ષનો વિહાર પોતા જ્યાં અતિ સુંદર વૃક્ષો સાથે છે. તે પોતાના સ્થાનથી ન્યૂન સુંદર વૃક્ષો જોવા ચાલ્યું ત્યારથીજ તેને સૌંદર્ય કમી થતું જતું નહિ; પણ બેડોળાઈ વધતી જતી હોય એમ ભાસવા લાગશે, અને છેલ્લું સૌથી ન્યૂન સુંદર વૃક્ષ તેને અત્યંત બેડોળ અને તેથી નર્કનું વૃક્ષ લાગશે, જો કે તે છે તો સ્વર્ગનું જ અને સુંદરજ છે. પરમાત્માને વિશ્વ-બાગનું જીંદગીનું તરુ બનાવી વિશ્વને જોતાં નર્ક એ નર્ક નથી પણ એક હલકું સ્વર્ગજ છે એમ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ માનવી આથી ઉલટું એટલે પેલા અતિ સુંદર વૃક્ષની માફક જીવે કેમકે માનવી પોતાના વિહારનીજ દૃષ્ટિથી જીવે છે. અહંકાર અને નમ્રતા એ પણ આવી બે દૃષ્ટિજ છે. તું તારી ઉપર જો અને તું તને પોતાને તુચ્છ એટલે નર્કનો એક ગરીબ છીડો અને પ્રભુની દયાને યાચવાને જ પાત્ર ભાસશે. પરંતુ તું તારી નીચે જો અને તું પોતે જ તને સૌથી શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી જશે. અહીં એક બીજી વાત પણ જોવી જોઈએ. સ્નેહજ્ઞાનની જેટલી વિશાળતાનું દર્શન થઈ શકે તેટલું જ વિશ્વરચનામાં સૌંદર્યનું દર્શન થઈ શકે. વિશ્વ જેટલું વિશાળ છે તેટલું જ ઉંડું છે. વિશ્વની વિશાળતા એ તેનો ન્યાય છે પણ તેની ઉંડાઈ એ તેનું સૌંદર્ય છે. એ બંને એક બીજા વિના નકામા છે. વિસ્તાર વિના ઉંડાઈ અને ઉંડાઈ વિના વિસ્તાર માની જ શકાય નહિ.

વિશ્વની ઉંડાઈ જેટલી જેનાથી દેખાય તેથી વિશેષ વિશાલતા તેનાથી જોઈ શકાય નહિ; કેમકે તે દષ્ટિ અસુક લંબાઈ પછી બધે અંધ જ છે. સૌંદર્ય હંમેશાં ગાત્રસૌષ્ઠવ હોય છે. પરમાત્માનું વિશ્વ ઓછું વધારે પણ સર્વત્ર સદા બે સામસામા બલથી ખેંચાતું રહે તો ગાત્ર-સૌષ્ઠવ મેળવીજ શકે નહિ અર્થાત કશું જ મેળવી શકે નહિ; જેમ કોઈ મધ્ધ કસરત કરી ભૂખમરો ભોગવતો હોય તો ગાત્રસૌષ્ઠવ એટલે સૌંદર્ય, કે બલ અથવા ઉપયોગ કે જય અથવા હિત-કશું મેળવી શકે નહિ તેમ. હવે આપણે જોશું કે સ્વીડનબોર્ગનું વિશ્વ ગાત્ર-સૌષ્ઠવમાં એટલે સૌંદર્યમાં કાંઈક અધુરું છે. (સૌંદર્યમાં) ઉંડાઈમાં અધૂરું છે તેટલું જ વિશાળતામાં પણ અધૂરું હોવુંજ જોઈએ. પૂર્ણ સુંદર ગાત્રસૌષ્ઠવ પૂર્ણ પારદર્શકતા એટલે પૂર્ણ સૂક્ષ્મતા અર્થાત એકરસતા છે. સૌંદર્ય અને હિતસલ્લનો સંબંધ સ્વીડનબોર્ગ જો કે બહુ સારો સમજાવે છે છતાં એ સંબંધ એટલો ન્યૂન ગાઢ એટલે ન્યૂન સુંદર હોવો જોઈએ, જેથી પૂર્ણ સુંદર દષ્ટિ એસારે જેને કહી શકાય તેવી તે પોતાની વિશ્વરચનામાં નાખી શક્યો નથી “વિશ્વમાં કાંઈજ ખરાબ નથી” એમ કહ્યા પછીજ વિશ્વને અને તે જેતું છે તે પરમાત્માને પૂર્ણ સુંદર અને પૂર્ણ વિશાલ (અખંડ, અનંત) કહી શકાય. પૂર્ણ સૌંદર્ય અખંડતા છે, અને પૂર્ણ વિશાલતા અનંતતા છે. યુરોપી અને આર્ય કવિઓની કાવ્યધારાની નિર્મલતાને આપણે એક દાખલા તરીકે જોશું તો સૌંદર્યનો આવો ઉપયોગ શી રીતે છે તે જોઈ શકીશું; એમ કરવાથી પૂર્વ-પશ્ચિમ દેશોના હૃદયપ્રવાહની નિર્મળતા પણ તપાસી શકીશું, અને સ્વીડનબોર્ગનું વિશ્વ એટલું ન્યૂન સુંદર કેમ રહી ગયું તે પણ જોઈ શકીશું; થોડાજ અતિ મહાન નાદ વિના યુરોપી કાવ્ય વીણામાંથી સ્વર્ગનાંજ સ્વચ્છ ગીત આપણે સાંભળી શકતા નથી;

તેમાં દુનિયાની થોડી ઘણી ઠડવાશ બળેલીજ હોય છે. ત્યારે આપણું કાવ્ય પૃથ્વીમાંથી પણ સ્વર્ગ ઉપજવી લેષ્ટ સ્વર્ગનાંજ ગીત આપણી પાસે ધરે છે, અને આપણને નોતરી ગાય છે કે “ તું જે તારી મધુરતા અત્યારે છે ત્યાંથી તું તારી જ એક મધુર મધુરતામાં અત્ર આવ. આ સ્થાન પણ તારૂંજ છે. તને એ રુચશે. અહીં વધારે મળ છે.” અર્જુન જેવાને કૃષ્ણ વિશ્વને મારામારી કરતું શોકજનક (Tragedy) યતાવત તો તે બેસી ગયેલો યુદ્ધમાં કદાચ ઉઠતજ નહિ. વિશ્વનું જે જેટલું વધારે સૌંદર્ય યતાવી શકે તે ગુરુ થવાને તેટલો વધારે યોગ્ય છે. સ્વીડનબોર્ગનો કાષ્ટક કૃષ્ણ જેવું સૌંદર્ય યતાવી શકેલ નથી એ પણ જોવાશે. આપણાં નકારાં કાવ્યપાત્રો પણ સાધારણ માણસથી હમેશાં ઊંચાંજ રહે છે ત્યારે યુરોપી કાવ્ય-પાત્રો કેટલાંક આપણાં ઉચ્ચતમ શિખરનાં અને કેટલાંક દુનિયાદારી-નાં અને કેટલાંક તો છેક પાતાળનાં હોય છે. શેક્સપીયર સાથે કાલીદાસને અને આજ વાતની વધારે સ્પષ્ટતા માટે શેલી સાથે ભવભૂતિને તમે પણ ઘણી વખત સરખાવી જોયા હશે. રામાયણની દાનવમૂર્તિ રાવણ પણ કેટલો બધો ઘણો વખત પૂજપાત્ર લાગે છે ! યુરોપમાંના થોડા અપવાદ માંહેનો એક મિલ્ટન પોતાના સેતાનને જો કે રાવણ જેવો નહિ પણ માનદષ્ટિ કેટલીક વખત ખેંચે તેવો બનાવી શકેલ છે. પરંતુ મિલ્ટનનાં બધાં કાવ્યો વાંચતાં તે વાત તે પણ બીજે એવે પ્રસંગે જળવી રાખી શક્યો નથી એમ જોવાશે. શેક્સપીયરની રંગભૂમિપર જે ત્રાસદ ઘાતકી પાત્રો સખ પ્રહારદંડ જેવાં ખેલ બજવે છે તેમાંનું એક પણ પાત્ર આર્ય પડદાની અંદર આવી શક્યું નથી. નવાઈ જેવું છે કે જે વાત યુરોપી ચિત્રકલા અને શિલ્પકલા જાણી શકી છે તે અત્યાર સુધી કવિતા જાણી શકેલ નથી. સૌંદર્યને

દુઃખકાલમાં પૂર્ણ એટલે ગમે ત્યારે એ ગુલાબીને બદલે પીળું ચીતરવું એ ચિત્રકલામાં સૌંદર્યને વ્યભિચારી કરી નાખ્યાની બરાબર દેખાય છે. તે ચોખ્ખું છે. ખરે સ્નેહ વિપ્રલંભમાં પણ સુંદર રહે છે કેમકે સુખી રહે છે. સુખ ત્યાંજ સૌંદર્ય અને સૌંદર્ય ત્યાંજ સુખ હોય છે. ચિત્રને તંદુરસ્તી આપવી જોઈએ. શિલ્પમાં પણ એની એજ વાત છે. એક મૂર્તિને સર્પદંશતા ઘડવામાં આવે તોપણ તે મૂર્તિનો ચહેરો જડખાં ફાડીને ખુલ્લે મ્હોંએ બરાડા પાડતો ઘડવામાં આવતો નથી. શિલ્પી દર્દને ઘડી બતાવવા માગતો નથી પણ એની સહનશીલતાને ઘટે છે. જો કોઈ પણ માનવીમાં હોય તો અમુક વખતે તેનું તે દુઃખ તેને આનંદરૂપ બની રહે. કોઈ પણ કલા આ પ્રમાણે દુઃખ અને ખુરાઈ બતાવતી નથી; કેમકે દુઃખ અને ખુરાઈ અનંતતામાં નથી. કલા સૌંદર્યને જોખ્ખું બતાવે છે કેમકે સૌંદર્ય જ બધે છે. કાવ્યકલામાં તે વાત નથી સમજાઈ એ બરેબર આશ્ચર્યજ છે; કેમકે કવિતા એ શબ્દમાં રંગ અને શબ્દમાં ઘડતર છે. બધી કલા એકજ કલા છે અને કોઈ એકજ માથાકતું સૌંદર્ય જોવાને અને અનુભવવાને છે. નાટકનું કોઈ ઘાતકી પાત્ર શું તે અનંતતાના દર્શનમાં એક ડાઘ જેવું નથી? અભેદમાં ભેદ જેવું નથી? સ્નેહમાં વ્યભિચાર જેવું નથી? ચિત્ર અને શિલ્પની તંદુરસ્તીની કાવ્યને પણ તેટલીજ અપેક્ષા છે. રોગમટાડવાને જે ઔષધ પોતે તંદુરસ્ત હોય એટલે પવિત્ર હોય તેજ સારી અસર કરી શકે. આપણી મીઠી સંસ્કૃત કવિતાપત્ની એટલી બધી ગુરુમૂર્તિ છે કેમકે તે એટલી બધી સુંદર અને પવિત્ર બોળ્યા છે. ધર્મ અને કાવ્ય બધે એકજ બોલ ગાય છે એટલે હવે આપણે ધર્મને પણ સાથે લેઈને અગાડી ચાલીશું. “તું ત્હારા પાડોશીનેએ ચ્હાજે” એટલું

કહ્યા પછી “તું તારા પાડોશીને ચ્હાજે કેમકે તારો પાડોશી એ તુંજ છે”-એટલું કહેવાની કિશ્તિયાનિઠિમાં જેટલી ખામી રહી જાય છે તેટલોજ તેમાં બધે સંક્રાય અને સ્થૂલતા-અસૌંદર્ય-રહી જાય છે. વિશ્વના કલહને રમત નહિ પણ ખરોજ કલહ માની જવાતાં એ ધર્મ અને એ કાવ્ય પરમાત્માના પૂર્ણ સ્વરૂપને-વિરાટને-જોઈ શકેલ નથી, અને “તે તું છે” એવું શીખવી શકેલ નથી. કાવ્યમાં જે દષ્ટિ ભયંકરતા અને મલીનતા જેટલી રાખી અને સહી શકે છે તેટલાજ અંશે તે ધર્મમાં અદ્વૈત અભેદભાવના નહિ પણ દ્વૈત ભેદ-ભાવનાનેજ જોઈ શકે છે. ચક્રના મધ્યબિંદુનું સૌંદર્ય તે દષ્ટિ જોઈ શકતી નથી, અને જે સૌંદર્ય વચ્ચેના બારીક તદ્દાવતોને જોઈ શકતી નથી તેથી એકને બદલે બે એવું દેખાય છે. અમુક એક વધારે પવિત્ર ભાસે છે તેટલો પીવાઈ ગયેલી ભાંગેલો નશો ઓછો થયો છે ખરો, પણ હજુ મગજને એ અસરથી વધારે સાફ થવાની જરૂર છે. વાત એવી છે કે દયામૂર્તિ કિશ્તિયાનિઠિ માતા પોતાની દયામાંજ દષ્ટિને એટલે દૂર જવા હજુ દેઈ શકી નથી, ત્યારે ન્યાયરૂપ વેદાંત પિતા વધારે તટસ્થ હોતાં પાસેની વાતોમાં વહેલો પરવારી લેઈ જરા વધારે ઉપર જઈ શક્યો છે. જેમાં વિહારથી પૂર્ણ તૃપ્તિ થઈ ગઈ તેનાં ગીત ગવાતાં નથી. જ્યાં હજુ જેટલા કંટક સહી શકાય છે ત્યાં હજુ તેટલી ક્રોમલતા ન્યૂન છે અને પૂર્ણ ક્રોમલતા વિના સૌંદર્ય હોતું નથી. આપણે આર્ય એટલી બધી સુંવાળી ત્વચાવાળા પારદર્શક થયા કે સત્યનું અભાર સુધીનું ઉચ્ચતમ શિખર જોઈ આવ્યાં, ત્યાં કેટલાકને વિહાર કરવાનો માર્ગ પણ બતાવ્યો, અને તેનો કેટલોક કાળ ઉપભોગ પણ લીધો. પણ અંતે ગતિમાં તો શર-માવાનુંજ રહ્યું. કેમકે તે બધું સૌંદર્ય અમિહીન, આત્મહીન થોડા

સમયથી બની ગયું છે. પ્રભુ કાંઈ સારું જ કરતો હશે. જેમાંથી અગ્નિ પેદા થઈ આપણને આકાશવિહારી બનાવ્યા તે હજી કાયમ છે, તે નાશવાન નથી અને તેજ ફરીથી પૃથ્વીપર ગમે ત્યાં પણ તેનો તેજ અગ્નિ ફરીથી આપશે. જેને મળશે તે આપણને પણ આપશે અને તેમાં કોઈનું પાડસપાડું નથી. કેમકે પાડોશીઓની આ લેવડદેવડ બહુ જૂની છે. સૌંદર્યનું સૌંદર્ય એ સૌંદર્યની ઉખા છે. તે ઉખા કદ બાવનામાં કેટલી પવિત્ર છે એજ જોવાનું છે. યુરોપનું શરીર અત્યારે જેવું છે તેવું-એ તે અગ્નિમય છે અને અત્યારે દુનિયાને વધારે ઉપયોગી છે. તેને આપણે અગ્નિ મળે અને તે કેટલું બધું ભવ્ય થાય એની હું કલ્પના કરી શકતો નથી. પરંતુ અત્યારનો એ બધો ઉપયોગ અંતે કશા અર્થનો નથી. જ્યાં સુધી તે કોઈને પણ પોતાના બીજમાં પાછું ભળી જવાનો માર્ગ ન બતાવી શકે ત્યાં સુધી. ભેદભાવના એ મીઠાશમાં ખારાશ છે. આ બધામાં અત્યારે તો મારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે બંધુ ! અત્યારે ગમે તે દેખાતું હોય પણ એવી સુંદર નિર્ભળ ભાવના આર્યહૃદયમાં ઉખા રોપી ગઈ છે જે બીજી કોઈ પણ ભાવનામાં અત્યારે હું તો જોઈ શકતો નથી.

(૩૮) હવે આપણે આપણા મૂળ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવું જોઈએ કે જેને માટે મેં આ બધો ગડબડાટ કર્યો છે (ગડબડાટજ કર્યો છે કેમકે મારા હૃદયના આથી વિશેષ સૂક્ષ્મ વિચારો હું કોઈ પણ રીતે બોલી શકું તેમ નથી, અને આ ગડબડાટ તમને લખવાનો છે, એટલે ગમે તેવો તે છે છતાં મારે શું કહેવાનું છે તે તમે સમજી જશો એવી મારી ખાતરી છે.) પરમાત્માના પ્રવાહની સામે તે પ્રવાહથી છેક રહિત એમ ધ્વંસ, પાપ, દાનવ, અસત્ય, બિચાર, નર્ક, અંધાર, રાત્રી, સ્વસ્નેહ, સ્વાર્થ, ગંદકી હોઈ શકે ? એક અક્ષર

પણ વધારે બોલ્યા સિવાય આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ચોખ્ખી 'ના' કહી દેવાય તો હવે શી અડચણ છે? ધ્વંસ અથવા સંક્રાંત્ય એ શું ન્હાનામાં ન્હાનો વિસ્તાર અર્થાત્ તેનેજ મદદ કરવા ઉભેલું એક બાલક નથી? સ્વાર્થ એ શું ન્હાનામાં ન્હાનો પરમાર્થ નથી? સ્વાર્થીમાં સ્વાર્થી માણસ જીવી શકે છે એજ શું તેનો એ સ્વાર્થ એ શું પરમાર્થજ નથી? પણ તે તેનામાં હોષ શકે તેવો પરમાર્થ છે એમજ શું સાબીત નથી કરી આપતું? કહાંધિલ સત્યજ કહે છે કે શિયાળ પોતાનો શિકાર પણ કાંઈક તેનામાં પરમાર્થ વૃત્તિ છે તેથીજ શોધી શકે છે. પ્રત્યેક ક્ષણે વિશ્વના મહાયજ્ઞમાં કાંઈ પણ હોમ્યા વિના કોણ રહી શકે છે? આંખમાં કાંઈ રહી શકતું નથી તેમ વિશ્વમાં ક્યો બોઝો વ્યર્થ રહી શકે છે? યુરાની યુરાષ એ ભલાના બહાણને એક દીવાદાંડીરૂપ શું નથી? યુરાંનો એટલેજ પણ ઉપયોગ છે અને તેથીજ તે કોધને નહિ પણ દયાને પાત્ર છે. જે ઉપયોગી નથી તે દયાપાત્ર નથી અને વિશ્વમાં દયાપાત્ર કોણ નથી? ક્રિશ્ચિયાનિટિ દયાજ છે અને તેથી દયા છે અને વેદાંત ઇન્સાફ છે તેથી દયા છે. દાનધરથી શરૂ થાય છે અને દાન પરમાત્મામાં વિરામ પામે છે. હું મને એકલાને જ ચાહી શકું એ પણ પરમાત્માનાજ કોઈ અંશને ચાહી શકું છું. આમ છે તેથીજ માનવી અંતે પોતાપરના એકલા પ્રેમમાં જીવી શકતું નથી અને સોખત શોધે છે એટલે પ્રભુપ્રેમ શોધે છે. માનવી લુચ્ચાઈથી પણ વિવેકી બને છે ત્યાંએ તેને કાંઈક અડચણ વેડવી પડે છે અને તેટલું તે દાનજ કરે છે. દાન કર્યા અને સ્ત્રીકાર્યા વિના કોઈ જીવીજ શકતું નથી. તદન સ્વાર્થ છે જ નહિ. દૈત્ય એ શું ન્હાનો દેવ નથી? આપણાં પુરાણોમાં દૈત્યો દેવોનાં વરદાન પામી શકેલા એ હકીકત દેવ અને દૈત્ય વચ્ચેનું કાંઈક સામ્યજ સાબીત નથી

કરતી શું ? અસત્ય એ નહાનામાં નહાતું સત્ય, અંધાર એ થોડામાં થોડો ઉભસ, રાત્રી એ ઝાંખો દિવસ નથી શું ? ગંદકી એ નહાની પવિત્રતા નથી શું ? જેને આપણે અને દેવો ગંદકી કહીએ છીએ તે નર્કના જીવને સૌંદર્ય છે અને પોષનારી છે એ વાત વિચારી જોવા જેવી છે. ગમે તેવી આંખને પણ જે સૌંદર્ય લાગી શકે છે તેમાં પરમાત્મા છે; કેમકે દરેક આંખમાં પરમાત્મા છે અને જે પોષી શકે છે તે પણ પરમાત્માજ છે. પરમાત્મા કોઈ પણ પદાર્થને છેક ગંદાઈમાં જવાજ દેતો નથી, પણ અમુક હૃદયુધી અમુક પદાર્થ ગંદો થવા જાય એટલામાં તેને બદલાવી સૌંદર્યમાં મૂકી દે છે, અર્થાત સુંદરતર કરી દે છે એટલે વધારે ઉપયોગમાં મૂકી દે છે. કેમકે ગંદકીના કશો ઉપયોગ વિશ્વમાં છેજ નહિ, ગંદકી પણ જીવી શકતી હોત તો આપણે મરત નહિ. જ્યારે શરીર બાળી કે સોડવી નાખવા જેવું બની જાય છે ત્યારેજ આપણે તેને છોડી દેઈએ છીએ. અને આપણે જેની વાત કરવાની છે તે વ્યભિચાર પણ શું ઢુંકાં ઢુંકાં લગ્નોજ નથી ? એક વ્યભિચારી પુરૂષ એક વેશ્યા સામે સનકારો કરે છે તે પલમાં પણ ધડીક તે શું પોતાને તો નથી ગૂલી જતો ? એટલો તે વિસ્તાર નથી પામતો ? આફ્રિકાના જનમાંસાહારી મનુષ્યો જોવાજ તે હતાઃ જ્યાં સુધી તે પોતાનીજ ખાતર જીવતો હતો ત્યાં સુધી. તેણે ત્યાં જે પહેલો સનકારો કર્યો ત્યારથી તે શું વધારે માણસ જેવો નથી બન્યો ? વ્યભિચારમાં પણ લગ્નસ્નેહ ક્યાં છે તે તમે છો તે સ્થાનથી કદિ જોઈ શકશો નહિ, પણ તે જોવા માટે તમારે સર્વાનુભવરસિક થઈ વ્યભિચારની પણ નીચે દૃષ્ટિને એક વખત તો ખેંચી જવી પડશે.

(૩૯) બંધુ ! માનવી સમતોલનમાં નથી એજ ઠીક છે અને સ્વતંત્ર નથી એજ ઠીક છે. અહો ! ફોલસુર સ્વીડનબોર્ગ ! સ્વાતંત્ર્ય

તો એક પરમાત્માનેજ આપનારા પતિ કાષ્ટસ્થનેજ આપ, અને બની શકાય તો તું એક આધીન પ્રવાહપતિત ગોપી બની રહે. સ્વાતંત્ર્ય સ્વાતંત્ર્યને દોરી શકતું નથી. આધીનતા વિના ગુરુ શી રીતે બોધ આપી શકે? આધીનતા વિના પ્રિયા એક યુગ્મન પણ શી રીતે સ્વીકારી શકે? આધીન પત્ની વિના યુગ્મનમાં રસ પણ શો? આધીનતા એજ પરતંત્રતા છે અને સ્વતંત્રતાથી પરતંત્રતા આપણે માટે તો કેટલી બધી વધારે મીઠી છે? જ્યાં જ્યાં રસ છે ત્યાં બધેજ ભોક્તા એટલે સ્વાતંત્ર્ય અને ભોજ્યા એટલે પરતંત્રતા એમ જ હોય શકે, અને રસ ક્યાં નથી? રસનો એક કવિ ગાય છે કે 'પ્રેમને પરતંત્રતાથી બે ઘડીએ ના બને' પરંતુ અહીં તો પરતંત્રતા હુનિયાદારીની એટલે કડવી પરતંત્રતા ગણાય છે. હું આપવા માણું છું તે તો પ્રેમની મીઠી પરતંત્રતા છે જ. પ્રેમીને તો પોતાની જીંદગીજ છે. વળી આપણે ભોજ્યાને આધીન અને પરતંત્ર કહીએ છીએ તો પ્રશ્ન થશે કે શું ભોક્તા પણ તેટલોજ પરતંત્ર નથી? પરંતુ ભોક્તા યુસનાર છે અને ભોજ્યામાંથી કેમ શી રીતે રસ યુસવો તે ભોક્તાની રસાલ વૃત્તિ અને ઇચ્છાની વાત છે; એટલેજ માશ્કના પગમાં લોટતા એવા આધીન ભોક્તાને પણ આપણે સ્વતંત્ર કહી શકીએ છીએ. આમ છે તેથીજ કૃષ્ણલીલાના ભક્તો પોતાને ગોપીઓ એટલે આધીનતાઓ માને છે. બંધુ, સ્વાતંત્ર્યનો રસ તો એક પરમાત્માજ જાણે છે, અને આપણે પણ એક દિવસ પરમાત્મા થઈ અને ત્યાર પછી અનંતકાલ સુધી એજ રસમાં મહાલવાનું છે. પરંતુ હાલ તો બધી માથાકૂટ કોરે મૂકી આધીનતાનો રસ ભરી ભરી ખુબ પીતો જ, એ આધીનતાથી ઉલટું એવું કાંઈ સ્વીડનબોર્ગ શીખવે તો તેને અને હું શીખવવા આવું તો મને દૂર ફેંકી દે, અને એ રસમાં

“બન મૂરખ મસ્ત ગંવાર.” કશો બોધ આપવાની ઇચ્છા નથી, એને માટે હું લાયક. પણ નથી; પરંતુ કોણ જાણે શાથી આવું કાંઈ બોલી જવાય છે. પરંતુ હાલ તો આપણે આપણું કામ હવે પૂરું કરી લઈએ.

(૪૦) આ બધું લખવામાં પણ ઉદ્દેશ તો સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહને સૂક્ષ્મતર કરવાનોજ હતો અને વિશ્વને આ પ્રમાણે જોતાં જોતાં આપણે એજ કર્યું છે. પાણી એક નળમાંથી નીચે ઉતરીને પણ પોતાની સપાટી શોધી લેછે તેમ આ પ્રવાહ નર્ક જેવા પ્રદેશમાં એટલે બહુજ નીચે જઈને પણ અંતે પોતાની સપાટીને એટલે પર-માત્માને શોધી લે છે, ત્યારે સ્વીડનબોર્ગનો પ્રવાહ એક પથર પેઠે નીચે રડતો જાય છે પણ પાછો ત્યાંથી ચડી શકતો નથી; કોણ જાણે ક્યાંએ કોઈ ઝાડીજંગલમાં કે એકાદ કોતરમાં ગુમ થઈ જાય છે.

(૪૧) પરંતુ અત્યાર સુધી આપણે આખા વિશ્વની વાત કરતા આવ્યા છીએ જેમાં ‘વ્યભિચારસ્નેહ’ ની વાત તો ગોણુજ રહી ગઈ છે. પરંતુ વિશ્વ એજ સ્નેહ છે અને એની એ વાતને સ્વીડનબોર્ગના વ્યભિચાર સાથે હવે જોડી દેવી અધરી પડશે નહિ. કશા વિવેચનની હવે અપેક્ષા રહી નથી. પરંતુ જે કલમેથી સ્વીડન-બોર્ગ વ્યભિચારને લમસ્નેહથી જૂદો પાડે છે, તેજ તપાસી જશું.

(૪૨) ૧—“જ્યાં સુધી લમસ્નેહના ગુણુ-ભાવ-લક્ષણની માહેતી મળી નથી ત્યાં સુધી વ્યભિચારસ્નેહના ગુણુ-ભાવ-લક્ષણને જાણી શકાય નહિ.”

બરાબર છે. કેમકે અજવાળાથીજ અંધારું જોઈ શકાય છે.

૨—“વ્યભિચારસ્નેહ લમસ્નેહથી વિરોધી છે,”

સમવડને માટે એમ કહેવું એ હીક છે અને અગ્નાનીઓને એમજ કહેવું એ સાઈ છે; પરંતુ વિશ્વમાં બધે સગોત્રતવજ હોવાથી

અને સ્નેહો પણ વિશ્વમાંજ હોવાથી વ્યભિચારસ્નેહ લગ્નસ્નેહનો વિરોધી નથી.

૩—“વ્યભિચારસ્નેહ લગ્નસ્નેહથી વિરોધી છે, જેમ સાહજક માણસ—તેને તેમાંથીજ વિચારતાં—આધ્યાત્મિક માણસથી વિરોધી છે તેમ.”

સાહજક માણસ આધ્યાત્મિક માણસથી જેમ વિરોધી નથી તેમજ વ્યભિચારસ્નેહ લગ્નસ્નેહથી વિરોધી નથી.

૪—“વ્યભિચારસ્નેહ લગ્નસ્નેહથી વિરોધી છે, જેમ પાપ અને અસત્યનો જારી અનુષંગ પુણ્ય અને સત્યના લગ્નથી વિરોધી છે તેમ.”

‘જારીઅનુષંગ’ માત્ર ટુંકી દૃષ્ટિને દેખાય છે અને છેજ નહિ. પાપ એ નહાતું પુણ્ય છે અને અસત્ય એ નહાતું સત્ય છે તેથી સર્વત્ર અને સદૈવ પુણ્ય અને સત્યજ વત્યા કરે છે. ‘જારીઅનુષંગ’ અને ‘લગ્ન’ એ બે સંબંધભેદજ અંતે અને તેથી બરાબર જોતાં ટકી શકતા નથી. એટલે આ કલમને અંતના દર્શન રહિત દૃષ્ટિની કહીને અને તેથી ટુંકી દૃષ્ટિની કહીને કાઢી નાખવાને બાધ નથી.

૫—“જેમ જેથી સાહજક માણસ આધ્યાત્મિક માણસથી વિરોધી છે, જેમ જેથી જારીઅનુષંગ લગ્નથી વિરોધી છે તેમ તેથી વ્યભિચારસ્નેહ લગ્નસ્નેહથી વિરોધી છે, જેમ નર્ક સ્વર્ગથી વિરોધી છે તેમ.”

આ કલમ નર્કને સ્વર્ગનું વિરોધી ઠરાવવા માટેજ મૂકાઇ છે. સગવડની ખાતર સ્વર્ગનર્કને તો આપણે પણ અમુક રીતે જૂઠાં પાડવાનાં છેજ; પણ આ કલમને તો ઉપર આપણું કહેવાઇ ગયેલાં

કારણથી નામંજૂર કરી અને આપણી દૃષ્ટિને સ્વીડનબોર્ગની દૃષ્ટિમાં પેસાડવા તેને અતદર્શનરહિત એટલે ટુંકી ક્યાં પછીજ તેમ બની શકે.

૬—“ નર્કની અસ્વચ્છતા વ્યભિચારસ્નેહથી છે અને સ્વર્ગની સ્વચ્છતા લગ્નસ્નેહથી છે. ”

પરાણે દૃષ્ટિને અંધ બનાવવામાં આવે તો પણ અમુક સમય સુધી તો તે કાંઈ નહિ અને કાંઈ જોવાજ કરે છે, અને તેમજ આપણી દૃષ્ટિને બને છે તેથી ‘ અસ્વચ્છતા ’ ને ‘ ન્હાની સ્વચ્છતા ’ કહ્યા પછી એટલે એટલા સુધારા સાથે ઉપલી કલમને બહાલ કરવાને અડચણ નથી.

૭ મી કલમને વિશેષ સંબંધ ક્રિશ્ચિયાનિટિ સાથે છે અને તે સ્વીડનબોર્ગનો શ્રેષ્ઠાંગ હોવા છતાં તેની સાથે અત્ર આપણને બહુ સંબંધ ન હોતાં બની શકે તેટલો તેને દૂર કર્યો છે, અને તેથી સ્વીડનબોર્ગનું આ આખું પુસ્તક વાંચીને તે સમજવા હરકોઈને બલામણુ કરી આ કલમ પસાર કરી જવાને અડચણ નથી.

૮—“ વ્યભિચારસ્નેહ મનુષ્યને વધારે અને વધારે ‘ ન મનુષ્ય ’ કરતો જાય છે અને લગ્નસ્નેહ મનુષ્યને વધારે અને વધારે ‘ અધિક મનુષ્ય ’ કરતો જાય છે. ”

વ્યભિચારસ્નેહને સંબંધે લખાએલા આ ‘ વધારે અને વધારે ’ એ શબ્દોની સીમા આપી, અને એ પાતને પાતથી અધિક ઉત્થાન આપી, એટલે લગ્નસ્નેહને પરમ અભેદના કેંદ્ર સુધી પહોંચાડી, અને એમ થયું એટલે લગ્નસ્નેહને સંબંધે લખાએલા પણ ‘ વધારે અને વધારે ’ શબ્દોને સીમા આપી ઉપલી કલમ મંજૂર કરવાને વાંધા નથી. (આ કલમથીજ સ્વીડનબોર્ગ બંને પ્રવાહના પ્રદેશોની વાતમાં

પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રવાહ પ્રદેશ (Sphere)* ની સ્વીડનબોર્ગની બન્ય બ્યાખ્યાઓ બહુ વાંચવા જેવી છે જેમાં ક્રિશ્ચિયાનિટિ અને વેદાંત વચ્ચેનો સૂક્ષ્મભેદ સૂક્ષ્મતમ બની જાય છે. તમે એક વખત એવી દૃષ્ટિથી વાંચી જઈ તે સંબંધે આપણે મળીએ ત્યારે વિશેષ કાંઈ સમજાવશો.)

૯—“ એક પ્રવાહપ્રદેશ વ્યભિચારસ્તેહનો છે અને એક પ્રવાહ પ્રદેશ લગ્નસ્તેહનો છે. ”

દૃષ્ટિપ્રવાહને પાણી જેવો એટલે પરમાત્મામાં પોતાની સપાટી શોધીશ્વે તેવો રાખવાને બદલે પત્થર જેવો એક વખ પડે ત્યાં પડી રહે તેવો બનાવવાથી બે પ્રવાહપ્રદેશ કરવા પડ્યા છે. પત્થર પડે અને તેને પાછો ફેંકવામાં આવે-એ બે લીંટીની પત્થરને જરૂર છે. પણ પત્થરથી સૂક્ષ્મતર એવા પાણીને એકજ લીંટી હોઈ શકે, જે કુવારા તરફ પાણીની આવક બહોળી હોય અને એ પ્રવાહની નળી સાફ હોય તો. પરમાત્મા-જલકોષ સદૈવ સંભર ભર્યો છે, તેનું જલ સર્વત્ર સદૈવ વહ્યા કરે છે અને તે જલની વાહક નળી કુદરત જેવો અન્ય વાહક કયો સાફ હોઈ શકે? વિશ્વને બે મધ્યબિંદુ નથી, અને મધ્યબિંદુજ પરિધ ઉત્પન્ન કરી શકે છે; પણ પરિધ મધ્યબિંદુનું કર્તા કારણ કદિ હોઈ શકતું નથી તેથી બે પ્રવાહપ્રદેશ હતા નહિ, છે નહિ, અને થશે નહિ. છતાં સગવડની ખાતર એ પ્રવાહને માની લીધા પછીજ આપણે સ્વીડનબોર્ગની સાથે અગાડી ચાલી શકીશું.

*Sphere—A body or space contained under a single surface, which in every part is equally distant from a point within called its *center*.”

—WEBSTER.

૧૦—“ વ્યભિચારસ્નેહનો પ્રવાહપ્રદેશ નર્કમાંથી ઉપર ચડે છે અને લગ્નસ્નેહનો પ્રવાહપ્રદેશ સ્વર્ગમાંથી નીચે ઉતરે છે.”

બે પ્રવાહપ્રદેશો ટુંકી દૃષ્ટિને દેખાય છે અને તેથી પણ ટુંકી દૃષ્ટિને એ દેખાએલા બે પ્રવાહપ્રદેશો જૂદે જૂદે સ્થાનથી આવતા દેખાય છે. પ્રવાહપ્રદેશ એક જ છે અને તે એક મધ્યબિંદુ તરફ જ ગતિ કરે છે. બે પ્રવાહપ્રદેશો જોનારા કરતાં એમ જોઇને તે પ્રવાહ પ્રદેશોને બે જૂદાં અને તેથી પણ ખરાબ સામસામાં મધ્યબિંદુઓ આપનારાની દૃષ્ટિ વધારે ટુંકી છે તે સમજવા માટે પાછલું બધું વાંચી જવું.

૧૧—“ આ બંને પ્રવાહપ્રદેશો આપણી પૃથ્વીમાં અને મૃત્યુ બાદની સ્વર્ગનર્કની તૈયારી કરવાની પૃથ્વીમાં પરસ્પર એક બીજાને મળે છે પણ તેઓ સંયુક્ત થતા નથી. [લગ્નસ્નેહનો પ્રવાહ પુણ્ય અને સત્યનો છે. વ્યભિચારસ્નેહનો પ્રવાહ પાપ અને અસત્યનો છે. પુણ્ય પાપ સાથે મળે છે ત્યારે પુણ્ય સત્યરહિત અને પાપ અસત્ય રહિત હોય છે; સત્ય અસત્ય સાથે મળે છે ત્યારે સત્ય પુણ્યરહિત અને અસત્ય પાપ રહિત હોય છે; આમ હમેશાં એક હાથથીજ આ બંને પ્રવાહો જ્યાં જ્યાં મળે છે ત્યાં મળે છે અને તેથી સંયુક્ત થઈ શકતા નથી. અહો ! સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહને જરાક સૂક્ષ્મ બનાવતાં આ વિચાર કેટલો બધો સર્વવ્યાપક છે ? અને તેમ ન કરવામાં આવે તો પણ કેટલો વિશાલ છે !] ઉપલી એટલે દશમી કલમનો ઇનસાફ જોતાં આ કલમના ઇનસાફનો ચુકાદો મળી જશે.

૧૨—“ આ બે પ્રવાહપ્રદેશોની મધ્યે સમતોલન છે અને એ સમતોલનમાં માનવી છે.”

સમતોલન વિશ્વમાં ક્યાંએ નથી અને સમતોલનમાં માનવી પણ નથી. સમતોલનમાં જવાને વિશ્વ અને તેથી માનવી મથ્યા કરે છે.

૧૩—“માનવી પોતાની રુચિ પ્રમાણે ગમે તે પ્રવાહપ્રદેશ તરફ ઢળવાને શક્તિમાન છે પણ જેટલા પ્રમાણમાં તે એક તરફ ઢળે છે તેટલાજ પ્રમાણમાં તેને બીજાથી દૂર ઢળવું પડે છે.”

આમ કહેવામાં નીચે પ્રમાણેના માર્ગથી જેટલી ભિન્નતા હોય તેટલી બાદ કરીને આ કલમ સ્વીકારવાને હાનિ નથી—કે, માનવી ઉપર કે નીચે જાય છે એ પોતાના અનુભવાર્થે જ ખુશીથી જાય છે અને જ્યારે નીચે જાય છે ત્યારે અમુક ક્ષાંધથી દૂર જતો હોય એમ, અને ઉપર જાય છે ત્યારે અમુક અન્ય ક્ષાંધથી દૂર જતો હોય એમ દેખાય છે; જો કે આ દૃષ્ટિમાં કેટલીક ભૂલ છે તે જોવા માટે આ લેખનું ઉત્તરાર્ધ વાંચવું.

૧૪—“દરેક પ્રવાહપ્રદેશ પોતાની સાથે પોતાનો આનંદ રાખે છે.”
બરાબર છે.

૧૫—“બ્યબિયારસ્નેહના આદ્હાદો રક્તજન્ય સ્થૂલતામાંથી શરૂ થાય છે અને આત્મામાં જતાં પણ રક્તજન્ય સ્થૂલતાનાજ રહે છે; પરંતુ લગ્નસ્નેહના આદ્હાદો આત્મામાંથી શરૂ થાય છે અને રક્તજન્ય સ્થૂલતામાં જતાં પણ આત્માનાજ રહે છે.”

બરાબર છે.

૧૬—“બ્યબિયારસ્નેહના આદ્હાદો ઉન્માદના પરિતોષ છે; પરંતુ લગ્નસ્નેહના આદ્હાદો વિવેકની તૃપ્તિઓ છે.”

બરાબર છે; પરંતુ; લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે ઉન્માદના પરિતોષ એ પણ ન્હાની ન્હાની તૃપ્તિઓ જ છે. કેમકે છેક વિવેકશૂન્ય ઉન્માદ વિશ્વમાં છે જ નહિ.

(૪૩) આ પ્રમાણે ફેરફારની સાથે એટલે આ પ્રમાણે સ્વીડન-બોર્ગના પ્રવાહને સૂક્ષ્મ કર્યા પછી તે બધો એક મહાન સત્ય છે, અને તે ગમે ત્યાં સત્યની પૂજાને યોગ્ય છે.

(૪૪) સ્વીડનબોર્ગનાં વ્યભિચારસ્નેહ કે લગ્નસ્નેહનાં પ્રકરણો વાર કશું બોલવાની જરૂર નથી. કેમકે આટલો વિચાર કર્યા પછી તેનું કાંઈ પણ વાંચતાં જેને અત્યારે હું નિર્મલમાં નિર્મલ સત્ય માનું છું તેજ મળશે.

(૪૫) આ બધું લખવાનો હેતુ એટલો જ છે કે સ્નેહની અને સત્યની પૂજા જે રીતે કરવી જોઈએ તેજ રીતે સ્વીડનબોર્ગની પણ પૂજા કરવી જોઈએ. સ્વીડનબોર્ગ સંસારથી એટલે બધે ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજેલો હોવા છતાં આપણા હાથની હથેલી જેવું આપણને પોતાનું સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે.

(૪૬) અંતે તો બંધુ ! મહારી આ કલમમાં અને જેના ઉપર અત્યારે લખતો રહ્યો છું તે આ કાગળમાં પણ શું શું સત્યો હશે તે હું જાણતો નથી. આવી વિશાલ બાબતોમાં મહારો અભિપ્રાય શા વળનનો હોય ? હું તો એટલું જાણું છું કે સૌનું હિત થશે.

તમારો સ્નેહાધીન.

